

EN (O)MORALISK HANDEL?

– Sveriges ekonomiska
relationer med Nazityskland

av Martin Fritz, Birgit Karlsson,
Ingela Karlsson & Sven Nordlund

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

SKRIFTSERIE #2:2006
Forum för levande historia

EN (O)MORALISK HANDEL?

– Sveriges ekonomiska
relationer med Nazityskland

av Martin Fritz, Birgit Karlsson,
Ingela Karlsson & Sven Nordlund

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

SKRIFTSERIE #2:2006
Forum för levande historia

»En (o)moralisk handel?«
ingår i Forum för levande
historias skriftserie

Författare: Martin Fritz,
Birgit Karlsson, Ingela Karlsson
& Sven Nordlund
Redaktör: Charlotte Haider

Grafisk design:
Direktör Wigg reklambyrå
Tryck: Elanders Gotab,
Vällingby 2006

Fotografier: Getty Images

Forum för levande historia
Box 21 23, 103 13 Stockholm
tel: 08-723 87 50
Fax: 08-723 87 59
info@levandehistoria.se
www.levandehistoria.se

ISBN 91-976073-3-9

ISBN 978-91-976073-3-9

© Forum för levande historia

INNEHÅLL

- 4 MORAL NEUTRAL
- 7 SIG SJÄLV NÄRMAST
- 41 ARISERINGEN EN OKÄND SIDA AV
SVENSK DELAKTIGHET I FÖRINTELSEN
- 81 SVERIGES EKONOMISKA RELATIONER
MED DET OCKUPERADE NORGE
- 117 NAZITYSKLAND OCH SVENSK SKOGSINDUSTRI
- 153 SVENSKA GRUVOR I TYSK ÄGO UNDER
ANDRA VÄRLDSKRIGET
- 184 AVSLUTANDE DISKUSSION
- 192 KÄLLOR OCH LITTERATUR

MORAL NEUTRAL

Främsta målet med svensk utrikespolitik under andra världskriget var att hålla Sverige utanför kriget. Neutralitetspolitiken hade starkt stöd hos befolkningen och bedömdes som framgångsrik. Men i kommentarer till den svenska neutraliteten saknas oftast kunskap om de verkliga förutsättningarna och vilket handlingsutrymme som fanns för svensk politik och svenskt näringsliv. Under Tysklands starka inflytande över svensk ekonomi under krigsåren hade Sverige vissa möjligheter att bjuda motstånd. De utnyttjades ibland, men inte alltid.

Forum för levande historias skriftserie nr 2 om svensk handels- och utrikespolitik under andra världskriget har rubriken »En (o)moralisk handel?« – Sveriges ekonomiska relationer med Nazityskland. Skriftserien är en ekonomisk-historisk antologi om svensk handels- och utrikespolitik från 1930-talet till mitten av 1940-talet. Återblickarna väger också in moraliska aspekter på dåtidens agerande och beslut. Texterna i antologin är skrivna av ekonom-historikerna *Martin Fritz*, *Birgit Karlsson*, *Ingela Karlsson*, Göteborgs universitet och *Sven Nordlund*, Umeå universitet.

Vid en återblick på svensk handelspolitik och enskilda svenska företags agerande under andra världskriget framträder bland annat bilder av solidaritet med broderfolk och förföljda, strategier för att undvika tyskt inflytande men också exempel på eftergivenhet inför tyska krav.

Antologin har fyra infallsvinklar, som tillsammans ger värdefulla speglingar på volymens namn »En (o)moralisk handel?«. De fyra ämnen som behandlas är *Ariseringen i Sverige*, *Sveriges ekonomiska relationer med det ockuperade Norge*, *Svenska gruvor i tysk ägo under andra världskriget* och *Nazityskland och svensk skogsindustri*.

Den så kallade ariseringspolitiken ingick i den utveckling som slutade med Förintelsen. Ariseringen utestängde judarna från såväl utbildning som arbetsmarknaden i Tyskland och i ockuperade länder. Här belyser Sven Nordlund naziregimens mindre kända internationalisering av ariseringspolitiken. Detta berörde även länder som till exempel de neutrala småstaterna Schweiz och Sverige. I antologins sista kapitel belyser Martin Fritz järnmalmens betydelse för Tyskland och kartlägger tyska stålverks ägande av svenska malmgruvor. Frågor som diskuteras är bland annat om detta ägande utnyttjades av tyskarna för att uppnå fördelar, om de svenska gruvorna

förtyskades eller nazifierades, om det var en lönsam affär för Tyskland och om svenska företagsledare kom i kläm? I kapitlet om skogsindustrin beskriver Birgit Karlsson en utpräglad exportindustri som tvingades till omorientering av handeln och hur de nazityska försöken till planhushållning påverkade skogsindustrin. Den norska ekonomin kontrollerades av Tyskland under ockupationsåren. Ingela Karlsson undersöker bland annat hur de traditionella svensk-norska förbindelserna kunde utnyttjas av Nazityskland och om det svensk-norska handelsutbytet anpassades efter tyska önskemål och blev ett stöd för den tyska krigsmakten.

Under år 2006 ägnar Forum för levande historia stora delar av sin projektverksamhet åt temat »Sverige och Förintelsen« och har i flera projekt fått värdefulla bidrag från Vetenskapsrådets nazismprogram Swenaz (Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen).

Ett varmt tack till författarna i antologin, som också deltar i Vetenskapsrådets projekt Swenaz. Ett varmt tack också till professor Klas Åmark, koordinator av Swenaz. Samarbetet har gjort det möjligt för Forum för levande historia att bidra med ökad kunskap om Sveriges förhållande till Nazityskland och att hålla diskussionen levande om hur det svenska agerandet kan bedömas, inte minst ur ett moraliskt perspektiv.

Charlotte Haider, redaktör Forum för levande historia

»Neutralitetens« kännetecken har sammanfattningsvis varit anpassning och pragmatism. Grunden har varit målsättningen att hålla Sverige utanför stormaktskonflikter. Innehållet i neutralitetsbegreppet har växlat med situationens krav. [...] Även om neutralitetsbegreppet ... har svarat för aktningvärda prestationer vad gäller handlingsorientering och självförståelse, har det knappast lett till något annat moraliskt imperativ än att man är sig själv närmast.¹

SIG SJÄLV NÄRMAST

av *Ingela Karlsson*

Den svenska utrikespolitikens mål under andra världskriget var att bevara goda relationer till de krigförande staterna och därigenom skapa förtroende och respekt för landets neutralitet, samt att klara den försvårade försörjningssituation som uppstod – dess yttersta syfte var att hålla Sverige utanför kriget. Neutralitetspolitiken hade starkt stöd hos befolkningen och blev bedömd som mycket framgångsrik. Sverige undgick att dras in i kriget, folkförsörjningen kunde upprätthållas och svenska folket förskonades från alla de fasor som befolkningarna i de krigförande och ockuperade länderna tvingades genomlida. Vid krigsslutet var Sveriges industri, produktion och infrastruktur oskadade, medan större delen av övriga Europas tillgångar låg i ruiner eller hade sugits ut av den tyska ockupationsmakten.

Uppfattning om den förda neutralitetspolitiken som alltigenom framgångsrik var länge dominerande, både i den svenska självbilden och inom historieskrivningen. De flesta har dock varit överens om att det knappast var neutraliteten i sig, utan snarare avstegen från den, som räddade Sverige.² Under 1970-talet bedrevs omfattande forskning om Sverige under andra världskriget. Den tog emellertid främst fasta på hur Sverige hade lyckats undgå att dras in i kriget och hur man hade klarat folkförsörjningen. Förintelsen uppfattades ännu inte som viktig för den svenska historieskrivningen.³ Det var först under 1990-talet, i samband med den ökade uppmärksamheten kring Nazitysklands judeförföljelser och folk mord, som Sveriges agerande under krigsåren började ifrågasättas i större utsträckning.⁴

Kritik att Sverige förlängde kriget

Ett av de områden som har kritiserats är Sveriges handels- och ekonomiska relationer med Nazityskland. Den svenska exporten anses ha förstärkt Tysklands ekonomi och krigspotential, bidragit till att kriget förlängdes och därmed också till att Förintelsen kunde fortgå under en längre tid. Ett annat område som blivit föremål för stark kritik är Sveriges mycket restriktiva invandringspolitik gentemot judiska flyktingar. En generösare svensk flyktingpolitik kunde ha räddat många europeiska judar undan Nazitysklands koncentrations- och förintelsläger.

I dagens debatt läggs tyngdpunkten på moraliska aspekter, utifrån vilka Sveriges skuld och ansvar diskuteras. Kriget ses som en ren kamp mellan demokrati och diktatur, mellan gott och ont. Det neutrala Sveriges eftergiftspolitik gentemot Tyskland 1940–1942 kritiseras hårt, medan eftergifterna åt de allierade, vilka gick ännu längre, inte alls diskuteras. Debatten tenderar också att bortse från det faktiska läge som Sverige befann sig i och förutsättningarna för den svenska politiken. Idag har vi fullständiga kunskaper om krigets utgång och, inte minst, om alla de fruktansvärda grymheter och folkmord de tyska nazisterna begick. Med facit i hand är det lätt att anse att den svenska samlingsregeringen valde fel väg och att bedöma vissa delar av politiken gentemot Tyskland som medlöperi. Men för att på ett relevant och trovärdigt sätt kunna diskutera Sveriges agerande, måste man utgå från krigsårens svenska verklighet och de kunskaper, förutsättningar och möjliga val som dåtidens aktörer hade, samt de konsekvenser som då förväntades följa på olika ställningstaganden. Vi kan inte fälla en moralisk dom över ett historiskt skeende, enbart utifrån dagens kunskaper och värderingar.

Ekonomi tysk ammunition

Det nazistiska Tysklands krigsföring och erövringspolitik var i hög grad beroende av ekonomin, och den tyska regimen tveklade inte att använda ekonomin och handeln som ett verktyg för att nå politiska förändringar. Tysklands inflytande över Sverige på det ekonomiska planet var starkt under krigsåren. Här presenteras forskning inom några områden där Tyskland, i relationerna med Sverige, hade stora möjligheter att använda ekonomiska påtryckningar för att uppnå politiska mål, samt hur svenska aktörer reagerade på dessa påtryckningar. Sverige hade vissa möjligheter att bjuda motstånd, vilka utnyttjades ibland, men inte alltid.

Judeförföljelserna och den så kallade ariseringspolitiken ingick i den utveckling som slutade med Förintelsen. Ariseringen uteslöjde judarna från såväl utbildning som arbetsmarknaden i Tyskland och i de, före och under andra världskriget, ockuperade länderna. Hela näringslivet stängdes för judar genom ariseringen. Under 1930-talet försökte därför en del judar fly/utvandra till andra länder för att överleva.

Tysk ariseringspolitik blev internationell

Mindre känt är att naziregimen också tidigt började internationalisera sin ariseringspolitik till sina handelspartners marknader. Detta berörde även länder som till exempel de neutrala småstaterna Schweiz och Sverige. Sven Nordlund behandlar Nazitysklands ariseringspolitik i Sverige under 1930-talet och under andra världskriget. I fokus för hans undersökning står de svenska myndigheternas, företagens och företagarnas reaktioner på de tyska ariseringskraven. Bland de teman som behandlas hör vilka som drabbades av ariseringen, ariseringens konsekvenser och olika uttryck. En annan intressant fråga som behandlas, är om Sveriges och svenskarnas agerande och attityder till ariseringen bestämdes av de svensk-tyska handelspolitiska beroendeförhållandena eller om det var andra faktorer som var mer avgörande för de svenska reaktionerna.

Sveriges järnmalmsexport till Tyskland har sedan länge varit ett omdiskuterat ämne och ibland framställt som, mer eller mindre, avgörande för Tysklands möjligheter att föra krig. Martin Fritz belyser järnmalmens betydelse för Tyskland och kartlägger tyska stålverks ägande av svenska malmgruvor. Frågor som diskuteras är bland annat om detta ägande utnyttjades av tyskarna för att uppnå fördelar, om de svenska gruvorna förtyskades eller nazifierades, om det var en lönsam affär för Tyskland och om de svenska företagsledarna kom i kläm?

Birgit Karlsson behandlar den svenska skogsindustrins relationer till Nazityskland. Denna bransch är intressant eftersom det var en utpräglad exportindustri som tvingades till omorientering av handeln. Det var också en bransch där det fanns uppenbara fördelar med att kunna planera på längre sikt. Den fråga som undersöks är i vilken mån de nazityska försöken till planhushållning påverkade skogsindustrin.

Sveriges ekonomiska relationer med det tyskockuperade Norge behandlas av Ingela Karlsson. Den norska ekonomin kontrollerades av Tyskland under ockupationsåren. Mellan Sverige och Norge fanns sedan länge starkt etablerade ekonomiska förbindelser. Svenska företag hade intressen i det norska näringslivet och mellan Sverige och Norge fanns ett ömsesidigt beroende av vissa importvaror. Frågor som diskuteras är bland annat hur de traditionella svensk-norska förbindelserna kunde utnyttjas av Nazityskland, om det svensk-norska handelsutbytet anpassades efter tyska önskemål och därmed utgjorde ett stöd för den tyska krigsmakten samt om den svensk-norska handeln inordnades i den tyska ekonomiska nyordningen.

Avsikten med denna forskning är dels att bidra med ökad kunskap om Sveriges förhållande till Nazityskland, dels att bidra till diskussionen om hur det svenska agerandet kan bedömas, inte minst ur ett moraliskt perspektiv.

Neutralitet tjänbart begrepp

Neutraliteten har för Sverige varit ett tjänbart begrepp, vars innebörd har omtolkats både under de båda världskrigen och under efterkrigstiden, och till stor del anpassats till rådande situationer.

Den svenska neutraliteten brukar definieras som »alliansfrihet i fred, syftande till neutralitet i händelse av krig«. Den har varken folk- eller internrättslig förankring, eftersom Sverige aldrig har förklarat sig som permanent neutral stat.⁵ Den permanenta neutralitetens regler är dock av väsentlig betydelse, då dessa i huvudsak måste följas för att förtroendet för landets neutralitetspolitik inte ska undergrävas.

Folk- och neutralitetsrätten regleras i Haagkonventionen från 1907. Det grundläggande är regeln om opartiskhet. Ett neutralt land får inte delta i eller på annat sätt stödja några militära operationer, egna utfärdade förbud och påbud måste tillämpas lika gentemot de krigförande. En neutral stat är vidare skyldig att försvara sitt territorium, det vill säga bygga upp ett tillräckligt starkt försvar för att med vapen kunna avvärja eventuella neutralitetskränkningar.

Under andra världskriget begicks många brott mot folk- och neutralitetsrätten. Flertalet neutrala stater angreps. Mot Sverige riktades långtgående krav som stred mot neutralitetsreglerna. I en del fall – främst transiteringarna av tyska soldater, proviant och materiel samt division Engelbrecht – bröt Sverige mot Haagkonventionen genom att gå med på kraven.⁶

Inga neutralitetsregler för utrikeshandel

Beträffande utrikeshandel finns däremot inga allmänna neutralitetsregler och heller inga krav på ekonomisk neutralitet. Den grundläggande regeln om opartiskhet gäller inte för handel med krigförande stater. Ett neutralt land är fritt att utarbeta sin handelspolitik efter egna behov och riktlinjer, och behöver inte fördela sin utrikeshandel jämnt mellan de krigförande. Undantaget är export av krigsmateriel som regleras genom särskilda bestämmelser, enligt vilka en neutral stat förbjuds att sälja krigsmateriel till krigförande stater.⁷

Under andra världskriget tvingades emellertid de neutrala ländernas regeringar att utifrån krigshandelsavtal med de krigförande stormakterna – genom vilka de neutrala fick tillgång till viktig import i utbyte mot vissa inskränkningar gällande handeln med fienden – att acceptera handelspolitiska begränsningar enligt begreppet normal handel.⁸ Dessa begränsningar utgjorde inte någon skyldighet från neutralitetssynpunkt, men de små neutrala staternas brist på vissa livsviktiga försörjningsvaror gjorde att de inte kunde hävda sina rättigheter på handelns område.⁹

Svensk omorientering av neutralitetspolitiken

Under första världskriget förde den svenska regeringen Hammarskjöld en kompromisslös neutralitetspolitik med hänvisning till folkrättsliga principer, även vid utformningen av utrikeshandeln. I praktiken innebar det en välvillig inställning till Tyskland inom neutralitetens gränser och ett konsekvent motstånd att bistå den brittiska handelsblockaden mot tyskarna. Detta medförde att Storbritannien successivt skar ned Sveriges varutillförsel västerifrån, för att till slut nästan strypa den helt. Resultatet blev en stark inflation, arbetslöshet, livsmedelsbrist och hungersnöd, som utlöste folkliga protester på flera håll i landet. Regeringen ställdes till ansvar för den misslyckade handelspolitiken och tvingades avgå år 1917.¹⁰

Utifrån erfarenheterna från första världskriget ansågs en omorientering av neutralitetspolitiken nödvändig. Inför det växande hotet om en ny stormaktskonflikt utarbetades nya riktlinjer inom UD och Handelsdepartementet. I ett yttrande från slutet av år 1938 framhöll Östen Undén, som var sakkunnig i folkrätt inom UD, att Sverige självt hade rätt att bestämma hur dess utrikeshandel skulle utformas i krig, utan hänsyn till en jämn fördelning mellan de krigförande:

[...] Den under fredstid rådande relationen mellan exportvärdena till olika stater kan icke vara någon form för exporten under krigstid. Folkrättsligt är ingen sådan grundsats erkänd ... Liksom de krigförande staterna vid regleringen av sin egen handel med de neutrala länderna följa endast sina egna intressen, bör en neutral stat göra detsamma. Det finnes ingen som helst anledning att uppställa såsom uttryck för ett slags internationell moral, bindande för de neutrala, att upprätthålla den balans i exporthandeln, som var rådande under fredstid. Tanken att en neutral stat, för att undgå anklagelse för neutralitetsbrott, borde eftersträva att reglera sin export på ett sätt, som jämnt drabbar bägge de krigförande parterna, är alltså enligt min uppfattning förfelad [...] det är

*också möjligt, att den neutrala staten på grund av läget under krigstid finner det mera med sina intressen förenligt att helt om-
lägga sin utrikeshandel.¹¹*

Denna förändrade tolkning av krigshandelspolitikens uppgifter blev vägledande under andra världskriget. Svenska staten skulle ta ansvar för utrikeshandeln och det egna landets försörjningsbehov skulle vara bestämmande för utformningen av handelsutbytet med omvärlden.¹²

Begreppet ekonomisk krigföring föds

Under första världskriget hade sambandet mellan ekonomi och politik blivit tydlig. Handeln hade blivit en del av krigföringen. Fienden skulle inte bara bekämpas med militära medel, utan även med ekonomiska. Att stoppa handeln kunde vara ett effektivt sätt att stoppa krigsviktig produktion. Andra världskriget blev till stor del ett handels- och ett blockadkrig. De krigförande staterna försökte så långt det var möjligt att hindra fiendesidans handelsutbyte med omvärlden, inte minst med neutrala länder, som med sin mer normalt upprätthållna produktion kunde erbjuda en fortlöpande export av viktiga varor. Ekonomisk krigföring (economic warfare) blev en väsentlig företeelse genom hela kriget.

Begreppet ekonomisk krigföring började användas på 1930-talet och betecknar i ursprunglig mening de ekonomiska åtgärder, det vill säga blockader, som en stat vidtar mot ett annat lands handel och ekonomi. Under andra världskriget utvidgades begreppet från de allierades sida till att omfatta alla medel som kunde användas för att krossa Tysklands militära och civila försörjning och därmed omöjliggöra fortsatt tysk krigföring. Detta innebar, förutom en omfattande handelsblockad, också bombningar och sabotage mot industri- och produktionsanläggningar och, inte minst, diplomatiska och handelspolitiska påtryckningar på de neutrala länderna för att försöka tvinga dem att delta i det ekonomiska kriget mot Tyskland.¹³ Denna vidare betydelse av ekonomisk krigföring var en följd av Tysklands totala dominans i Europa från och med sommaren 1940. Den brittiska handelsblockaden förlorade i betydelse, eftersom Tyskland kunde erhålla viktigare försörjningsvaror från sina allierade och de ockuperade och neutrala länderna inom Europa, dit de brittiska kontrollerna inte nådde. Förstörelse av tyska produktionsanläggningar, anfall mot den inomeuropeiska sjöfarten och handels- och utrikespolitiska påtryckningar, för att tvinga de neutrala staterna att reducera sin export till Tyskland, blev istället de allierades huvudsakliga vapen.¹⁴

Tyskland å sin sida kom, utöver motsvarande handelsblockad mot de allierade, i stor utsträckning att använda sin militära maktposition för att på diplomatisk väg utnyttja och dra fördelar av de neutrala ländernas utsatta position.¹⁵ De rättigheter som tillkom de neutrala nationerna enligt de folkrättsliga reglerna åsidosattes av de krigförande. Kriget blev därigenom också en kamp mellan de direkt indragna och de neutrala, där de sistnämnda oftast tvingades att ge upp sina positioner och anpassa sin utrikes- och handelspolitik till det rådande militära styrkeförhållandet på krigsfronterna.

Krigsutvecklingen och Sveriges läge

När kriget bröt ut i september 1939, ansågs inte något egentligt hot finnas mot Sverige. Alla de skandinaviska länderna var övertygade om att neutraliteten skulle hålla dem utanför stormaktskonflikten. Krigsutbrottet mellan Sovjetunionen och Finland, och Sovjetunionens införlivande av Baltstaterna, innebar ett ökat hot från öster. Mot denna bakgrund bildades en samlingsregering den 13 december 1939. I kriget mellan Sovjetunionen och Finland utfärdade inte Sverige någon neutralitetsförklaring, utan förklarade sig som icke-krigförande på Finlands sida. Ingen svensk militär intervention skulle äga rum, men största möjliga hjälp skulle ges i form av krigsmateriel, lån och transiteringar.

Neutraliteten framstod som det säkraste, och för en småstat kanske det enda, sättet att överleva.¹⁶ Förutom Storbritannien och Frankrike, som såg sina intressen mer direkt hotade av Tyskland, ställde sig alla europeiska länder neutrala hösten 1939. Även stormakten USA höll orubbligt fast vid neutraliteten, fram till det japanska anfallet på Pearl Harbour i december 1941. Under hela kriget kom alla nationer – både stormakter och småstater, krigförande och neutrala – att agera utifrån sitt egenintresse.¹⁷

Den 9 april 1940 anföll tyskarna Norge och Danmark. Ockupationen av de båda grannländerna förflyttade kriget nära in på Sveriges gränser och grusade förhoppningarna om att de skandinaviska länderna gemensamt skulle kunna upprätthålla sin neutralitet. Krigsutvecklingen under våren och sommaren 1940 försämrade starkt Sveriges utrikespolitiska läge och gjorde det i stort sett omöjligt att föra en stram och opartisk neutralitetspolitik. Efter Frankrikes fall fanns inte längre någon fungerande maktbalans mellan de krigförande stormakterna, och det var inte självklart att Sverige skulle kunna undgå kriget genom att förhålla sig strikt neutralt mellan par-

terna. Tyskland var, till följd av sin militära kontroll över större delen av Europa, den enda stat som kunde ställa krav på den svenska politiken och som också hade resurser att genomdriva sina anspråk. Övriga nordiska länder hade, trots sin neutralitet, dragits in i krigshändelserna. Sverige stod fortfarande formellt självständigt, men var utrikes- och handelspolitiskt tvunget att ta hänsyn till Tysklands krigsframgångar och maktdominans. Fram till årsskiftet 1942/1943 var Sverige isolerat med begränsad handlingsfrihet. Utrikespolitiken inriktades huvudsakligen på att undvika konflikter med, det som då framstod som det segrande, Tyskland.

Axelmakternas angrepp på Sovjetunionen och USA förde in de två sistnämnda i det allierade lägret. Samarbetet intensifieras mellan de tre allierade stormakterna och under år 1942 mötte tyskarna hårdare motstånd och fick erfa sina första egentliga militära motgångar. När Tysklands militära handlingsfrihet begränsades, minskade också risken för ett militärt angrepp på Sverige, samtidigt som de allierades krav på de neutrala staterna skärptes. En allierad slutseger var att vänta, och det blev därmed i hög grad USA och Storbritannien som skulle bestämma den framtida internationella utvecklingen. Under år 1944 hårdnade västmakternas krav på Sverige, inte minst på det handelspolitiska området, och den svenska regeringen tvingades övergå till att föra en proallierad politik.¹⁸

Den svenska utrikespolitiken karaktäriserades av en långtgående anpassning, grundad på föresatsen att trygga Sveriges självständighet och försörjning. Det var en konjunkturpolitik, med en kombination av eftergifter och motstånd gentemot Tyskland.¹⁹ Under de första krigsåren, då Tyskland framstod som den stormakt som skulle komma att styra det framtida Europa, manövrerades neutraliteten i tysk riktning så långt det var möjligt. Hotet kom från Tyskland, och en viss samverkan ansågs i detta läge bättre än konflikt. Efter år 1942, då den militära dominansen övergick till de allierade och Tyskland inte längre framstod som en potentiell angripare, anpassades utrikespolitiken efter de allierades krav. Det är dock att märka att det rörde sig om olika hotbilder. Det protyska ställningstagandet berodde på det militära och ideologiska hotet från Nazityskland. Något sådant förelåg aldrig från väst. Det senare ställningstagandet för västmakterna berodde istället på hot om en handels- och utrikespolitisk diskriminering efter krigsslutet. Att Sverige skulle komma att stå utanför det demokratiska Efterkrigseuropa.²⁰

Tilltagande varubrist

För ett litet land som Sverige, som varken har tillräckliga inhemska tillgångar eller avsättningsmarknader, är en omfattande utrikeshandel en förutsättning för både försörjningen och samhällets utveckling.

De förbättrade världskonjunkturen under andra hälften av 1930-talet förde med sig en betydande ökning av den svenska handeln. Mellan åren 1935 och 1938 ökade det totala varuutbytet med utlandet med över 40 procent. Största handelspartners var Tyskland, Storbritannien, USA och de nordiska grannländerna. Handeln med Tyskland utgjorde omkring 20 procent av den totala omsättningen. Importen från Tyskland dominerades av järn-, stål- och verkstadsprodukter samt textilier och kemikalier. Exporten dominerades av järnmalm, som svarade för nästan hälften av det totala exportvärdet till Tyskland, samt järn- och stålprodukter och smör. Den största och för försörjningen viktigaste delen av Sveriges handel gick västerut. Denna del motsvarade omkring 70 procent av den totala svenska utrikeshandeln. En omfattande import av kol och koks var nödvändig, då Sverige saknade egentliga egna tillgångar, och under mellankrigstiden utgjorde Storbritannien en viktig leverantör av denna vara. Storbritannien var även Sveriges viktigaste exportmarknad.²¹

Kriget avbröt till stor del de internationella förbindelserna och tvingade fram en omläggning av världshandeln och hela det ekonomiska samhällslivet. De krigförande ländernas industrier inriktades på krigsproduktion för eget bruk, varför en ökad efterfrågan och tilltagande knapphet uppstod beträffande många försörjnings- och konsumtionsvaror. Den egna nationens varuförsörjning och därmed importen blev ett centralt handelspolitiskt intresse. Under första världskriget hade avsaknaden av lagar och förordningar anpassade till krigsförhållanden resulterat i många problem rörande utrikeshandeln. Den fria marknaden klarade inte av att fördela de tillgängliga resurserna efter krigets ändrade behov. En genomgripande statlig styrning blev nödvändig, och under andra världskriget upprättade de flesta länder särskilda kristidsorganisationer för att trygga den egna försörjningen.

När andra världskriget bröt ut kunde de svenska myndigheterna bygga på kunskaperna från förra kriget. Förberedelsearbeten för folkhushållningens organisering i krigstid hade försiggått under senare delen av 1930-talet.²² Efter krigsutbrottet byggdes ett omfattande krisförvaltningsmaskineri upp, som reglerade i stort sett alla delar av det svenska samhället. Utrikeshandeln ställdes helt under statlig styrning

och kontrollerades med hjälp av exportförbud och licensgivning. Rent praktiskt innebar det att svenska importörer och exportörer måste ha statligt tillstånd för alla varor som importerades respektive exporterades.²³ Statens övergripande ansvar förenades emellertid med ett lojalt samarbete med näringslivet. Representanter från den privata sektorn engagerades i de olika krisorganisationerna. Myndigheterna fick till stor del överta arbetsuppgifter och beslut som normalt sköttes inom näringslivet. De statliga företrädarna klarade knappast sina nya uppgifter utan näringslivets kompetens, och för näringslivet innebar samarbetet en möjlighet att hävda sina intressen.²⁴

Kortsiktiga beslut i utrikespolitiken

Utrikes- och krigshandelspolitiken bedrevs i allmänhet utifrån olika förutsättningar. De utrikespolitiska besluten var relativt kortsiktiga, frammanade av den för stunden rådande politiska situationen och maktbalansen mellan de krigförande. De handelspolitiska ställningstagandena syftade till att mer långsiktigt trygga Sveriges nödvändiga handelsutbyte med omvärlden. Krigshandelspolitiken kom emellertid ändå att till stor del integreras med utrikes- och neutralitetspolitiken. Många av dess problem hade både en rent politisk och en handelspolitisk aspekt, främst till följd av att de krigförande parterna ställde krav på utrikespolitiska åtgärder i utbyte mot svensk import. Det grundläggande för handelspolitiken var att trygga Sveriges försörjning. För detta krävdes ett upprätthållande av den för landet viktiga importen för att hålla näringslivet igång, samtidigt som en omfattande utrikeshandel också var en förutsättning för landet att kunna försvara sin neutralitet. Eftersom man inte visste hur världshandeln skulle se ut den dagen kriget var slut, var det också av betydelse att både försöka behålla gamla marknader och arbeta upp nya.²⁵

Den svenska handelspolitiken kom att baseras på avtal med båda de krigförande parterna, vilket oftast var en svår balansgång, eftersom Tyskland och de allierade hade rakt motsatta intressen. För småstaten Sverige var det ytterst viktigt att hålla ekonomin och handeln åtskild från utrikespolitiken. Handelsutbytet måste fungera oavsett politiska sympatier. Ekonomin fick inte användas som politiskt verktyg. För de krigförande stormakterna var det däremot självklart att ekonomin kunde och skulle användas för att nå politiska mål. Det visade sig att Sveriges handelsberoende i betydande utsträckning skulle utnyttjas av de krigförande, för att försöka uppnå utrikespolitiska fördelar.

Sveriges ekonomiska beroende av Tyskland var dock ömsesidigt. Tyskland var i stort behov av strategiskt viktiga importvaror från Sverige, på samma sätt som Sverige var beroende av importen från Tyskland. Detta visade sig bland annat i att Sverige även under de första krigsåren, trots Tysklands väldiga maktdominans, hade ett visst förhandlingsutrymme. Tyskarna kunde ställa krav med hjälp av hot om repressalier, men aldrig diktera sina villkor.²⁶ Ett ännu tydligare exempel på Tysklands beroende av den svenska marknaden kom till uttryck i ariseringsförsöken av svenska företag. Under perioden 1940–1942 intensifierades den tyska blockaden mot, och försöken att arisera, svenska företag med judiskt inflytande. För bolag som var av stor betydelse för den tyska importen och exporten gjordes dock undantag. En rad svensk-judiska företag, däribland exempelvis NK, förklarades från tysk sida som »ariska«, för att handelsförbindelserna med dessa skulle kunna upprätthållas. Att bryta eller försämra förbindelserna med dessa företag hade haft skadliga effekter på det tyska näringslivet. De tyska myndigheterna tvingades därför låta de rasideologiska strävandena stå tillbaka för handelspolitiska intressen.²⁷

Clearingbasis – import betingad av export

Kriget innebar att tyngdpunkten försköts från export till import. Krigssituationen omöjliggjorde också det multilaterala varuutbytet. Utrikeshandeln måste istället regleras helt på bilateral grund, vilket innebar att enskilda handelsavtal slöts med varje land. Nödvändigheten att uppnå ett balanserat varuutbyte, innebar vidare att handeln mellan två länder kom att äga rum på clearingbasis, det vill säga kvittning eller avräkning av fordringar och motfordringar. Svenska importörer satte in pengar på ett clearingkonto i Sveriges Riksbank, och från det kontot fick svenska exportörer betalt. Motsvarande konton upprättades i de länder som Sverige handlade med.²⁸

Brist på varor och den reducerade utrikeshandeln medförde att varje land prioriterade sin import av viktiga försörjningsvaror och försökte samtidigt begränsa sin export av dylika varor. Clearingsystemet medförde att importen blev helt beroende av exporten, eftersom det var den som skapade betalningsmedel för importen. Om Sverige importerade varor till ett värde av 100 miljoner kronor från Tyskland år 1941, måste man också exportera varor till Tyskland till motsvarande värde under samma period. Om varuutbytet inte kunde balanseras värdemässigt, uppstod ett clearingunderskott för det land vars

import översteg exporten. Detta måste då utjämnas, genom att det land som hade för stor import ökade sin export eller tvingades att minska sin import.

Krigsutbrottet och dubbelförhandlingar

Krigsutbrottet medförde inga allvarligare störningar i den svenska utrikeshandeln. Men för att handelsförbindelserna skulle kunna fortsätta i så normal omfattning som möjligt, var det nödvändigt att snabbt få till stånd krigshandelsöverenskommelser med de krigförande staterna. Under hela hösten 1939 fördes därför dubbelförhandlingar, det vill säga parallella handelsförhandlingar, med både Storbritannien och Tyskland.²⁹

Att föra dessa dubbelförhandlingar var ingen enkel uppgift. Diskussionerna med Storbritannien kretsade till stor del kring nedskärningar av den svenska exporten till Tyskland. Eftersom britterna företrädde demokrati och frihet, förväntade de sig att även Sverige skulle visa viss återhållsamhet gentemot den nazistiska diktaturstaten. Största problemet blev, som förväntat, järnmalm, som kom att dominera förhandlingarna med båda sidor.

Den 7 december kunde slutligen ett avtal undertecknas med Storbritannien, allmänt kallat 1939 års krigshandelsavtal. Enligt detta kunde Sverige, bortsett från reexport av varor som importerades västerifrån, i huvudsak fortsätta med sin normala export till Tyskland, baserad på 1938 års kvantiteter. Det gällde även järnmalmsexporten, som fastslogs till högst tio miljoner ton per år. Att denna siffra accepterades berodde på att britterna räknade med ett kort krig och att engelska flottan skulle kunna hindra järnmalmstransporterna från Narvik. Vidare stadgades ett fortsatt normalt handelsutbyte mellan Sverige och Storbritannien, som bland annat innebar svensk import av livsmedel, fodervaror, metaller, gummi, textilvaror och verkstadsprodukter.³⁰ Avtalet innehöll också en särskild överenskommelse om att största delen av den svensk-brittiska handeln skulle fraktas på svenska fartyg samt att Storbritannien fick tillgång till en viss del svenskt tonnage. Detta var ett brittiskt krav, som uttalades mer eller mindre som en förutsättning för ett gynnsamt handelsavtal.³¹

Den 22 december ingicks ett avtal med Tyskland, som tillgodosåg i stort sett alla svenska importönskemål. Från svensk sida hade man då lyckats skjuta upp det slutgiltiga undertecknandet, i väntan på Storbritanniens godkännande. De svenska förhandlarna lyckades få tyskarna att, under protest, acceptera

begränsningen av järnmalmleveranserna och samtidigt erhålla ökade kol- och koksleveranser.³²

Resultatet av dubbelförhandlingarna ansågs från svensk sida lyckosamt och av stor betydelse. Handelsbalansen hade kunnat bibehållas mellan de båda krigförande länderna och Sverige hade fått Storbritanniens godkännande för järnmalmsexporten till Tyskland. Det framgår tydligt att det viktigaste för Sverige vid denna tidpunkt var att säkra importen västerifrån. Det visades långt större tillmötesgående mot Storbritannien än mot Tyskland. Det svensk-brittiska avtalet var också unikt i det avseendet att det reglerade exporten med ett tredje, utanför avtalet stående, land.

Skagerackspärren och beroendet av Tyskland

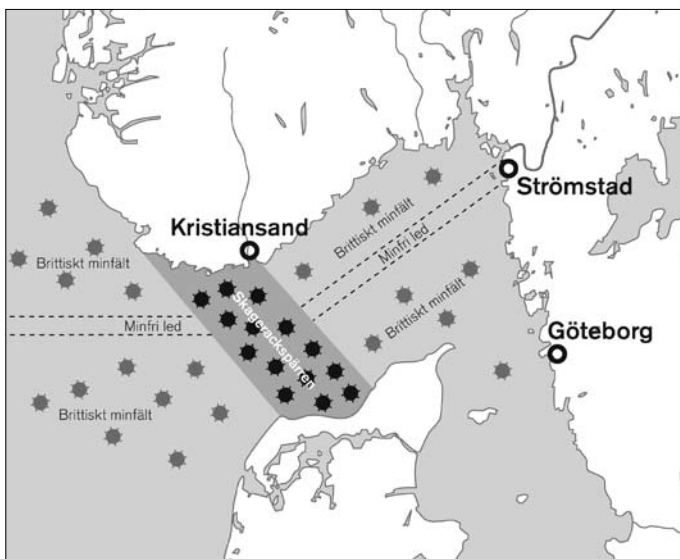
I samband med ockupationen av Danmark och Norge, upprättade Tyskland en minspärr tvärs över Skagerack, mellan Norges sydkust och Danmarks nordkust. Skagerackspärren kunde bara passeras på norskt vatten vid Kristiansand, vilket innebar att tyskarna kunde kontrollera all sjöfart mellan Nordsjön och farvattnen innanför avspärningen. Syftet med spärren var att hindra brittisk-franska sjöstridskrafter att anfälla tyska transporter genom Kattégatt, på väg till Oslo som var destinationsort för de flesta landstigningstrupper och blivande tysk huvudinfartsport i Norge. Spärren stärkte också den tyska handelsblockaden mot Storbritannien genom att den brittiska varutillförseln österifrån skars av. Skagerackspärren hade luckor på vissa ställen, men den var så pass svårgenomtränglig att utbrytningsförsök bara gjordes i extrema fall.

Även Storbritannien placerade minor i Skagerack, men den brittiska mineringen var inte lika tät och lämnade dessutom en minfri led för den svenska sjöfarten från västkusten ut i Nordsjön, vilken dock inte kunde utnyttjas på grund av att tyskarna inte lämnade motsvarande minfria led. En brittisk minspärr upprättades istället mellan Skottland och Island och mellan Island och Grönland, för att hindra tyska fartyg att ta sig ut i Atlanten och avskärma Tyskland från alla transoceana sjöfartsförbindelser.

De tyska och brittiska minspärrarna utgjorde ett effektivt hinder för de transporter som normalt ägde rum västerut genom Skagerack. Det var den krigshandling som mer än något annat påverkade förutsättningarna för Sveriges handelspolitik och som kom att präglade svenskt näringsliv och ekonomi under de efterföljande fem åren.³³

Skagerackspärren

Källa: Karlsson, Ingela (2003)
Kriget, staten och rederierna:
Den svenska handelsflottan
1937-1947. Göteborg, s. 42.

Skagerackspärren avbröt handeln med Storbritannien och de transoceaniska kontinenterna, som normalt utgjorde omkring 70 procent av den totala svenska utrikeshandeln. Varuutbytet reducerades starkt och Sveriges försörjning kom i ett bekymmersamt läge. Från och med april 1940 blev Sverige huvudsakligen hänvisat till Tyskland, för att tillgodose importen av nödvändiga försörjningsvaror.³⁴ Härmed grusades de svenska förhoppningarna om en fortsatt någorlunda normal handel, som inte skulle vara alltför ojämnt fördelad mellan de krigförande länderna. Det innebar också stora problem för många exportinriktade näringsgrenar, inte minst för den stora svenska skogsindustrin, vars produktion främst gick till Storbritannien. För att hålla produktionen igång var man tvingad att söka andra marknader och de enda som stod till buds var Tyskland och de länder som stod under tysk ockupation.³⁵

Sveriges beroende av den tyska marknaden medförde också att den nazityska regimen mer intensivt kunde propagera för en svensk uppslutning kring den ekonomiska nyordningen. Fram till slutet av år 1942 ökade de tyska försöken att infiltrera svenskt näringsliv, inte minst genom en aggressivare ariseringspolitik.³⁶

Ytterligare en följd av Skagerackspärren var att Sveriges handelsflotta delades i två delar, med omkring 60 procent av tonnaget innanför och resterande del utanför avspärningen. De flesta av de fartyg som blev kvar innanför minspärren började gå i svensk-tysk trafik, många av dem lastade med järnmalm till Tyskland och med kol och koks på tillbakavägen. Fartygen utanför spärren blev otillgängliga för Sverige och gick istället i trafik för Storbritannien och USA, och blev en

stor tillgång för de allierade. Några användes också av Internationella Röda Korset, för hjälpsändningar till de svårast krigsdrabbade länderna och för utväxling av krigsfångar. De flesta av fartygen utanför spärren kunde inte återvända till Sverige förrän efter krigsslutet. Det innebar att många svenska handelssjömän förlorade kontakten med sitt hemland och sina familjer i över fem år. Förutom de frivilliga som stred i Finland, var handelssjömännen, på båda sidor om Skagerackspärren, bland det fåtal svenskar som upplevde kriget på nära håll. De riskerade ständigt att gå på minor och att anfallas av ubåtar och stridsflyg. Närmare 250 svenska handelsfartyg krigsförliste och omkring 1 200 sjömän ur dess besättningar omkom.³⁷

	Import	Export
1936	13 246	19 837
1937	15 151	23 450
1938	13 670	20 378
1939	15 333	21 803
1940	8 141	14 796
1941	6 931	14 128
1942	6 177	12 022
1943	6 950	12 438
1944	5 509	6 324

Sveriges import och export i tusentals ton 1936–1944
Källa: Kommersiella Meddelanden, nr. 11 1945, s. 520: Sveriges utrikeshandel åren 1940–1944.

Göteborgstrafiken – ett andningshål västerut

Efter Skagerackspärrens tillkomst gjorde Sverige flera försök att upprätthålla de transoceana varutransporterna på andra vägar. Genom en överenskommelse med Finland fick man utnyttja en del av hamnen vid Petsamo på finska Ishavskusten. Men denna var liten, primitiv och avlägsen, vilket medförde oerhörda transportkostnader. Petsamotrafiken blev därför av mycket begränsad omfattning, men inte desto mindre ett välkommet andningshål mot de transoceana marknaderna och heller inte betydelslös från försörjnings-synpunkt. Via Petsamo kunde Sverige, från Nordamerika, Sydamerika och Storbritannien, importera bland annat bensin och oljor, rågummi, jaktplan och annat krigsmateriel, traktorer, verktygsmaskiner, ull och bomull. Ett avtal slöts också med Sovjetunionen om transporter via Murmansk och Vladivostok. Men även dessa vägar krävde stora kostnader och kunde bara utnyttjas i mindre omfattning. Vid det tysk-sovjetiska krigsutbrottet sommaren 1941, stängdes både Petsamo och de ryska färdvägarna för svensk trafik.³⁸

Efter förhandlingar med både Tyskland och Storbritannien fick Sverige tillstånd att återuppta en del av den transoceana handeln västerut, genom den så kallade Göteborgstrafiken, eller lejdtrafiken.³⁹ Den innebar att sex lastfartyg per månad och åtta tankfartyg per år, fick passera Skagerack i båda riktningar, med Göteborg som hemmahamn. Göteborgstrafiken inleddes i början av år 1941 och pågick fram till årsskiftet 1944/1945. Totalt genomfördes 234 ingående och 225 utgående resor.

Kaffe i lasten trots platsbrist

Rent praktiskt byggde trafiken på att ett fartyg fick gå ut från Sverige, samtidigt som ett annat gick in. Det var ett krav från båda de krigförande sidorna, för att den svenska tonnagesfördelningen innanför respektive utanför spärren inte skulle rubbas till motståndarens fördel. Svensk export fick vidare bara äga rum till neutrala stater, vilket gjorde att Göteborgstrafiken inskränktes i takt med att allt fler utomeuropeiska länder gick med i kriget. Brittiska myndigheter anvisade minfria kurser genom farvatten som Storbritannien kontrollerade och de upprättade även en kontrollstation vid Färöarna. Tyska myndigheter angav motsvarande kurser genom sina områden och kontrollerade fartygen vid Kristiansand i Norge.

Genom Göteborgstrafiken kunde Sverige importera viktiga varor som petroleumprodukter för försvarets och industrins behov, råvaror till industrin och en del livsmedel från de amerikanska kontinenterna. Exportlasterna gick främst till Syd- och Mellanamerika och utgjordes till största delen av högvärdigt exportgods, såsom pappersmassa och andra pappersvaror, trävaror och styckegods. Trots att lejdfartygens laster var förhållandevis små jämfört med normala förhållanden, var de ändå mycket viktiga för Sveriges försörjning, framför allt vad det gällde bensin, oljor och gummi till försvarsmakten och industrin. Trafiken blev också mycket omskriven i pressen och populär bland svenska folket. När lejdfartygen angjorde Göteborgs hamn mottogs de av folkmassor och direktsända radioreportage. Lejdbåtarna bekräftade att Sverige inte var helt och hållet isolerat i den tyska maktsfären. Men folkets uppskattning gällde främst de sydamerikanska kaffebönorna och bananerna, som dessa fartyg också förde hem i sina laster. Mot bakgrund av krigsårens försörjningssvårigheter kan det låta förvånande att lejdfartygens begränsade lastutrymmen fylldes med kaffe. Men kaffeimporten ansågs ha stor folkpsykologisk effekt och prioriterades av de svenska myndigheterna.

Göteborgstrafiken var en unik företeelse och det kan ifrågasättas varför både Tyskland och Storbritannien tillät Sverige att bryta, de annars väl upprätthållna, blockaderna. Förhandlingarna som ledde fram till trafikens uppkomst och fortsatta bedrivande var långdragna och komplicerade. Att komma överens med båda staternas regeringar, och dessutom få dem att acceptera varandras villkor, var inte lätt.⁴⁰ Tyskland respektive Storbritannien ställde en lång rad olika villkor och krav, som oftast stod i direkt motsättning till varandra. Båda krävde den yttersta kontrollen över fartygen, dess laster och destinationer. Storbritanniens intresse av att tillåta svensk

sjöfart västerut var främst politiskt, varför man från svensk sida poängterade de politiska fördelarna i förhandlingarna med britterna – bland annat att handelsberoendet av Tyskland skulle minska och att oljeimporten skulle stärka det svenska försvaret och göra landet mindre mottagligt för tyska påtryckningar. Tyskland bedömde däremot Göteborgstrafiken ur ekonomisk synvinkel. Från Sveriges sida underströks därför att importen västerifrån skulle stärka det svenska näringslivet och därmed öka förutsättningarna för en bibehållen svensk export till Tyskland.

Till följd av att Göteborgstrafiken blev av så stor betydelse för Sveriges försörjning, blev den också ett tacksamt utrikespolitiskt påtryckningsmedel, som kom att utnyttjas av både Tyskland och de allierade. Det var i själva verket endast år 1944 som trafiken fick fortgå ostörd. Under åren 1941–1943 stoppades den av Tyskland vid flera tillfällen, under kortare eller längre perioder, på grund av att den svenska regeringen inte tillmötesgick olika tyska önskemål.⁴¹ Göteborgstrafiken är således ett tydligt exempel på hur stormakterna kunde använda en neutral småstats handelsberoende för att uppnå utrikespolitiska fördelar.

Grossraumwirtschaft – strävan efter storum

Den ekonomiska krigföringen slog hårt mot Tyskland under första världskriget. Det ekonomiska beroendet av omvärlden uppfattades som en viktig orsak till att kriget hade förlorats.

Efter det nazistiska maktövertagandet präglades den ekonomiska politiken därför av en strävan mot självförsörjning. Men Tysklands begränsade territorium omöjliggjorde detta på många områden. Tyskland hade inte, som Storbritannien och Frankrike, kolonier att hämta råvaror ifrån. Nationen måste bli större. Ett ekonomiskt storum – ett Grossraumwirtschaft – skulle organiseras i Europa. Ett industriellt väl utvecklat Tyskland skulle stå i centrum, med övriga länder som råvaru- och livsmedelsleverantörer. Varuutbytet med Tyskland skulle vara det bärande elementet i handeln mellan de europeiska länderna. Också Sverige skulle kunna integreras, som leverantör av bland annat järnmalm och skogsprodukter.

I takt med den tyska erövringen av ett flertal europeiska länder under år 1940, förbättrades förutsättningarna för Grossraumwirtschaft. Efter ockupationen av Norge och Danmark, då även Sverige avskildes från de transoceana marknaderna, såg den tyska ledningen en nyorganisering av Östersjöstaternas ekonomi som fullt realistisk. Dessa kunde utveckla

ett ekonomiskt system med utbyte av kol och malm, trä- och industrivaror samt livsmedelsprodukter. Handeln mellan Tyskland och Sverige kunde ökas.

I Sverige fanns en viss förståelse och beundran för den tyska ekonomiska politiken, som under 1930-talet hade åstadkommit hög sysselsättning, stabilitet och snabb produktionsökning. Den svenska inställningen till att bli en del av Grossraumwirtschaft var emellertid avvisande, både på politisk nivå och inom näringslivet. Sverige var alltför beroende av världsmarknaden, ett slutet europeiskt system var oförenligt med svenska exportintressen. Man fruktade också att Tyskland skulle missbruka sin ekonomiska makt i Europa och att den ekonomiska nyordningen skulle förutsätta ideologisk anpassning.⁴² Hitlers tankar om den ekonomiska politiken innefattade också nödvändigheten att bekämpa judendom och marxism. En internationalisering av ariseringspolitiken intog en framträdande plats i de nazityska idéerna om Lebensraum och Grossraumwirtschaft, med ett judefritt Europa som mål.⁴³

Sveriges handelsutbyte med Tyskland

Förutom de mindre varukvantiteter som kunde importeras via Göteborgstrafiken, var Sverige, efter april 1940, hänvisat till en omfattande handel med Tyskland för att klara landets försörjning. Fram till hösten 1944 var omkring 85 procent av den svenska utrikeshandeln koncentrerad till Tyskland och det tyskkontrollerade Europa. Förutom olja och gummi, kunde Tyskland tillgodose Sveriges önskemål vad det gällde viktigare försörjningsvaror. Den nödvändiga ökningen av importen från Tyskland kunde bara uppnås genom en motsvarande ökning av exporten dit. De svenska myndigheterna försökte därför i stor utsträckning stimulera och underlätta exporten.⁴⁴

Att Sverige tvingades koncentrera sin utrikeshandel till Tyskland försvagade naturligtvis det svenska förhandlingsläget gentemot tyskarna. Redan under sommaren 1940 fördes nya svensk-tyska förhandlingar, där Sverige tvingades till vissa medgivanden som stred mot den begränsade Tysklandsexport som hade fastställts i 1939 års handelsöverenskommelse med Storbritannien.⁴⁵

Det svensk-tyska handelsutbytet under resterande delen av kriget reglerades genom årliga förhandlingar och avtal. Förhandlingarna innebar oftast utdragna diskussioner och kompromisser, innan en uppgörelse till slut kunde nås. Den för tillfället rådande politiska och ekonomiska styrkepositionen präglade innehållet i avtalen. Under de första åren

blev de tyska önskemålen mer beaktade och tillgodosedda. I takt med att Tysklands militära motgångar ökade stärktes det svenska förhandlingsläget, samtidigt som Sverige också sattes under allt hårdare press från de allierade att inskränka exporten. Både Sverige och Tyskland satte det egna landets import i första rummet, medan exporten sågs som ett medel att betala för importen. För Tyskland gällde det att säkra en import för att upprätthålla näringsliv och krigsmaskineri. För Sverige gällde det att klara folkförsörjning och hålla industrin igång, för att därigenom också kunna stärka den egna militära upprustningen. Bland den viktigaste svenska importen från Tyskland fanns kol och koks, verkstads- och textilprodukter och kemikalier.⁴⁶

Ett prioriterat område från svensk sida var också en ökad krigsmaterielimport. Efter 1920-talets nedrustningspolitik stod Sverige med ett mycket undermåligt försvar. En begränsad upprustning ägde rum under andra hälften av 1930-talet och förstärktes vid krigsutbrottet, men det var först efter anfallet på Norge och Danmark som alla krafter sattes in för att förstärka den svenska krigsmakten. Samtidigt upphörde den tidigare så viktiga importen från USA, av både krigsmateriel och råvaror till den inhemska krigsproduktionen. Även leveranserna från Tyskland begränsades, på grund av den tyska krigsmaktens egna behov. Av den totala svenska nyanskaffningen av krigsmateriel kan importen från Tyskland ha utgjort högst sex procent. Tysklands motiv för att exportera krigsmateriel till Sverige var huvudsakligen ekonomiska, för att erhålla betalningsmedel för importen. Men leveranserna kunde också användas som politiskt påtryckningsmedel, bland annat genom att de sommaren 1940 kopplades samman med beviljandet av de tyska trupptransiteringarna genom Sverige till Norge.⁴⁷

Utöver varuutbytet fixerades också priserna på vissa nyckelvaror. En så kallad prisvåg infördes mellan kol, koks, järn- och stålprodukter å ena sidan och järnmalm å den andra. Det var ett starkt svenskt önskemål att dämpa priserna på importvaror, för att stabilisera prisnivån i landet och undvika ett upprepan- de av första världskrigets inflation.⁴⁸

Tyskt kol och koks ...

För den största importökningen från Tyskland stod kol och koks. De sista åren före kriget var den svenska kolimporten omkring sex miljoner ton per år. Nästan hälften av detta kom från Storbritannien, 40 procent från Polen och tio procent från

Tyskland. Under samma period importerades omkring två miljoner ton koks per år, varav största andelen på närmare 40 procent kom från Tyskland.⁴⁹ Efter krigsutbrottet minskade kolleveranserna från Polen drastiskt, men den totala importkvantiteten kunde upprätthållas genom ökade leveranser från Storbritannien. September 1939 till mars 1940 svarade Storbritannien för mer än 70 procent av den svenska kolimporten.⁵⁰

När Skagerackspärren upprättades föll den brittiska importen bort och Sverige blev helt beroende av tyska leveranser. Kol och koks spelade en nyckelroll för industrin och var också nödvändigt för bostadsuppvärmningen i städerna. Sveriges egna rika skogstillgångar kunde bara till en mindre del ersätta de importerade bränslena. Dels var produktionen av vedbränsle oerhört arbetskrävande, dels var det svenska transportsystemet inte lämpat för stora vedtransporter från norra Sverige till industriområdena och befolkningscentra i landets södra delar. Mellan åren 1940 och 1944 kom kol- och koksimporten att utgöra en fjärdedel av den totala importvolymen från Tyskland, jämfört med mindre än tio procent före kriget. En, inte obetydlig, del av de tyska leveranserna härstammade emellertid inte från det egentliga Tyskland, utan från gruvor i ockuperade länder, framför allt från Polen.⁵¹

Från svensk sida prioriterades kol- och koksimporten i högsta grad. Transporterna ägde nästan uteslutande rum med svenska fartyg, som gick från tyska och polska hamnar samt Rotterdam, till svenska ost- och sydkusthamnar. I motsatta riktningen lastade dessa fartyg malm och trävaror eller gick, om det var nödvändigt, i barlast.⁵² Staten subventionerade till viss del dessa resor, genom ekonomisk ersättning till rederierna. Transporternas stora betydelse gjorde vidare att de svenska myndigheterna vidtog tvingande åtgärder. Detta gällde framför allt att beordra tonnage till Rotterdam och nordtyska hamnar, när sjö- och luftkrigsoperationerna i dessa områden blev så intensiva att redarna inte längre ville sända dit sina fartyg.⁵³ För att underlätta för tyskarna att uppfylla leveranserna ställde Sverige också 500 järnvägsvagnar till deras förfogande, för de landväga transportererna från gruvorna till utskeppningshamnarna.⁵⁴

Det var inte bara Sverige som blev beroende av bränsleimport från Tyskland, även andra länder som Italien, Frankrike, Danmark och Norge hade tidigare haft Storbritannien som huvudleverantör. Från tysk sida prioriterades emellertid Sverige som en gynnad handelsnation, både vad det gällde kol och koks och andra varor. Även under krigets senare del, när Tysklands resurser blev alltmer uttömda, bemödade sig tyskarna

att upprätthålla en så stor kol- och koksexport till Sverige som möjligt.⁵⁵ Men trots ansträngningarna kunde de avtalade kvantiteterna inte levereras till fullo. Det berodde till stor del på Tysklands försämrade förmåga, men också på handels- sjöfartens svårigheter. Förutom att de extremt hårda vintrarna 1940–1942 omöjliggjorde fartygstrafiken under längre tid än normalt, förläste många fartyg med sina laster i de minerade farvattnen. Fartygstrafiken mellan Sverige och Tyskland var också ett prioriterat mål för den sovjetiska ubåtsflottan och det allierade stridsflyget.⁵⁶ Totalt sett kom den svenska importen av kol och koks under kriget att reduceras till omkring hälften jämfört med förkrigstiden. Därtill kom också en kvalitetsförsämring, som enligt tyskarna berodde på det stora antalet ovana arbetare i gruvorna.⁵⁷

... mot svensk järnmalm

Tysklands gynnande av Sverige som handelspartner berodde inte på välvilja. Det var ett tyskt intresse att utnyttja de möjligheter som Sverige med sin högt utvecklade industri och sina råvaror erbjöd. Den svenska industrin och det svenska näringslivet måste upprätthållas och detta var bara möjligt om Sverige försågs med tyska varor i stor omfattning. Enda vägen att uppnå detta var att ge Sverige en särställning.⁵⁸

Den svenska järnmalmsexporten var en av de stora tvistefrågorna under hela kriget. Tysklands intresse låg i att maximera denna handel, medan de allierade strävade efter att minimera den. För Sverige var det viktigt att upprätthålla malmleveranserna, eftersom de var det främsta bytesobjektet för den tyska importen. De årliga svensk-tyska krigshandelsförhandlingarna kom till stor del att fokusera på bytesvarorna järnmalm och kol/koks.

Till följd av att Tyskland förlorade stora delar av sina malm-tillgångar efter första världskriget var 80 procent av det tyska behovet under 1920-talet tvunget att täckas genom import. Under andra hälften av 1930-talet ökade den inhemska järnmalmproduktionen, bland annat genom öppnandet av nya gruvor, men den samtida stora militära upprustningen gjorde att även importen måste ökas. Drygt hälften av den importerade malmen åren 1935–1938 kom från Sverige.

Den svenska järnmalmen framställs oftast som avgörande för den tyska krigspotentialen under andra världskriget. Tysklands tillgång på järnmalm ökade kraftigt till och med år 1943, men det var främst ett resultat av tillgången till Österrikes järnmalm år 1938 och till de rika malmfälten i Frankrike år

1940. Den svenska järnmalmen utgjorde en dryg fjärdedel av den totala tyska malmkonsumtionen under krigsåren.

Sverige var det enda land som kunde exportera några betydande mängder järnmalm till Tyskland under kriget, men det var inte främst kvantiteten, utan kvaliteten som var av betydelse. Den svenska malmen innehöll 60 procent järn, medan största delen av övrig europeisk malm innehöll endast 30 procent. Ju högre järnhalt desto mindre resurser krävdes vid förädlingsprocessen. Därmed kunde mer rent stål utvinnas per ton malm. Det tyska krigsmaskineriet skulle inte ha lamslagits om den svenska exporten avbröts, men det skulle ha tagit större inhemska resurser i anspråk, vilket hade drabbat andra delar av krigsekonomin. Det tyska näringslivets stora problem under krigsåren var brist på arbetskraft och en överbelastad transportapparat. Den svenska järnrika malmen medförde att man i stålframställningen sparade både arbetskraft och stora mängder kol och koks per år. Det minskade behovet av den inhemska malmen, som importen förde med sig, bidrog vidare till att både arbetskraft och egna transportresurser sparades. Tyskland hade dessutom ett speciellt intresse av att från Sverige erhålla vissa fosforfattiga malmkvaliteter som krävdes inom vissa delar av krigsmaterieltillverkningen. Dessa fördelar gjorde att de tyska myndigheterna strävade efter att trygga de svenska järnmalmleveranserna. De svenska myndigheterna tillmötesgick de tyska önskemålen, bland annat genom att gruvarbetare kallades in till beredskap i mindre utsträckning. När den stora exporten via Narvik reducerades på grund av de allierades överlägsenhet i Nordsjön, styrdes denna del istället över till Luleås hamn, som förbättrades för att klara av den ökade belastningen. Bakgrunden till att Sverige var så tillmötesgående var beroendet av de tyska motleveranserna.⁵⁹

Den begränsning av järnmalmsexporten till tio miljoner ton per år, som hade fastslagits i den svensk-brittiska överenskommelsen från december 1939, utgjorde riktlinjen för leveranserna till Tyskland. Det var emellertid endast år 1943 som Sverige klarade av att exportera den avtalade årskvantiteten. Under åren 1940–1942 levererades mindre mängder. Detta berodde till största delen på de transportproblem som tidigare nämnts. Omvänt var de höga exportsiffrorna år 1943 en följd av att fartygstrafiken mellan Sverige och Tyskland kunde fortgå relativt ostört under detta år. Vintern blev ovanligt mild. De västallierade sjö- och flygstredskrafterna bands upp i Atlanten, samtidigt som den sovjetiska ubåtsflottan blev instängd i Finska viken. Dessutom hade Narviks hamn börjat återfå sin effektivitet efter förstörelsen under striderna i Norge.⁶⁰

Kullagerexporten

Svenska kullager var en annan eftertraktad vara i Tyskland. Kullager var en nödvändig beståndsdel i krigsmaterielproduktionen.

Företaget SKF (Svenska Kullagerfabriken) i Göteborg var under mellankrigstiden en av världens största kullagertillverkare, med omkring 20 procent av världsproduktionen och 70 procent av världsexporten. Koncernen hade också dotterbolag i Tyskland, Frankrike, Tjeckoslovakien, Storbritannien och USA. I Schweinfurt låg det tyska dotterbolagets huvudfabrik, VKF (Vereinigte Kugellagerfabriken AG), och där låg också en stor del av övrig tysk kullagerindustri. VKF var det största dotterbolaget och svarade för drygt en tredjedel av SKF:s totala tillverkningsvärde. VKF var vidare Tysklands största kullagertillverkare, med omkring 50 procent av den totala tyska kullagerförsörjningen, och inordnades successivt i den tyska krigsekonomin.

I mitten av 1930-talet gick omkring en femtedel av den svenska kullagerexporten till Tyskland. Under kriget blev den till största delen koncentrerad till Tyskland och det tyskkontrollerade Europa. En viss kullagerexport gick till Storbritannien även efter att Skagerackspärren hade upprättats, genom att den tyska blockaden bröts. Men denna trafik kunde bara äga rum med små båtar och flyg, och därför i ganska liten omfattning.

Tysklands huvudsakliga försörjning av kullager under kriget kom från den inhemska produktionen, där VKF var den viktigaste producenten. Importen från Sverige utgjorde som mest omkring tio procent av den totala konsumtionen. Sverige kunde emellertid leverera vissa speciallager som Tyskland saknade.

Trots att de allierade under åren 1943–1944 genomförde omfattande bombraider mot kullagerfabrikerna i Tyskland, för att därigenom slå ut den tyska krigsindustrin, uppstod inte någon brist på kullager. Krigsmaterielproduktionen kunde upprätthållas på minst samma nivå som tidigare. Från amerikansk sida lades skulden för misslyckandet på exporten från Sverige. Den svenska regeringen och SKF kom att bli hårt pressade för att stoppa kullagerleveranserna till Tyskland.

I det svensk-tyska handelsavtalet för år 1944 tvingades Sverige minska exporten av kullager. Det försatte både regeringen och SKF i ett känsligt läge. Tyskland kunde möta nedskärningarna med minskade leveranser till Sverige och gentemot SKF kunde tyskarna vidta repressalier genom att beslagta bolagets dotterbolag i Tyskland. Den svenska stats-

makten och regeringen hade således ett gemensamt intresse av att upprätthålla förbindelserna med Tyskland. Till viss del lyckades man dock blidka tyskarna, genom att istället öka leveranserna av kullagerstål och maskiner som behövdes för produktionen i de tyska kullagerfabrikerna.

I anslutning till den allierade invasionen i Normandie inleddes en kraftfull amerikansk kampanj mot Sverige och SKF, uppbackad av både Storbritannien och Sovjetunionen, för att hindra fortsatta svenska kullagerleveranser till Tyskland. Den svenska regeringen var dock inte beredd att bryta ett avtal med Tyskland, utan överlät till SKF:s ledning att nå en överenskommelse. Efter amerikanska hot om svartlistning och att SKF:s fabriker i Göteborg skulle bombas, stoppade bolaget alla sina leveranser till Tyskland i början av oktober 1944. I ett utsatt läge valde alltså den svenska regeringen att lägga över ansvaret för en viktig del av utrikespolitiken på ett enskilt företag.⁶¹

Krediter och guld

Under sommaren och hösten 1941 fick Tyskland allt större svårigheter att leverera de varor som hade avtalats till Sverige. Orsaken var främst den stora påfrestning på den tyska ekonomin som anfallet på Sovjetunionen innebar. Eftersom betalningarna för det svensk-tyska varuutbytet reglerades genom clearing, medförde de uteblivna leveranserna ett tyskt underskott. Sverige hade levererat mer varor än Tyskland och hade alltså mer betalningsmedel att utkräva. De svenska exportörerna började klaga över uteblivna betalningar och Grängesbergskoncernen förklarade att leveranserna av järnmalm skulle stoppas om de inte fick betalt i tid. Från svensk sida var det angeläget att komma till rätta med clearingobalansen, eftersom det ekonomiska utbytet mellan Sverige och Tyskland annars inte skulle fungera.

För att överbrygga underskottet ställde den tyska regeringen, i augusti 1941, krav på svenska krediter. Tyskland erhöll sedan tidigare omfattande krediter från Danmark och Schweiz, och krävde nu samma tillmötesgående från Sverige. Avgörande för hur den svenska regeringen skulle förhålla sig till kreditönskemålen var behovet av att trygga importen från Tyskland, framför allt av kol, järn och kemikalier. Exporten sågs, som tidigare nämnts, endast som ett redskap för att tillförsäkra sig tillräcklig import. Ett avvisande försvårades vidare av att Sverige nyligen beviljat Tysklands fiende Sovjetunionen en betydande handelskredit. Från tysk sida framhölls att en

seger över Sovjetunionen även låg i Sveriges intresse, och att Tyskland för detta ändamål behövde leveranser från Sverige, framför allt av järnmalm och trävaror. De tyska förhandlarna hotade också med att kol- och koksleveranserna skulle ställas in.

I september 1941 genomfördes en kortsiktig lösning på clearingproblemet genom att Sverige förskottrade 100 miljoner kronor för leveranser av kol, koks, valsverksprodukter och kemikalier under första halvåret 1942. I slutet av år 1941 tecknades ett svensk-tyskt kreditavtal på 250 miljoner kronor. Krediterna var partiella och omfattade endast inköp av sådana produkter som skulle riskera minskad avsättning på grund av Tysklands betalningssvårigheter, främst trävaror, papper, cellulosa, maskiner och verktyg. Kredittiden ställdes till mellan 12 och 18 månader. Som säkerhet för att Tyskland skulle anstränga sig att öka leveranserna till Sverige ingicks också en överenskommelse som innebar att om det uppstod ett tyskt clearingunderskott på över 30 miljoner kronor, skulle balansen utjämnas genom guldöverföring från tyska Riksbanken.

Under hösten 1942 och våren 1943 ville tyskarna ha ytterligare krediter, som avvisades av den svenska regeringen. I takt med att Tysklands militära motgångar ökade, bedömdes risken att tyskarna skulle avbryta handelskontakterna med Sverige som allt mindre. Tysklands ekonomiska problem och stora importbehov pekade istället mot ett växande tyskt beroende av den svenska ekonomin. Sveriges förhandlingsposition gentemot Tyskland började stärkas, samtidigt som de allierade framförde kraftfulla protester mot det svensk-tyska kreditavtalet.

De tyska importörerna utnyttjade inte heller de avtalade krediterna fullt ut. Endast 38 procent av den totala kreditramen användes. Tyskarna hade önskat generella krediter, som kunde utnyttjas för inköp av valfria varor. De partiella krediterna omfattade varor som inte hörde till de allra mest eftertraktade. Det faktum att järnmalm inte kunde köpas på kredit, fick sannolikt tyskarnas intresse att svalna.⁶²

Kritik för undfallenhet

Krediterna kan kritiseras som en del av Sveriges undfallenhet gentemot Tyskland och som ett ekonomiskt stöd som gynnade den tyska krigsekonomin. Den svenska regeringens motiv till kreditgivningen var dock inte att stödja Tyskland, utan att försörja och försvara den egna befolkningen. För detta var man tvungen att slå vakt om importen från Tyskland. Kol- och koksleveranserna var livsviktiga, inte bara för folkets försörj-

ning och sysselsättningen, utan också för möjligheterna att upprätthålla rustningsindustrin och försvara landet.⁶³

Till en del kom krediten att betalas med tysk export, till en del med guldöverföringar. När Tyskland inte klarade av att uppfylla kreditavtalets leveranser, blev överenskommelsen att utjämna clearingen genom överföring av guld aktuell. Den blev dock föremål för diskussioner, eftersom svenska myndigheter fått kännedom om att tyska Riksbanken använde guld som införskaftats olagligt från ockuperade länder och från judar. Detta innebar att guld som Sverige mottagit från Tyskland skulle kunna återfordras efter krigsslutet, med svenska mångmiljonförluster som följd. Från tysk sida sågs guldöverföringarna både som en belastning för den tyska ekonomin och som en välvillig gest mot Sverige, och i Sverige fanns varken lagstiftning eller praxis för att vägra ta emot guld som betalningsmedel. Totalt överfördes guld motsvarande 105 miljoner kronor. Enligt ett inofficiellt löfte från tyska Riksbanken skulle inget guld från ockuperade länder ingå i leveranserna.⁶⁴

Sveriges relationer till de allierade

Under de första åren var relationerna till de allierades sida relativt friktionsfri. Storbritannien visade förståelse för Sveriges utrikespolitiska linje och det utsatta läge landet befann sig i. Reaktionerna på eftergiftspolitiken gentemot Tyskland var inte mycket mer än vaga protester och mindre kraftfulla varningar. Inom den svenska regeringen rådde uppfattningen att med de demokratiska engelsmännen kunde man alltid resonera sig fram, medan ett meningsutbyte med tyskarna däremot kunde leda till förlorad frihet. Efter ockupationen av Danmark och Norge bedömdes Sveriges läge som mycket riskabelt i förhållande till Tyskland. Den principiella brittiska ståndpunkten var intresset av att Sverige förblev självständigt och inte helt isolerat i den tyska maktsfären. Storbritannien hoppades också att även fortsättningsvis kunna erhålla vissa viktigare varor, bland annat kullager och maskiner, från Sverige.

Efter att USA hade dragits in i kriget i december 1941, följde en markant förändring i Sveriges förhållande till de allierade. Den tidigare neutrala stormakten, visade mindre sympatier för de europeiska småstater som fortsatte att värna om sin neutralitet. Alliansen med USA övertygade också den brittiska regeringen att en slutlig seger var i sikte. Britterna fortsatte att visa viss förståelse för Sveriges utsatthet, men även de ansåg att man nu kunde ställa större krav på den

svenska utrikespolitiken. Winston Churchill förklarade också, i ett samtal med Sveriges kabinettssekreterare Erik Boheman, att den allierade beslutsmakten till större delen hade övergått till Washington.⁶⁵

Från och med slutet av 1942 utsattes Sverige kontinuerligt för allierade krav och påtryckningar för att minska, och till slut stoppa, sin export till Tyskland och hela det tyskkontrollerade Europa. Ett återkommande argument var att:

*[...] om Sverige nu ej vågar delta i striden för demokratin, så skall Sverige åtminstone reducera sin hjälp till demokratiens fiender.*⁶⁶

Som påtryckningsmedel användes främst Göteborgstrafiken och Sveriges importbehov av olja västerifrån. Om Sverige inte reducerade exporten av strategiskt krigsviktiga varor till Tyskland, skulle de allierade stoppa Göteborgstrafiken och därmed strypa oljeleveranserna. Från svensk sida sågs det fortfarande som en omöjlighet att minska utbytet med Tyskland. En reduktion av varuleveranserna till Tyskland skulle innebära en motsvarande reduktion av leveranserna därifrån. Den begränsade införseln västerifrån kunde inte uppväga förlusten av de försörjningsviktiga tyska varorna.⁶⁷ Under år 1943 stod det klart att Tyskland skulle komma att förlora kriget, men man visste inte när. Sverige skulle vara fortsatt beroende av en omfattande import från Tyskland så länge Skagerackspärren kvarstod. Det var först från och med mitten av 1944, efter den allierade invasionen i Normandie och Paris befrielse i augusti, som man kunde börja planera inför ett snart slut på kriget.

I takt med att de allierades framgångar ökade på slagfältet, blev Sveriges förhandlingsposition gentemot USA och Storbritannien allt svagare. En omprövning av förhållandet till västmakterna blev nödvändigt. Tyskland hade inte längre resurser för ett militärt angrepp mot Sverige. När Tysklands maktdominans försvagades blev det också lättare för den svenska regeringen att tillmötesgå kraven från Washington och London. Dessutom växte det fram en stark svensk folkopinion, som uttryckligen önskade:

*[...] ett snart krigsslut, Hitlerregimens förintelse, Danmarks och Norges befrielse och goda efterkrigsrelationer med de allierade.*⁶⁸

Trepartsavtalet

I september 1943 tvingades Sverige ingå ett nytt krigshandelsavtal med USA och Storbritannien, kallat 1943 års trepartsavtal. Enligt detta förband sig Sverige att omgående

avveckla den tyska transiteringstrafiken, inte bevilja några ytterligare handelskrediter och att under år 1944:

- begränsa järnmalmsexporten till Tyskland och övriga tyskkontrollerade länder till totalt sju miljoner ton.
- begränsa exporten av kullager och en mängd övriga specifika varor.
- inte låta det totala exportvärdet till Tyskland och tyskkontrollerade länder överstiga 70 procent av 1942 års exportvärde.

Som motprestation skulle USA och Storbritannien försöka att ställa önskvärda oljekvantiteter och andra importvaror västerifrån till Sveriges förfogande.⁶⁹

Trepartsavtalet innehöll både utrikes- och handelspolitiska åtgärder mot Tyskland. Det var ekonomiskt ofördelaktigt för Sverige och förväntades leda till en handelspolitisk konflikt med Tyskland. Nedskränningarna i exporten väntades bli besvarade med samma mynt från tysk sida. Ett svenskt nej till avtalet skulle innebära att de allierade stoppade Göteborgstrafiken och att importen västerifrån därmed skulle upphöra. Ett ja förväntades resultera i att tyskarna avbröt trafiken, vilket innebar att leveranserna västerifrån skulle gå förlorade hur man än gjorde.

Det var emellertid inte Göteborgstrafiken som var avgörande, utan istället de amerikanska varningarna att om Sverige nu inte tog klar ställning för väst och demokratin skulle de komma att räknas bland fiendemakterna efter krigsslutet, och behandlas därefter.⁷⁰ Svenska regeringen lät de handelspolitiska nackdelarna stå tillbaka för allmänpolitiska fördelar. Man hoppades att avtalet skulle:

*[...] innebära att man droge ett streck över det förflutna och att man finge börja på nytt utan att ständigt hava att räkna med den belastning, som våra medgivanden till Tyskland medfört i förhållandet till västmakterna.*⁷¹

I enlighet med trepartsavtalet fick Sverige förmå Tyskland att acceptera ett handelsavtal för år 1944 med kraftigt minskade svenska leveranser. Tyskarna protesterade våldsamt, men ändå mindre än förväntat. Från den svenska beskickningen i Berlin rapporterades att den tyska regeringen insåg:

*[...] att Sverige nu definitivt gått in för en seger för Tysklands fiender och inrättade sig därefter.*⁷²

Göteborgstrafiken stoppades inte, utan kunde fortgå oavbruten hela år 1944, vilket gjorde att importleveranserna

västerifrån blev större än tidigare år. I hopp om att kunna få den svenska regeringen att mjukna, bemödade sig också tyskarna att, liksom under år 1943, upprätthålla så stora leveranser till Sverige som möjligt, trots att svenskarna gjorde motsatsen. Detta gjorde att Sverige inte bara kunde täcka det löpande försörjningsbehovet, utan också lägga upp betydande lager av de viktigaste varorna. Det framgick klart att Sverige var det enda land som fortfarande kunde förse Tyskland med en mängd vitala varor, och därför prioriterades starkt.⁷³

En besvärande faktor för den svenska regeringen var att trepartsavtalet inkluderade Norge, Danmark och Finland bland fiendestaterna och att dessa skulle utsättas för samma svenska handelssanktioner som övriga tyskkontrollerade länder. Den svenska exporten var oerhört viktig för grannländerna. Framför allt det norska folket led av svår livsmedelsbrist, minskade leveranser från Sverige skulle försämra deras situation ytterligare.⁷⁴

Slutet på den svensk-tyska krigshandeln

Trepartsavtalet kom att följas av Sverige, men inte av USA och Storbritannien. Redan tidigt år 1944 började de amerikanska myndigheterna anse att deras krav varit alltför milda.⁷⁵ Under våren överöstes svenska UD av amerikanska protestnoter, med krav på ytterligare exportnedskärningar. Sverige hade inte längre några större möjligheter att hävda sina egna intressen. Under år 1944 reducerades de svenska leveranserna till Tyskland kontinuerligt, samtidigt som exporten av ett flertal varor avbröts helt. Sverige ingick inte heller några nya avtal med något ockuperat eller med Tyskland förbundet land.

Under hösten krävde de amerikanska och brittiska regeringarna slutligen att Sverige skulle avveckla allt handelsutbyte med Tyskland, samt lägga om hela utrikespolitiken och öppna avstånd från Tyskland. Framställningen stöddes också av Sovjetunionen. Ställningstagandet lades fram som helt avgörande för den svenska regeringens möjligheter till samarbete med segrarmakterna efter krigsslutet.⁷⁶

Årsskiftet 1944/1945 stoppade den svenska regeringen all export till Tyskland. Det resulterade i att också den tyska importen till Sverige upphörde samt att de tyska myndigheterna avbröt Göteborgstrafiken, men för övrigt var tyskarnas möjligheter till motåtgärder uttömda. Redan i september hade utrikesminister Günther förklarat för den tyska ministern i Stockholm:

[...] att handeln med Tyskland i dess nuvarande omfattning endast erbjöd ett begränsat intresse ur svensk synpunkt samt att

hänsyn till ur svenska förhållanden viktigare omständigheter skulle kunna föranleda åtgärder, som ytterligare reducerade det svensk-tyska varuutbytet [...] att den svenska regeringen i detta hänseende intog i princip samma ståndpunkt som den konsekvent hävdade under kriget, nämligen att den svenska politiken i första hand toge sikte på att tillvarata landets egna intressen.⁷⁷

Noter

- 1 Stråth, Bo (1993) Folkhemmet mot Europa: Ett historiskt perspektiv på 90-talet. Stockholm, s. 204.
- 2 Se Zetterberg, Kent (2000) »Det neutrala Sveriges skuld och ansvar: Till frågan om den svenska politiken under det andra världskriget och den svenska debatten efter kriget« i Historia, krig och statskonst, red. Kent Zetterberg & Gunnar Åselius. Stockholm.
- 3 Ekman, Stig (2003) Swedens relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust, Ed. Klas Åmark & John Toler. Stockholm, s. 16.
- 4 Debatten initierades av Maria-Pia Boëthius, som i sin bok riktade starka anklagelser mot i stort sett alla delar av Sveriges politik gentemot Tyskland. [Boëthius, Maria-Pia (1992) Heder och samvete: Sverige och andra världskriget. Stockholm.]
- 5 Permanent neutralitet innebär att ett land förbinder sig att inte inleda krig, förbli opartiskt i krig mellan andra stater, göra allt för att inte dras in i krig samt inte göra något som allvarligt kan försvåra uppfyllandet av neutralitetsförpliktelse. En permanent neutral stat är vidare skyldig att föra en neutralitetspolitik, men för utformningen av denna avgör staten själv. Vid andra världskrigets utbrott var Schweiz den enda permanent neutrala staten i Europa. [Lindholm, Rolf H. (1987) Sveriges neutralitet. Lund, s. 17,71]
- 6 Lindholm (1987), s. 17, 107–109, 195–200.
- 7 En neutral stats medborgare (privata företag och personer) är däremot inte förbjudna att exportera krigsmateriel till krigförande stat, om inte särskilt förbud upprättas av den egna regeringen. Sådant inhemskt förbud måste tillämpas lika gentemot de krigförande. Under andra världskriget förbjöd den svenska regeringen all krigsmaterielexport till samtliga krigförande länder förutom Finland. [RA. HP64Ua, volym 2877: PM angående sammanträde i Ministry of Economic Warfare 12/5 1943. Lindholm (1987), s. 139–140.]
- 8 Sveriges och Schweiz krigshandelsproblem under andra världskriget var likartade. Båda länderna ingick i början av kriget handelsavtal med både Tyskland och Storbritannien enligt begreppet normal handel, men dessa förlorade, till följd av krigsutvecklingen, snart i betydelse. Båda blev från och med sommaren 1940 istället beroende av ett omfattande handelsutbyte med Tyskland – Sverige pga. Skagerack-spärren, Schweiz pga. att landet blivit helt omslutet av axelmakterna. Vändningen i kriget gjorde att Schweiz, liksom Sverige, tvingades till kraftiga nedskärningar av exporten till Tyskland från och med år 1944. En skillnad var att Schweiz, trots ett inhemskt regeringsbeslut likt det svenska (se föregående not), under olika tidsperioder tvingades medge en viss krigsmaterielexport till båda de krigförande sidorna, för att tillförsäkra sig för folkförsörjningen absolut nödvändiga motleveranser. [Lindholm (1987) s. 145–146.]
- 9 Lindholm (1987) s. 20–21.
- 10 Gihl, Torsten (1951) Den svenska utrikespolitikens historia IV: 1914–1919. Stockholm, s. 222–277.
- 11 Hägglöf, Gunnar (1958) Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget. Stockholm, s. 18–19.
- 12 Hägglöf (1958) s. 17–20.
- 13 Fritz, Martin (1995) »Economic Warfare« i The Oxford Companion to the Second World War, red. I. C. B. Dear. Oxford/New York, s. 318–319.
- 14 Medlicott, W. N. (1952) The economic blockade, volume I. London, s. 415–416. Medlicott, W. N. (1959) The economic blockade, volume II. London, s. 1–2, 14–15, 382.
- 15 Den allierade ekonomiska krigföringen var noga planlagd och utarbe-

- tad, och handlades inom ett, i september 1939 inrättat, särskilt brittiskt ministerium, Ministry of Economic Warfare, som 1941 också fick ett motsvarande organ i USA. Den tyska handelsblockaden, anfallen mot den allierade handelssjöfarten och bombningarna av brittiska hamnar avsåg att underminera de allierade staternas ekonomier. Begreppet ekonomisk krigföring användes däremot knappast i Tyskland, och någon strategisk sådan politik utarbetades inte. [Fritz (1995) s. 319.]
- 16 Carlgren, Wilhelm M. (1973) Svensk utrikespolitik 1939–1945. Stockholm, s. 24, 67. Johansson, Alf W. (1986) »Sverige och västmakterna 1939–1945« i Stormaktstryck och småstatspolitik: Aspekter på svensk politik under andra världskriget, red Stig Ekman. Stockholm, s. 72. Molin, Karl (1986) »Konflikt och samförstånd i svensk inrikespolitik under andra världskriget« i Stormaktstryck och småstatspolitik: Aspekter på svensk politik under andra världskriget, red. Stig Ekman. Stockholm, s. 12–13.
 - 17 Fritz, Martin (2005) Egennyttan och samhällsnytta: Sveriges ekonomiska relationer med Nazityskland. Opublicerat manus.
 - 18 Hägglöf (1958), s. 218. Nybom, Thorsten (1978) Motstånd – anpassning – uppslutning: Linjer i svensk debatt om utrikespolitik och internationell politik 1940–1943. Stockholm, s. 31–34, 97, 131, 244–245.
 - 19 Zetterberg (2000), s. 329.
 - 20 Karlsson, Ingela (2003) Kriget, staten och rederierna: Den svenska handelsflottan 1937–1947. Göteborg, s. 48.
 - 21 Fritz, Martin (1986) »Ekonomisk neutralitet under andra världskriget – en fråga om praktisk politik« i Stormaktstryck och småstatspolitik: Aspekter på svensk politik under andra världskriget, red. Stig Ekman. Stockholm, s. 171–172.
 - 22 Karlsson (2003), s. 11–12, 54–55. Första världskriget var det första totala kriget. Tidigare krig hade varit mer rena militära angelägenheter. Civilbefolkningen hade visserligen kunnat drabbas på olika sätt, men det ekonomiska samhällslivet hade kunnat fortgå relativt ostört. Hela samhällsekonomin hade inte behövt mobiliseras för att möta krigets krav. Nytt var också att neutrala stater drabbades i hög utsträckning, med livsmedelsbrist och försörjningskriser till följd av blockader och dålig krisorganisering. Under mellankrigstiden lades därför grunden till det som senare utformades till totalförsvaret. Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap bildades för att planera och vidta åtgärder för att befolkningens, försvarets och näringslivets försörjning skulle kunna upprätthållas under krigstid. [Månsson, Olle (1976) Industriell beredskap: Om ekonomisk försvarsplanering inför andra världskriget. Stockholm, s. 9–11.]
 - 23 Hela den svenska krisförvaltningen och dess administration behandlas i Friberg, Lennart (1973) Styre i kristid: Studier i krisförvaltningens organisation och struktur 1939–1945. Stockholm.
 - 24 Björnberg, Arne (1946) »Andra världskrigets svenska krisförvaltning« i Hur Sverige ordnade folkförsörjningen under andra världskriget: Männerna och kvinnorna bakom verket, red. Arne Björnberg. Stockholm, s. 14, 16. Olsson, Ulf (1973) Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under det andra världskriget. Göteborg, s. 153–154.
 - 25 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym FV:1: PM angående reglering av exporten i nuvarande avspärrningsläge 23/2 1941. Hägglöf (1958) s. 10–12.
 - 26 Zetterberg (2000), s. 340.
 - 27 Nordlund, Sven (2005) »Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna« i Historisk Tidskrift, nr. 4 2005, s. 600–602. Ett annat exempel på att de rasideologiska ståndpunkterna fick träda i bakgrunden för handelsintressena var Grängesbergskoncernen, som levererade största delen av den svenska järnmalm till Tyskland. För bolagets tyska kontakter var det mycket besvärande att den verkställande direktören, Martin Waldenström, var gift med en judinna. Enligt order från Hermann Göring skulle dock fru Waldenström betraktas som »arisk« och bemötas på bästa sätt. [Fritz (2005), opublicerat manus]
 - 28 Fritz (1986), s. 175–176. Hedberg, Peter (2003) Handeln och betalningarna mellan Sverige och Tyskland 1934–1945: Den svensk-tyska clearingepoken ur ett kontraktsekonomiskt perspektiv. Uppsala, s. 21.
 - 29 Dubbelförhandlingarna innebar att man från svensk sida försökte undvika att ta beslut på någon punkt, innan man hade förhört sig om den motsatta sidans inställning. Gunnar Hägglöf ger i sin bok om den svenska krigshandelspolitiken en mycket detaljerad och utförlig redogörelse för dubbelförhandlingarna hösten 1939. Hägglöf ingick

självt, tillsammans med Jacob Wallenberg och svenska ministern i Berlin Arvid Richert, i ledningen för den svenska delegation som förhandlade med Tyskland. Förhandlingarna med Storbritannien leddes av Marcus Wallenberg och kabinettssekreterare Erik Boheman. [Hägglöf (1958) s. 52–103.]

- 30 Hägglöf (1958), s. 37, 55–59, 67, 71–73, 92.
- 31 Karlsson (2003), s. 86–87.
- 32 Hägglöf (1958), s. 92–93.
- 33 Karlsson (2003), s. 41–43.
- 34 Fritz (1986), s. 173.
- 35 Karlsson, Birgit (2005) Nazityskland och svensk skogsindustri 1933–1945. Opublicerat manus.
- 36 Nordlund (2005), s. 600–602.
- 37 Karlsson (2003), s. 88, 106–108, 113–123, 162.
- 38 Karlsson (2003), s. 97–98.
- 39 Göteborgstrafiken var det officiella namnet som användes av myndigheterna. Lejdtrafiken var det mer populära namnet som oftast användes i pressen och av svenska folket. [Karlsson (2003), s. 98, n. 167]
- 40 De diplomatiska förhandlingarna och utrikespolitiska problemen kring Göteborgstrafikens tillkomst och genomförande behandlas ingående i Rockberger, Nicholas (1973) Göteborgstrafiken: Svensk lejdtrafik under andra världskriget. Stockholm.
- 41 Karlsson (2003), s. 98–105. Rockberger (1973).
- 42 Karlsson (2005), opublicerat manus. Wittmann, Klaus (1978) Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933–1945. München, s. 208–209.
- 43 Nordlund, Sven (2005) »Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta. Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag.« i Historisk Tidskrift, nr. 4 2005, s. 639.
- 44 Fritz (1986), s. 174, 178, 198.
- 45 Hägglöf (1958), s. 136–138.
- 46 RA. HP64Ct: Dokumentation rörande svensk-tyska handelsförhandlingar och avtal 1940–1944. Fritz (2005), opublicerat manus.
- 47 Olsson (1973), s. 9–10, 30–43.
- 48 Hägglöf (1958), s. 97–98.
- 49 SOS, Handel 1936–1938.
- 50 Olsson, Sven-Olof (1975) German coal and Swedish fuel. Göteborg, s. 79.
- 51 Fritz (1986), s. 179–180.
- 52 Olsson (1975) s. 205–206.
- 53 Karlsson (2003), s. 96.
- 54 Olsson (1975) s. 177–178.
- 55 Fritz (1986) s. 180.
- 56 Karlsson (2003) s. 51–52, 77–78, 81, 159–160.
- 57 RA. H39Ct, volym 1147: PM beträffande kvaliteten av tyska kol- och koksleveranserna under åren 1941–42–43 27/1 1944. SOS, Handel 1936–1944.
- 58 AAa, Berlin. R106242: Vermerk van Scherpenberg 28 August 1941.
- 59 Fritz, Martin (1974) German steel and Swedish iron ore 1939–1945. Göteborg, s. 30–35, 39, 48–49, 54. Fritz (1986) s. 180–181, 184–188. Fritz (2005), opublicerat manus.
- 60 SOS, Handel 1940–1943. Karlsson (2003) s. 94, 159–160.
- 61 Fritz (1986), s. 189–191. Fritz, Martin & Karlsson, Birgit (1998) SKF i stormaktspolitikens kraftfält: Kullagerexporten 1943–1945. Göteborg, s. 9–26, 39, 41–42.
- 62 RA. HP64Ct, volym 2449: PM rörande sammanträde med de svenska och tyska regeringskommissionerna den 9 september 1941. Hedberg (2003), s. 180–182, 185, 187, 191–193, 195, 199–203. Hägglöf (1958) s. 197–198, 200, 204.
- 63 Karlsson (2005), opublicerat manus.
- 64 RA. HP64Ct, volym 2459: PM 22/2 1943. Hedberg (2003) s. 203, 230–231.
- 65 Boheman, Erik (1964) På vakt: Kabinettssekreterare under andra världskriget. Stockholm, s. 197. Hägglöf 1958, s. 143, 214, 217–218, 256. Johansson (1986), s. 79. Carlgren (1973), s. 313
- 66 RA. HP64Ua, volym 2877: Londonbeskickningen till UD 30/5 1943.
- 67 RA. HP64Ua, volym 2876–2878.
- 68 Carlgren (1973), s. 545.
- 69 RA. HP64Ua, volym 2877: Uppteckning av föredragning i allmän statsrådsberedning 28/6 1943. FRUS 1943, volym II, s. 781–782, 809–815.

- 70 RA. HP64Ua, volym 2877: Referat av utrikesminister Günther 2/8 1943.
- 71 RA. HP64Ua, volym 2877: Uppteckning av föredragning i allmän statsrådsberedning 28/6 1943.
- 72 RA. HP64Ct, volym 2465: Richert till Hägglöf 22/12 1943.
- 73 Hägglöf (1958), s. 273, 276–282.
- 74 RA. HP64Ua, volym 2876: Londonbeskickningen till UD 19/5 1943, PM 27/5 1943; volym 2877: Svensk skrivelse 24/8 1943.
- 75 RA. HP64Ua, volym 2878: Washingtonbeskickningen till UD 3/3 1944.
- 76 RA. HP64Ua, volym 2879: Referat av utrikesrådet Rolf Sohlman 5/10 1944. FRUS 1944, volym IV, s. 624–629.
- 77 RA. Handelskommissionen, volym 346: PM angående samtal mellan utrikesministern och tyske ministern m.fl. 5/9 1944.

»När man systematiskt ruinerar någon, tar ifrån honom alla inkomstmöjligheter, måste han ju svälta ihjäl till slut, eller hur? Att avsiktligt låta någon svälta ihjäl, kallar jag att döda. Gör inte ni det?«¹

ARISERINGEN EN OKÄND SIDA AV SVENSK DELAKTIGHET I FÖRINTELSEN

av *Sven Nordlund*

Den 14 januari 1939 rapporterade handelsattachen Behrens vid tyska legationen i Stockholm till Reichsstelle für den Aussenhandel, RfA,² i Berlin att firmorna Albin Bensch, Theodor Fürth och Richard Herzfeld var Alkibiades och att firmorna E.E. Hellqvist, Thor Jenner, Ragnar Bégat och Edv. A. Hansen var Akilles.³ Samtliga firmor hade sin verksamhet i Stockholm. Alkibiades var täcknamn för jude eller judiskt inflytande. Akilles var kodnamnet för icke-judiskt inflytande. I juni 1940 krävde det ariserade moderföretaget Ludwig Heuman Co Chemisch-pharmazutische Fabrik i Nürnberg att dotterbolaget AB L Heumann Co i Stockholm skulle lämna arierbevis över sin personal. Det ledde till att dotterbolagets tysk-judiske verkställande direktör, Hans Brummer, avskedades i mars 1941.⁴ De ovan refererade fallen var exempel på hur naziregimen omsatte sin rasideologiska målsättning att internationalisera den i Tyskland pågående ariseringspolitiken i Sverige och i andra europeiska länder. Innan vi ger oss in på vad detta innebar och vilka reaktioner ariseringen i Sverige väckte måste denna sättas in i sitt historiska sammanhang.⁵

Ariseringen i Tyskland

Arisering var en av de yttersta konsekvenserna av antisemitismen. Det handlade om konkret diskriminering.⁶ Nazitysklands ariserings- eller avjudifieringspolitik var en av de viktigaste faserna i den utveckling som slutade med folkmordet på Europas judar, Förintelsen. Ariseringen i Tyskland och i de naziöckerade innebar att antisemitism och ekonomisk plundring gick hand i hand. Judarna fråntogs sina företag, yrken och sin medborgarrätt. De första stegen i denna politik togs i Tyskland år 1933 kort efter Hitlers makttillträde då en allmän bojkott av judiska företag genomfördes. Mellan åren 1933–1935 avskedades judarna från så kallade ariska företag. Judiska läkare, forskare och jurister förlorade sina statliga anställningar. Nürnberglagarna år 1935 blev avstamp för det andra steget, som innebar att judarna på grund av sin etniska tillhörighet eller börd fråntogs rätten att vara fullvärdiga tyska medborgare. Därigenom lämnades de utan samhällsinflytande och samhällsskydd. De blev fredlösa. Det tredje steget kom

år 1938 och började med Kristall- eller pogromnatten den 9 november år 1938. Nu inleddes den sista fasen av ariseringsprocessen i själva Nazityskland. En rad antijudiska lagar infördes som öppnade vägen för konfiskering av alla judiska företag, finansiella tillgångar, fastigheter, lägenheter och totalt yrkesförbud för judar. Ariseringen gick snabbt. I exempelvis Hamburg var vid andra världskrigets utbrott i september 1939 praktiskt taget alla judiska företag konfiskerade.⁷ Ariseringen berövade judarna resurser, rättigheter, inflytande och möjligheterna att påverka sin situation. De som kunde sökte fly från Nazityskland men det var emellertid mycket svårt. Dels behövdes pengar, dels var de flesta länder ovilliga att ta emot de judiska flyktingarna.

Ariseringens internationalisering

Från Bulgarien i söder till Sverige i norr, från Lettland i öst till Storbritannien i väst sökte Nazi-Tyskland redan före andra världskriget omsätta sin ariseringspolitik på sina handelspartners territorium. Om vi utgår från exemplet Sverige hade från tysk synpunkt ariseringens verkställande inom det kommersiella området tre angreppsytor.⁸ För det första handlade det om tyska dotterbolag och deras svensk-judiska kontaktnät. För det andra omfattade ariseringen icke-judiska svenska företag som hade svenska judar i sin ledning, anställda och/eller upprätthöll kommersiella och finansiella förbindelser med svensk-judiska intressen. För det tredje rörde det sig om så kallade »rena« svenska »Alkibiadesföretag«.

För att handel mellan tyska och svenska/utländska företag skulle kunna bedrivas krävde de tyska myndigheterna, vanligtvis RfA, att de företag som drev handel med Tyskland kunde visa att de var »ariska«, det vill säga att de saknade judiska intressen. Det gällde att ta reda på vilka företag och intressen som det handlade om. Detta ledde till att tyska myndigheter och firmor begärde upplysningar från svenska myndigheter, företag, upplysningsbyråer och svenska privatpersoner. För att dölja denna inblandning i inre svenska angelägenheter byggde tyskarna upp det ovan nämnda kodsystemet. Utifrån dessa upplysningar om svenskars »rastillhörighet« skapade RfA i Berlin »svarta listor« eller »Warnungskartei« som sedan skickades ut till berörda tyska företag och myndigheter.⁹

Kodsystemet

Kodsystemet kom till för att dölja internationaliseringen av ariseringen. Det var säkert ingen tillfällighet att nazisterna valde Alkibiades som kodnamn. Alkibiades har i historien framställts med egenskaper som trolös, girig, smart, äre- och maktlysten. Han drabbades av landsförvisning och blev till slut mördad. Alkibiades passade utmärkt in. Han symboliserade just de egenskaper som nazisterna tillskrev judar och judiskhet. Och drabbades vidare av det öde som nazisterna avsåg att tilldela judarna.

Akilles betydde att någon var »arier« men kunde ibland också betyda att det var fråga om »ariska« intressen men att dessa var sårbara, mottagliga för påverkan. I de flesta fall gjordes ingen skillnad mellan manliga och kvinnliga judar och intressen. Alkibiades var ofta könsneutralt. Ibland användes emellertid täcknamnen »Juno« för »rasligt« korrekta kvinnliga intressen och »Andromake« för judiska kvinnor.¹⁰ Det var en detaljrik systematik som den nazistiska rasismen skapade med registreringen av »ariska« respektive »icke-ariska« intressen. I en skrivelse från Berlin den 15 november 1939 riktad till samtliga utrikeshandelsavdelningar får man en inblick i denna rasistiska »knappologi«.¹¹ En del företag stämplades som »Odyssevs«. De betraktades om rasmässigt opålitliga och fick därför inte förnyat förtroende som ombud för tyska kommersiella intressen. För förnyat förtroende krävdes svart på vitt att det inte förekom några så kallade Alkibiadesintressen i företaget. Ett annat täcknamn som användes var »Arkimedes«. Arkimedes avsåg bland annat sådana svensk-judiska firmor som »ariska« företag kunde upprätthålla förbindelser med. Förutsättningen för att bli klassad som Arkimedes var att företaget gjort sig av med en viss procentsats av sina icke-ariska anställda. Även Zokrates fick en roll. »Zokrates« var sådana företag där det gällde att ta hänsyn till närvaron av judiskt kapital och storleken på detta.¹² Naziregimens maskering av judisk närvaro och inflytande med personnamn hämtade ur den grekiska och romerska antikens historia och mytologi var säkert ingen tillfällighet. Hitler och nazismen hyste stor beundran för antikens konst, kultur och krigiska dygder.¹³

Att internationellt bygga upp och genomföra detta kod- och informationssystem måste ha varit mycket penning- och tidsslukande. Men vad som verkar absurt och irrationellt blir möjligen begripligt om man betraktar nazismen som en ideologi som ville skapa ett samhälle styrt av en herreras, tyskarna. Det handlade om att göra sig kvitt individuell frihet, demokrati, humanism och kristen-judisk moral. Detta innebar en

revolution mot allt som fram till nationalsocialismens maktövertagande ansetts som mänskligt. Nazismen såg judarna som det främsta hindret för att realisera denna utopi. Det var därför inte bara alla judar i Europa som skulle mördas utan alla världens judar. Det var därför nödvändigt att kartlägga och registrera judar på alla världens marknader. För nazismen var, enligt Yehuda Bauer, inget pris för högt för detta mål.¹⁴

Samtidigt måste man komma ihåg att hemlighetsmakeriet med kodnamn och de rasideologiska målsättningarna på den internationella marknaden inte ägde rum i ett slutet ekonomiskt och politiskt rum. Så länge som Nazityskland inte fysiskt kontrollerade sina utlandsmarknader uppstod konflikter mellan ekonomisk verklighet och rasideologiska målsättningar. Enligt det tyska handelsdepartementet, Reichswirtschaftsministerium, RWM, handlade det på de utländska marknaderna om att först och främst värna om det tyska näringslivets intressen och avsättningsmöjligheter. RfA, däremot gick i bräschen för den nazistiska rasideologins principer. Ekonomin, var enligt denna myndighet, underordnad de rasideologiska målsättningarna.

Ariseringen i samtidens och eftervärldens ögon

Den fråga som har sysselsatt såväl samtiden som eftervärlden när det handlar om Sveriges relationer till Nazi-Tyskland under 1930-talet och de första krigsåren har främst gällt den restriktiva invandringspolitiken gentemot de judiska flyktingarna och i vilken mån denna politik styrts av antisemitism och/eller andra skäl. Judarna betraktades inte som politiska flyktingar utan som ekonomiska utvandrare trots att tysk ariseringspolitik och raslagar berövade judarna utkomstmöjligheter och medborgerliga rättigheter.¹⁵ Däremot ägnade varken riksdag eller medier uppmärksamhet åt den viktigaste orsaken till de tyska judarnas utvandring, den antisemitiska ariseringspolitiken. Denna brist berodde inte på att svenskarna svävade i okunnighet om ariseringen och andra uttryck för judeförföljelse i 1930-talets Tyskland.¹⁶ Att det under såväl 1930-talet som under andra världskriget restes tyska krav på att ariseringspolitik också skulle tillämpas i Sverige har, trots att det var känt under 1930-talet, tillåtits att falla i glömska efter andra världskriget.¹⁷ 1930-talets och de första krigsårens nationella och internationella ariseringserfarenheter förträngdes eller glömdes bort såväl i Sverige som internationellt. Delvis kan det ha berott på att 1930-talets judefientliga flyktingpolitik och ariseringen efter 1945 hamnade i skuggan av Förintelsen

och dess fasansfulla verklighet. En annan omständighet till det bristande intresset för ariseringen kan, i likhet med synen på Förntelsen, ha haft att göra med att den länge betraktades som en intern tysk angelägenhet. Mot slutet av 1900-talet började emellertid den internationella forskningen på ett helt annat sätt än tidigare intressera sig för hur världen utanför Nazityskland medverkade i Förntelsen. Det växte fram en insikt att den restriktiva flyktingpolitiken, som hade kännetecknat alla demokratiska stater under 1930-talet, innebar att dessa också var medansvariga till Förntelsen.¹⁸ Fanns det andra områden där världen utanför Nazityskland var medskyldig? Ariseringen utanför Nazityskland trädde fram ur skuggorna. Den gällde även Sverige.¹⁹

Frågor ariseringen ställde till 1930-talets och krigets svenskar och frågor den ställer oss idag

Ariseringspolitiken och dess internationalisering var en av länkarna i den utvecklingskedja som utmynnade i Förntelsen. En betydelsefull fråga är därför hur Sverige och svenskarna deltog i, reagerade och påverkades av ariseringen. Hur ska vi förhålla oss till denna hittills ganska okända, mörka fläck i Sveriges moderna förflutna som ariseringen utgör? Skall vi skuldbelägga och/eller försöka förstå? Vi sitter idag med facit och kunskaperna om Förntelsen. Men det var säkert inte många människor, om några, som på 1930-talet och under de första krigsåren kunde föreställa sig, att den nazistiska ariseringspolitiken och dess krav var ett viktigt led i en utveckling, som skulle sluta i ett gigantiskt folkmord på Europas judar.

Vi vet att faktorer som arbetslöshet, antisemitism och protektionism spelade en viktig roll vid utformandet av 1930-talets restriktiva invandringspolitik mot judiska flyktingar.²⁰ De tyska ariseringskraven var en uppenbar inblandning i Sveriges inre angelägenheter utifrån såväl ekonomisk, politisk som rättslig synpunkt. De svenska ekonomiska beroendeförhållandena till Tyskland blev efter Hitlers maktövertagande år 1933, och i synnerhet under andra världskriget, allt påtagligare. En intressant fråga är i vilken mån dessa handelspolitiska förhållanden utövade inflytande på vad man gjorde eller avstod från att göra, när det gällde ariseringen. På det ekonomiska området under 1930-talet kunde stora handelsnationer som Storbritannien nonchalera de tyska ariseringskraven, men hur var det med små stater som Sverige med stort handelsberoende till Nazityskland? Så länge det var möjligt att spela ut Tyskland mot Storbritannien kunde man på utrikeshan-

delns område undvika att bli alltför ekonomiskt beroende av den tyska ekonomin. Men efter den tyska ockupationen av Danmark och Norge den 9 april 1940 fanns det inga sådana alternativ kvar. Sveriges möjligheter att agera, när det gällde inflytelseeffekterna från utrikeshandelsberoendet av Nazi-tyskland förändrades markant.²¹

Samtidens förhållande till ariseringskraven var en fråga om individuellt och samhälleligt moraliskt ställningstagande. Ariseringen syftade ytterst till att omöjliggöra för svenska judar att bedriva kommersiell verksamhet och för övriga svenskar att upprätthålla förbindelser med dessa. När vi studerar ariseringen i Sverige tvingas vi därför ta ställning till handelsrelationer mellan individer, företag och stater. I den sistnämnda mening- en kan det röra sig om t ex betydelsen av konflikten mellan självintresse och moral såväl för nationen som den enskilde individen eller för grupper av individer. Det är troligt att en del enskilda svenska företagare rättfärdigade en anpassning till de tyska ariseringskraven genom att i likhet med biskop Hans Brask hävda »Härtill anser jag mig nödd och tvungen«. ²² En sådan hållning var förstäligen mot bakgrund av de risker som det egna företagandet löpte om man vägrade att gå med på tyskarnas krav. Men denna besvärjelse gav ändå ingen fribiljett undan det moraliska ansvaret för konsekvenserna av valet att anpassa sig till ariseringskraven.

Marknaden signalerade

Den tyska ariseringspolitikens utfall i Sverige bestämdes av olika aktörer. Det fanns två huvudaktörer. Den ena var Nazi-tyskland. Den andra var svenska staten, som skulle hantera och reagera på den inblandning i Sveriges inre angelägenheter som de tyska ariseringskraven innebar. Regeringens kunskaper om denna inblandning baserades inte på direkta tyska propåer. Den fick information om ariseringskraven genom kontakter med och förfrågningar från olika aktörer på den svenska marknaden. En av dessa aktörer var näringslivet och dess organisationer. Tyskarna riktade oftast sin fordran på arisering direkt till företagen. Om denna inte åttlyddes hotade tyskarna med repressalier.²³ Beslutet att ge efter för eller att vägra gå med på dessa krav förutsatte ett individuellt ställningstagande från den svenska företagarens eller företagens sida. Ett ställningstagande som i värsta fall kunde handla om den egna firmans överlevnad eller inte. Ariseringspolitikens genomslag och konsekvenser på människor, företag och ekonomi berodde därför både på statens och de enskilda aktörernas attityder och reaktioner. Anpassade man sig till de tyska kraven? Nonchale-

rade man dem? Utnyttjade företagen dem för egen vinning? Eller fanns det alternativ, som gjorde det möjligt att mildra eller kringgå kraven på ariseringsåtgärder? Hade etiska överväganden något inflytande på ställningstagandena?

Sverige och ariseringen före andra världskrigets utbrott

Man letar före år 1938 förgäves efter tidningsartiklar eller andra opinionsyttringar rörande tyska förfrågningar om svenska företagens »rastillhörighet« eller andra uttryck för tyska ariseringsåtgärder inom svenskt näringsliv. Vad berodde tystnaden på? Kände man inte till dessa företeelser? Hade det att göra med att det före denna tidpunkt i huvudsak var svensk-judiska företag/företagare och inte deras svenska icke-judiska kolleger och kontakter som drabbades? Och varför väckte i så fall detta inte uppmärksamhet? Höll de svenska judarna tyst om att de utsattes för tyska hot eller bojkott? Skall man tolka det som att majoriteten av svenskarna inte brydde sig om vad som hände med deras judiska landsmän? Berodde det på att det fanns öppna eller latent antisemitiska attityder hos den breda svenska allmänheten eller för att tala med Lars M Anderssons ord att det hade att göra med existensen av en svensk antisemitisk diskurs?²⁴

Det existerade en svensk antisemitism som inte bara kan förknippas med svenska nazistiska grupper. Det framgår av de opinioner som kom till uttryck i samband med att tysk-judiska flyktingar under perioden 1933–1937 i Sverige försökte starta egna företag. Opinionerna mot de judiska nyföretagarna fick ytterligare stöd från en del protyska tidningar som till exempel Nya Dagligt Allehanda, Aftonbladet och Stockholmstidningen.²⁵ Inom affärlivet intog framför allt vissa grupper av småföretagare under perioden 1933–1939 tydliga antisemitiska ställningstagande mot tysk-judisk självverksamhet.²⁶ Många svenska företag hade nära kommersiella förbindelser med Tyskland. En del företagare genomdrev av politisk opportunist, rädsla för repressalier eller för att vinna ekonomiska fördelar en frivillig ariseringsprocess av sina företag. Vissa av dessa sade upp sina förbindelser med svensk-judiska företag och företag/företagare som hade kontakter med judiska intressen. Andra fungerade som angivare genom att till tyskarna lämna uppgifter om så kallade svenska icke-ariska företag. Vissa företag gick så långt i sin anpasslighet till Nazityskland att de anmälde tyska kommersiella kontakter om dessa underhöll förbindelser med judiska företag i Sverige genom bulvaner.²⁷

Hur länge fick denna inblandning i svenska inre angelägenheter fortgå utan att det officiella Sverige reagerade? Det dröjde till den 8 december 1938 då utrikesminister Rikard Sandler höll ett tal på socialdemokratiska studentföreningen i Göteborg. I talet riktade han stark kritik mot att »försök göras för att genomföra ›ariseringskraven› utanför Tysklands gränser«. Sandler kritiserade också att svenska dotterbolag i Tyskland och deras moderbolag hade avkrävts uppgifter om judiskt inflytande. Med anledning av tyskarnas målsättning att överföra sin raslagstiftning till Sverige påpekade Sandler »att här i landet gälla svenska lagar och inga andra.« Till de företagare och företag som utsattes för ariseringskrav hävdade utrikesministern att »det är icke rätta metoden att möta tilltagsenhet med flathet.«²⁸

De tyska »rasförfrågningarna«, andra ariseringskrav tillsammans med hot om ekonomiska repressalier upphörde inte trots Slanders öppna kritik och den svenska regeringens diplomatiska framstötter under vårvintern 1939. Från och med år 1940 intensifierades såväl förfrågningar som ariseringskrav samtidigt som blockaden av svenska företag som ägde judiskt inflytande ökade.²⁹ Kort efter Slanders tal upphörde alla svenska offentliga kommentarer, protester och kritik mot ariseringen i Sverige.³⁰ Hur skall man tolka den tystnad som följde om ariseringen framgent i Sverige efter de första dagarnas tidningsdebatt efter Slanders tal?³¹ Var den uttryck för att man var rädd att fortsatt kritik kunde provocera tyskarna och därmed äventyra de handelspolitiska relationerna mellan Sverige och Tyskland? Var tystnaden uttryck för likgiltighetens stillatigande, i stil med den tystnad som rådde kring marginaliserade, etniskt eller socialt avvikande gruppers livsvillkor och rättigheter som till exempel samer, zigenare och finsktalande i Tornedalen?³² Eller var tystnaden en bekräftelse på den antisemitiska diskursens genomslag? Eller såg man kanske andra möjligheter än officiella manifestationer för att komma till tals med den tyska inblandningen gällande svenska medborgares rättigheter och verksamhet? Var talet i Göteborg endast ett tillfälligt kritiskt irrbloss som inte lämnade några spår efter sig vare sig utanför eller i Sverige?

Den nazistiska regeringen i Berlin förbigick Slanders tal med tystnad. Men att man i Berlin irriterades av den svenske utrikesministerns öppna kritik framgår av en not från Auswärtiges Amt den 16 december 1938 till Reichwirtschaftsministerium, RWM, i vilken man kommenterade den svenska kritiken som »mindre vänlig«.³³ Den svenska tidning som troligen bäst uttryckte vad naziregimen tyckte om det göte-

borgska talet var det protyska Aftonbladet som hävdade att det hade varit bättre om Sandler framburit sina ståndpunkt om ariseringen genom diplomatiska kanaler.³⁴

Det främsta skälet till att Nazi-Tyskland valde att ligga lågt var troligtvis att man var känslig för internationella reaktioner. Sänders kritik var speciellt besvärande, då den kom i nära anslutning till de starka internationella reaktionerna på novemberpogromen år 1938. Det fanns i Berlin en stark oro för att det svenska exemplet skulle smitta av sig. Om så skedde kunde både ariseringens internationalisering och tysk utrikeshandel på olika nationella marknader försvåras. Att den »svenska musen« tog sig för att ryta och öppet kritisera ariseringen som en inblandning i dess inre förhållanden var inte naziregimen van vid. Det gällde att göra så lite affär som möjligt av det som ägt rum i småstaten Sverige. Att det fanns fog för en sådan hållning framgår av den uppmärksamhet som Sänders tal fick internationellt, bland annat i Storbritannien.³⁵

Svenskt näringslivs syn på ariseringen i Sverige

Vad som inte kom till allmänhetens kännedom var att Sveriges Allmänna Exportförening den 13 december 1938 skickade en promemoria i vilken man framhöll:

»Under de sista åren har från Tyskland i stor utsträckning begärts upplysningar rörande svenska företags karaktär av ›arisk‹ eller ›icke arisk‹. Dessa frågor ha under de senaste månaderna i hög grad intensifierats och mycket närgångna uppgifter ha begärts. Till en början ha de svenska kreditupplysningsfirmorna avvisat dylika förfrågningar. Då emellertid de tyska kunderna med bestämdhet fordrat att erhålla sådana upplysningar, har den attityd, som de svenska upplysningsgivarna från början intagit, måst övergivas, då de i annat fall förlorat sina tyska kunder, att andra firmor i Sverige lämna svar på dessa frågor.«³⁶

I början av januari 1939 gav regeringen i hemlighet Kommerskollegium i uppgift att undersöka näringslivets och dess organisationers syn på ariseringen och dess omfattning. Formellt gällde uppdraget hur näringslivet såg på skapandet av ett tillståndssystem för upplysningsföretag. I de hemliga promemoriorna framgick att regeringen tänkte sig att det tilltänkta tillståndssystemet enbart skulle gälla svenska upplysningsfirmor.³⁷ Kommerskollegiums utredning ledde aldrig till några konkreta resultat. Men den är viktig eftersom den ger intressanta inblickar i hur svenskt näringsliv såg på ariseringen och dess konsekvenser.

Att döma av näringslivsorganisationernas remissvar verkar det som om de hade god kännedom om tyska förfrågningar om svensk-judiska intressen. I sin rapport från februari 1939 påpekade Handelskammaren i Göteborg att förfrågningar rörande upplysningar om svenska företags »ariska« eller »icke-ariska« karaktär i dess distrikt »brukade förekomma till ett antal av i genomsnitt högst sex à sju i veckan«. Flertalet av dessa förfrågningar kom från svenska upplysningsfirmor.³⁸ Om uppgifterna från Handelskammaren i Göteborg även speglade en motsvarande verklighet inom distrikten för Stockholms, Skånes och övriga handelskammare, skulle det innebära att det i hela riket rörde sig om drygt tjugo begärda upplysningar i veckan. Det skulle, om siffrorna från Göteborg även var representativa på årsbasis, under hösten 1938, våren och sommaren 1939 ha motsvarat förfrågningar om ett tusental svenska företagare och företag. Med tanke på att denna verksamhet pågick, om än med varierande intensitet, både före hösten 1938 och under krigsåren och inte bara riktades till landets handelskamrar utan också till andra kommersiella organisationer och enskilda företagare, så måste den ha varit omfattande. Vi kan därför räkna med att flera tusen svenska företagare och företag blev föremål för förfrågningar rörande deras »ariska« eller »icke-ariska« karaktär.

Näringslivet tog avstånd från kartläggning

Alla näringslivsorganisationerna tog klart avstånd, direkt eller indirekt, från de nazityska försöken att kartlägga vilka firmor som var »ariska« respektive »icke ariska«. Näringslivet delade regeringens syn att de tyska »rasförfrågningarna« var en otillåten inblandning i Sveriges inre angelägenheter. Man underströk att man måste förhindra dessa yttringar av tysk raspolitik och att man skulle kräva att man från tysk sida »i alla hänseenden respekterar svensk lagstiftning och inhemska företagares integritet.«³⁹ Denna konsensus när det gällde avståndstagandet till de tyska ariseringsåtgärderna är intressant. Inte minst med tanke på de starka negativa attityder till judisk flyktinginvandring som under 1930-talet bland annat fanns inom en del av handelsorganisationer.⁴⁰

Men hur allvarligt menade var egentligen dessa generella uttalanden? Några krävde radikala åtgärder. Göteborgs handelskammare ansåg att enda vägen att sätta stopp för utlämnande av uppgifter om »rastillhörighet« var att lagstifta. Samma hållning intog Sveriges köpmannaförbund, som påpekade att »alla till buds stående åtgärder bör vidtagas« för att hindra ariseringen.⁴¹ Industriförbundet däremot valde att ligga

lågt och försökte tona ner konsekvenserna av ariseringsaktionerna och menade att »de påtalade missförhållandena torde vara överdrivna eller i varje fall av övergående natur«. ⁴²

Pliktetik eller konsekvensetik?

Ställningstagandet till ariseringen handlade ytterst om moral. För såväl företagare som företag som upprätthöll kommersiella förbindelser med den tyska marknaden, innebar den nazistiska ariseringspolitiken att det gällde att bestämma sig för hur man skulle reagera när svenska judars mänskliga och medborgarliga rättigheter förnekades. När man diskuterar vilken typ av moral som bör vara vägledande för människors handlande brukar man skilja på pliktetik och konsekvensetik. Om ens handlande vägleds av pliktetik så utgår man från att det finns ett antal regler som skall följas. De är alltid giltiga. Om det i stället är konsekvensetikens principer som styr så innebär det att handlandets konsekvenser får avgöra vilket alternativ man väljer. ⁴³

Den bild som Kommerskollegiums hemliga utredning förmedlar av stämningarna inom det svenska näringslivets organisationer före krigsutbrottet är att man var medveten om att det fanns olika handlingsalternativ men att de ekonomiska egenintressena vägde tyngst. Det gällde även de remissinstanser som föreslagit lagstiftningsåtgärder. Näringslivets hållning till ariseringen präglades av en uttalad känslighet för eventuella handelspolitiska försämringar. ⁴⁴ Det fanns en rädsla för att ställningstaganden till förmån för de svensk-judiska medborgarnas rättigheter skulle kunna försämra medlemmarnas situation och de kommersiella relationerna till den tyska marknaden.

Efter att de officiella protesterna mot ariseringen försvann efter år 1938 finns det inte många belägg för att den socialdemokratiska regeringen 1939 och samlingsregeringen under kriget valde att markera sitt ogillande av den tyska ariseringspolitiken på svensk mark. I de fall det ägde rum skedde det i anslutning till handelsförhandlingarna år 1939 och i övrigt genom diplomatiska kanaler. ⁴⁵ En av de saker som försvårade svenskarnas möjligheter att få gehör för sina ariseringskritiska synpunkter var de motsättningar som rådde mellan RWM och RfA. RWM hade en mer pragmatisk syn och såg det som sin viktigaste uppgift att upprätthålla och utveckla de tysk-svenska handelsförbindelserna. Om de svenska förhandlingarna »nådde« fram med sin kritik hos RWM så var det långt ifrån säkert att denna myndighet ägde kontroll över situationen då handelsförbindelserna också sorterades under RfA och dess »raspolitiska principer«.

Vi vet inte med vilken energi svenskarna drev kritiken av ariseringspolitiken vid handelsförhandlingarna år 1939. Vi vet inte heller hur förhandlarna såg på överläggningarna med tyskarna i denna fråga. Den svenska kritiken fick ett visst genomslag och tyskarna lovade att beakta de svenska ståndpunkterna när det gällde ariseringen. Men de tyska utfästelserna var inte värda mycket. I en rapport till Auswärtiges Amt framhöll den svenska beskickningen i Berlin att trots den resolution som man från tysk sida givit i februari 1939 fortsatte tyska firmor och myndigheter att göra förfrågningar om förekomsten av svensk-judiska intressen, företagare och anställda i svenska företag.⁴⁶

»Grossraumwirtschaft« skärpte kraven på arisering

I maj 1940 skickade RfA i Berlin ut en skrivelse till samtliga utrikeshandelsavdelningar. I skrivelsen framhölls att ariseringens riktlinjer noggrant skulle följas, så att de tysk-utländska affärsförbindelserna befriades från judiskt inflytande.

»All redan existerande affärsförbindelser med judar skulle snarast möjligt upplösas. Förfrågningar om politisk och raslig tillförlitlighet skall ställas till RfA då de tyska firmorna hyser grundade orsaker till tvivel på representationens tillförlitlighet.«⁴⁷

På senhösten 1940 lämnade RfA riktlinjer till Tyska Legationen och Handelskammaren i Stockholm, för en mer allmän aktion mot judiska importörer av tyska varor. RfA påpekade att samarbetet med svensk-judiska firmor och icke-judiska svenska firmor som upprätthöll intima förbindelser med judiska intressen snarast skulle upphöra.⁴⁸

Den ökade aktiviteten från ariseringskrafterna berodde med all säkerhet på Nazitysklands framgångar på slagfältet under våren och sommaren 1940. De gav vind i seglen för genomförandet av planerna på skapandet av ett europeiskt ekonomiskt storråd, Grossraumwirtschaft, det vill säga en nyordning av den europeiska ekonomin efter tyskt mönster. I planerna på nyordningen inkluderades även integrationen av det neutrala Sverige. Dessa målsättningar präglade i hög grad de tysk-svenska ekonomiska förbindelserna under den nazityska militärt framgångsrika perioden från och med sommaren 1940 till och med år 1942. Den växande blockaden av svensk-judiska företag och de tilltagande försöken att få till stånd en arisering av svenska företag som hade judiska kapitalintressen eller anställda måste ses i detta perspektiv. I kraft av Tysklands ekonomiska och politiska maktställning ansåg, framför

allt RfA att man inte längre behövde fästa samma avseenden vid hänsyn till den svenska marknaden. Det neutrala Sverige, menade man, hade inga andra kommersiella alternativ än den marknad som nu skulle styras av Grossraumwirtschaft.⁴⁹

Man gjorde emellertid vissa undantag från den hårda ariseringspolitiken. Det gällde sådana »icke-ariska« företag, som ansågs viktiga för tysk export. Bland de viktiga svensk-judiska kunder fanns till exempel de stora varuhusen i Stockholm och Göteborg, NK och Ferdinand Lundquist Co.⁵⁰ Besluten att »ariermärka« svensk-judiska företag visar att i maktkampen mellan RfA och RWM, »raspolitik« mot ekonomi, fick de rasideologiska intressena ibland ge vika för ekonomisk pragmatism.

Tilltagande ariseringsoffensiv

Trots undantagen från ariseringspolitiken höjdes temperaturen på de tyska ariseringskraven när det gällde andra företag. Under år 1941 började tyskarna använda sig av en ny ariseringsstrategi. Den judefientliga politikens tumskrivar skruvades åt hårdare. Den nya ariseringspolitiken innebar en tydligare kränkning av Sveriges och svenskars inre angelägenheter än tidigare. Man lanserade nu de s k »edliga förklaringarna« som tyska varuleverantörsfirmor nu började kräva av sina svenska kunder. Per post fick de svenska firmorna formulär som tyskarna ville att de skulle underteckna. Innehållet i formulären som de tyska firmorna ville att de svenska kunderna skulle förbinda sig att respektera och underteckna löd:

»I och för uppbyggandet av ett judefritt Europa pålägger jag mig härmed den edliga förpliktelsen att varken direkt eller indirekt leverera några varor från Edert företag till judiska firmor. Jag förpliktar mig vidare att infordra en liknande försäkran från mina samtliga återförsäljare. Eder firma äger rätt, att, om det skulle visa sig att jag bryter denna förpliktelse betrakta mina inneliggande varor som annullerade.«⁵¹

Det finns inga tecken på att regeringen och näringslivets organisationer reagerade. Total tystnad rådde när det gällde kraven att svenska företagare skulle skriva under edliga förklaringar. Vi vet heller inte något om omfattningen på kraven om edliga förklaringar bara att de inträffade. Att regeringen inte skulle ha varit informerad av säkerhetstjänsten om dessa flagranta tyska påtryckningar verkar inte troligt. Att dessa krav, om de läckte ut, inte omnämndes och kritiserades i pressen är kanske inte så förvånande mot bakgrund av den i juni 1940 inrättade Sta-

tens Informationsstyrelses aktiviteter.⁵² Dess verksamhet lade en förlamande hand över eventuella försök till opinionsyttningar. Mot bakgrund av dessa förhållanden förefaller det som att andra världskriget betydde att regering och näringsliv »lade locket på«. De enskilda företagen och företagen tycks i de flesta fall ha funnit sig i de tyska ariseringskraven för att inte riskera de kommersiella relationerna med den viktiga tyska marknaden. Men var tystnaden och passiviteten också uttryck för latent antisemitism, moralisk tystnad eller dövhets?⁵³

Förfrågningarna om utländska företagens »rastillhörighet« var ur tysk synpunkt en nödvändig förberedelsefas för att kunna driva igenom ariseringens internationalisering. Med dotterbolagen var det annorlunda. De ägdes av tyska intressen och var kända. I många länder var det därför dotterbolagen som först drabbades av ariseringen. I de riktlinjer för dotterbolagens arisering, som utfärdades den 15 oktober 1937 hette det:

*»att det är viktigt att påpeka att judiska företrädare är icke önskvärda vare sig som företrädare för företag, filialföreståndare, kommissionärer eller som direktörer för tyska dotterbolag«.*⁵⁴

Under senare delen av 1930-talet var utrikeshandeln mycket viktig för Tyskland. Det var omständighet som gjorde att ariseringen av dotterbolagen på sina håll, bland annat i Sverige, bedrevs halvhjärtat före år 1940. Upprätthållandet av dotterbolagens nätverk blev i en del fall viktigare än arisering fullt ut. Det fanns i Sverige under perioden 1933–1945 många tyska dotterbolag.⁵⁵ Bland dem fanns en del dotterbolag som kontrollerades av tysk-judiska intressen. I de tysk-judiska dotterföretagens fall handlade det om etableringar som i huvudsak hade ägt rum före 1933. Svenskt näringsliv hade en kluven inställning till de tyska dotterbolagen. De sågs inte bara som aktörer för viktiga svensk-tyska handelsförbindelser utan också som hot mot den svenska ekonomins oberoende.⁵⁶ Det sistnämnda blev tydligt under perioden 1940–1942. I en rapport från Allmänna säkerhetstjänsten från 1941 heter det:

*»Som en aktion i nyordningens anda, fast på lång sikt, måste man även betrakta tyskarnas försök att själva taga hand om den direkta försäljningen på den svenska marknaden och i samband därmed upprätta egna försäljningsorganisationer i Sverige.«*⁵⁷

Med olika bulvanmetoder sökte tyska dotterbolag under mellankrigstiden penetrera den svenska marknaden. När det gällde dotterföretag med tysk-judiska intressen fick bulvanarrangemangen en annan innebörd efter 1933, de handlade om att rädda tillgångar undan den tyska ariseringspolitiken. Från

utlandet och i Sverige försökte tysk-judiska flyktingar rädda sina dotterbolag och företagstillgångar undan tyska ariseringskrav, såväl i Sverige som i andra länder.⁵⁸

Ariseringen av de tyska dotterbolagen kom sällan till myndigheters och den allmänna opinionens kännedom. Anställningsformer och villkor, rekrytering och uppsägning, syntes inte. Att judar förlorade sina platser i bolagens styrelser, oavsett om de var svenska eller tyska judar, tillhörde företagets inre angelägenheter. Samma erfarenheter hade man i Schweiz. Tyska judar i tyska dotterbolag i Schweiz och schweiziska judar anställda i schweiziska dotterbolag i Tyskland blev avskedade.⁵⁹ Det faktum att Sverige var en fungerande demokrati och rättsstat var ett problem när det gällde ariseringen. Alltför drastiska ariseringsåtgärder kunde skapa rubriker i pressen och bidra till antityska stämningar, med negativa ekonomiska och politiska konsekvenser som följd.

Många av de tyska dotterbolagen hade kontaktnät inom vilka svensk-judiska företag och intressen spelade en framträdande roll. Det innebar att de kunde ha svenska judar i sina styrelser, i ledningen för företagen, bland de anställda och intima ekonomiska förbindelser med svenskjudiska företag. Ariseringen kunde därför få allvarliga konsekvenser dels för dotterbolagen, dels för svenska judar och intressen i form av till exempel förlorade styrelseuppdrag och avskedanden. Ett intressant exempel på ett sådant ariseringsärende gällde den stora pälsfirman Thorer i Leipzig och dess dotterbolag.

Partiell arisering

En av hörnstenarna i Thorerkoncernens verksamhet på den svenska marknaden var ett väl utvecklat nätverk och samarbete med svensk-judiska firmor inom skinn- och pälsbranschen. Detta ledde till att en del svenska judar satt i ledningen och som styrelsemedlemmar i de dotterbolag som koncernen etablerade under 1920- och 1930-talen. Hit hörde bland andra Pälsvaru AB Sverus. I dess styrelse satt vid mitten av 1930-talet tre svensk-judiska medborgare varav Rolf Levy var verkställande direktör. I samband med de tyska myndigheternas ariseringsdirektiv 1937 tvingades två av de svensk-judiska medlemmarna lämna styrelsen. De ersattes med en icke-judisk svensk medborgare samt en representant från moderföretaget i Leipzig. Kvar i styrelsen var emellertid Rolf Levy⁶⁰ och Thorerkoncernen befann sig i en svår knipa. Å ena sidan var det officiellt förbjudet att upprätthålla kommersiella förbindelser och samarbete med judar och judiska företag.⁶¹ Å andra sidan var företagets ställning på den svenska marknaden beroende av

samarbetet med svensk-judiska affärskontakter. Den partiella ariseringen och Levys fortsatta närvaro i styrelsen illustrerar balansgången mellan marknadens och företagens behov å ena sidan och naziregimens rasideologiska krav å den andra. Ett skäl till att RfA svalde denna rockad var troligen att den fått klart för sig att det inte fanns någon svensk »arisk« firma som kunde konkurrera med de svensk-judiska företagen.⁶²

I ett brev i april 1941 påpekade Tyska Handelskammaren i Stockholm för RfA att Sverus hade stora svårigheter med tyska firmor. De tyska företagen vågade inte eller ville inte upprätthålla sina förbindelser med Sverus. Både Tyska handelskammaren- och beskickningen försökte tillvarata de tyska handelspolitiska intressena och samtidigt övertyga myndigheten i Berlin att den »ariska« makten över företaget var säkrad genom närvaron av Thorerkoncernens representant i styrelsen.⁶³ Deras argumentering avvisades av Berlin. RfA krävde fullständig arisering av Sverus, för att tyska firmor skulle få fortsätta sina kommersiella förbindelser med dotterbolaget. I juni 1942 tvingades Rolf Levy lämna styrelsen och ersattes med en icke-judisk svensk medborgare.⁶⁴ Ur tysk officiell synpunkt var nu dotterbolaget Sverus ariserat. Förbindelserna mellan Sverus och Tyskland kunde fortsätta.

Berlins ariseringsansträngningar omfattade också andra tyska företag än dotterbolag. Det gällde företag som startades av tysk-judiska flyktingar som lyckats ta sig in i Sverige under slutet av 1930-talet. Alla sådana företag skulle i enlighet med ariseringspolitiken blockeras. Inga varor fick levereras till dem. Blockaden skulle även i princip drabba företag som köpte varor från dessa tysk-judiska företag. Detta framgår av bland annat en skrivelse från utrikeshandelsavdelningen i Hamburg ställd till RfA i Berlin där det i december 1938 meddelas att en tysk jude som hette F Mindus, vars företag ariserats i Hamburg, hade återupptagit sin kommersiella verksamhet i Stockholm. Hans företag försökte bedriva handel med firmor i Österrike. Detta måste stoppas och man hoppades vidare med skrivelsen kunna omintetgöra Mindus utsikter till försörjning.⁶⁵

Utnyttjade svenskar ariseringen för egen vinning?

I slutrapporten år 1999 från den statliga Kommissionen om judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget säger man att man »inte har funnit något som tyder på att svenska näringsidkare medvetet strävat efter att sko sig på ariseringen«.⁶⁶ Fördjupade studier av svenska och tyska källor ger emellertid en mindre smickrande bild av svenskars

förhållningssätt till ariseringen i Sverige. Följande exempel illustrerar några beteenden som troligtvis var typiska för en del av de svenska företagare som på olika sätt sökte vinna egna fördelar. Ett företagare i Stockholm skrev följande brev år 1941 till en firma i Dresden:

»Jag representerar en tysk firma, som bakom min rygg besöker mina kunder genom en annan firma här (...) Firman har nyligen låtit omregistrera sitt namn för att dölja, att det rör sig om ett judiskt företag, ty den representerar sedan länge flera tyska firmor. Firman bereder mig ganska stor konkurrens, vilken jag naturligtvis gärna skulle vilja stävja. Då jag vet, att tyska firmor icke få ha judiska representanter i utlandet, undrar jag till vilken myndighet man skall vända sig i Tyskland för att göra anmälan om saken.«⁶⁷; »Myrén sänder en lång förteckning över sina kunder, där judefirmorna äro förprickade.«⁶⁸; »det är självklart att jag inte besöker några judiska firmor.«⁶⁹; »Genom en affärsvän har jag erhållit Eder adress och tar mig friheten efterhöra om Ni på grund av förändring i Eder utomlandsrepresentation – på grund av ariseringen – har intresse för att använda min firma som Eder representant.«⁷⁰

Om vi tar ariseringarna av dotterbolag som exempel fanns det svenskar som tog chansen att utnyttja dessa för egna syften. I det exempel som refereras i inledningen, med AB L Heumann Co och den avskedade verkställande direktören Hans Brummer, krävde de tyska myndigheterna att han skulle återvända till Tyskland. Till all lycka vägrade han. Annars skulle han sannolikt som sin bror ha mördats i ett koncentrationsläger.⁷¹ Med tanke på att Brummer varit på sin post länge skulle det kunna tala för att moderbolaget betraktade hans kontaktnät som ytterst viktigt för företagets verksamhet i Sverige. Brummers avskedande är intressant för att det ger exempel på hur svenska medborgare medvetet kunde utnyttja ariseringen för egna fördelar. I samma månad 1941, några veckor innan Brummer avskedades, vände sig det ariserade moderföretaget i Wien sig till kamreren i AB Heumann, svenska medborgaren O Sjögren och erbjöd honom att köpa företaget. Förutsättningen var att Sjögren avskedade sin chef, den tyske verkställande direktören, juden Brummer. Sjögren nappade på erbjudandet och gav Brummer sparken.⁷² Fallet med den sparkade verkställande direktören Brummer var långt ifrån unikt. Däremot går det inte att uttala sig om hur många svenska företagare och företag som deltog i plundringen av tyska judars arbeten och tillgångar. Det går bara att konstatera, att svenskar deltog i dessa plundringar.

Förnekade tidigare kollega

Det gällde också i fallet med den tysk-judiska firman i Hamburg, Hugo Hartigs dotterbolag AB Hugo Hartig. När moderföretaget ariserades år 1937 ingick den tidigare judiska ägaren Charles Hartig en överenskommelse med det ariserade företaget att aktierna i dotterbolaget i Sverige skulle vara kvar i Hartigs händer. Charles Hartig begav sig till USA. De nazistiska myndigheterna godkände emellertid inte överenskommelsen mellan Hartig och det ariserade företaget. År 1938 ägde ett möte rum i Amsterdam mellan Hartig, nazisterna i hans gamla nu ariserade företag, direktören Helge Arvedsson i AB Hugo Hartig i Stockholm samt direktören för dotterbolaget i Storbritannien. Under hårda påtryckningar som inkluderade hot mot Hartigs föräldrar och släktingar, som fortfarande var kvar i Tyskland, tvingades Charles Hartig lämna ifrån sig sitt svenska aktieinnehav mot ersättning från det svenska bolaget. Arvedsson förband sig i slutet av år 1939 att betala ersättning för aktierna till Hartig. Arvedsson struntade emellertid i detta och såg en chans att själv få inflytande i företaget. Han räknade kallt med denna möjlighet då nazisterna brukade ge en rad förmåner och rättigheter till dem som hjälpte till att arisera dotterbolagen. När inte Arvedsson och det nazistiska moderbolaget uppfyllde sina förpliktelser framförde Hartig via sitt juridiska ombud i London krav på den utlovade ersättningen till Arvedsson i Stockholm. Denne slog dövörat till. I samband med en skrivelse från brittiska legationen som gällde svartlistning av det nazikontrollerade svenska företaget förnekade Arvedsson all kännedom om Hartig. Han hävdade att han aldrig hade hört talas om honom och än mindre träffat honom.⁷³

Ett annat exempel på hur svenskar utnyttjade de möjligheter till egen vinning som ariseringen av dotterbolag skapade gällde ett företag som grundades i Hamburg år 1932 av en svensk P O Lundin och två tyskar Karl Behrens och Friedrich Prenzlau. Friedrich Prenzlau var jude. År 1937 ariserades företaget och Prenzlau tvingades lämna rörelsen. Han lämnade Tyskland men överlevde Förintelsen. År 1943 förstod Lundin och Behrens att kriget var förlorat. Det gällde att rädda så mycket som möjligt. Lundin flyttade tillbaka till Sverige och startade med en del av företagets kapitaltillgångar ett dotterbolag i Sverige.⁷⁴ Fallet är intressant då det öppnar för flera tolkningar som i sin tur får oss att förstå att ariseringen kunde rymma många bottnar. Vi vet till exempel inget om vilka relationer som rådde mellan Prenzlau och Behrens/Lundin efter år 1937 och vilken roll de två sistnämnda spelade vid ariseringen. Det faktum att Behrens och Lundin hade bildat företaget

med en jude kan tala för för att de inte var antisemiter. Men behöver det betyda att de därför inte ville utnyttja ariseringen till sin fördel? Eller var de »härtill nödda och tvungna« för att det var riskabelt även för icke-judar att motsätta sig ariseringen i Nazityskland? Eller var dotterbolagsetableringen, som de kanske trodde, ett sätt att undvika att de skulle förlora det ariserade företaget efter krigsslutet?

Ett intressant exempel på ett annorlunda »ariseringsärende« gällde den tyska företagaren Otto Aldag, som år 1941 etablerade ett dotterbolag i Sverige. Det fanns, som vi sett, de som i Tyskland drev företag tillsammans med tyska judar men som tvingades till eller frivilligt deltog i ariseringen. Ariseringen behövde emellertid inte innebära att banden med den före detta judiske partnern upphörde. Somliga etniskt tyska företagare sökte i samband med ariseringen, i samråd med den judiska partnern, i hemlighet rädda vad som räddas kunde. Ett exempel på ett sådant fall var det tyska dotterbolaget Enhörning Kemiskt Tekniskt AB.⁷⁵

Räddade tysk-judiska tillgångar

År 1941 tog Aldag kontakt med ägaren Tage Enhörning och förhöörde sig om möjligheterna att köpa företaget. En affär genomfördes. Formellt blev Enhörning ägaren. I verkligheten var ägaren Aldag, då denne hade optionsrätten till samtliga aktier, det vill säga Aldag hade förtur på alla aktier vid en försäljning. Vad ingen visste då var att affären i själva verket var ett sätt att rädda ariserade tysk-judiska tillgångar. Aldag var före år 1933 kompanjon med den judiske affärsmannen Fritz Fenschel i Hamburg. De drev rörelsen tillsammans fram till år 1933 då företaget ariserades, det vill säga Aldag tvingades av nazisterna att genomdriva ariseringen och själva ta över företaget. Fenschel emigrerade till USA. År 1934 ägde ett hemligt möte mellan Aldag och Fenschel rum i Holland, där det fastslogs att de fortfarande ägde 50 procent vardera i företaget i Hamburg. När sedan Aldag år 1941 förvandlade Enhörnings företag till ett dotterbolag betydde detta dels att han förde över kapital till Sverige, dels att den judiska delägaren Fenschel i enlighet med överenskommelsen år 1934 var delägare i företaget i Sverige.⁷⁶

De här diskuterade fallen är intressanta för att de visar att individen ur moraliska utgångspunkter ställdes inför olika egna beslut eller handlingsalternativ. Det är ytterst svårt att svara på vad som fick dessa människor att handla eller avstå från att handla på ett sätt som framstår som moraliskt försvarbart. Inför frågor om varför människor idag söker handla eller

avstår från att agera utifrån moraliska principer vet vi fortfarande mycket lite. Vi har ingen aning om vad som fick just Aldag att ställa upp för sin f.d.judiske partner men det är uppenbart att han visade ett stort mått av civilkurage eller moraliskt mod. Han bodde i Nazityskland och riskerade både sitt eget och sin familjs liv för att i Sverige rädda sin partners ariserade tillgångar. Arvedssons och Sjögrens handlande framstår i efterhand som i hög grad klandervärd utifrån moraliska bedömningar. Varken Arvedsson eller Sjögren tycks ha löpt några större risker med att avstå från de handlingsalternativ de valde. Deras beslut att gå med på de tyska ariseringskraven dikterades, förefaller det, helt av de fördelar som dessa kunde ge dem. Var detta beteende vanligt? Det går inte att svara på. En del individer agerade, sett med eftervärldens glasögon, omoraliskt när de ställde upp på de tyska »rasförfrågningarna«, sparkade sina anställda judar eller vägrade anställa judar. Samtidigt är det svårt att i en del fall avgöra hur mycket av egenintresset som styrdes av rädslan för repressalier mot det egna företaget.

Hur reagerade svenskt rättsväsende?

Ariseringskraven stod i klar strid med svensk rättsordning. Reagerade det svenska rättsväsendet på dessa förhållanden? Förfrågningarna om svenska företagens »rastillhörighet« och kravet att svenska företagare skulle underteckna edliga förklaringar blev, tycks det, aldrig föremål för rättsprövning i domstol.

Det fanns emellertid ariseringsåtgärder som kunde komma i konflikt med svensk rättsordning. Det gällde dotterbolag och verksamheter som hängde samman med dem, och där de tysk-judiska ägarintressena fortfarande hade den formella kontrollen. Moderföretagen i Tyskland hade ariserats. Men de f.d. tysk-judiska ägarna hade lyckats sätta sig och delar av sin egendom i säkerhet utomlands, i till exempel dotterbolag. Moderföretagens nya »ariska« ägare krävde, under åberopande av moderföretagets arisering och de nya tyska lagarna, att samtliga aktier i dotterbolag som befann sig i tysk-judiska händer skulle överlämnas till Tyskland. En del sådana ariseringsärenden gällde också Sverige.

Eftersom dotterbolagen formellt var svenska måste tvisten mellan det nu ariserade moderföretaget och de judiska intressena hänskjutas till svensk domstol. Ur juridisk synpunkt rymde de tyska ariseringskraven en mycket viktig fråga. Hur skulle den svenska demokratin och rättssamhället i detta sammanhang kunna bemöta sådana krav som restes av en regim

som genomsyrades av en ideologi som systematiskt sökte rasera och strunta i alla rättssamhällets principer? Vad som komplicerade denna konflikt, som eftervärlden ofta glömmet bort och som i dessa sammanhang var avgörande, var att det före år 1945 inte fanns något internationellt system för att skydda mänskliga rättigheter.⁷⁷ Mot denna bakgrund är det intressant att se i vad mån svenska domstolar hade möjligheter och var villiga, att under det växande tyska utrikespolitiska hotet, i ariseringsärenden hävda den svenska nationella och internationella rättens principer.

Det kan i detta sammanhang vara intressant att se hur den neutrala småstaten Schweiz agerade. Schweiz gränsade direkt till Nazityskland och omringades under kriget fullständigt av Nazityskland och deras allierade. Schweizarna hade längre erfarenhet av ariseringsfrågorna ur legalitetssynpunkt. Redan från och med år 1933 konfronterades landets domstolar med den inblandning och de orättvisor som den tyska ariseringspolitiken åstadkom. Vad det gällde var om nazistiska domstolars beslut i ariseringsfrågor även skulle erkännas och verkställas av Schweiz. Så skedde inte. Förbundsdomstolen och kantonernas domstolar förvägrade de nazistiska raslagarna någon som helst giltighet med hänvisning till att dessa stod i strid med schweizisk ordre public. Domstolarna vägrade vidare att erkänna lagligheten i de av naziregimen ariserade judiska företagens krav på de forna judiska ägarnas tillgångar i Schweiz. I dessa sammanhang visade de schweiziska domstolarna stor beslutsamhet.⁷⁸

Undantagsklausul

Ordre public är en allmän undantagsklausul i internationell privaträtt. Om man översätter dess innebörd till svenska förhållanden innebär termen de svenska internationella privat- och processrättsliga principer som ibland hänvisar till utländsk rätt, för att finna en lösning på juridiska problem som uppkommit i Sverige. Att man agerar på detta sätt beror på att rättsfallet har en utländsk anknytning, som gör att även svenska domstolar använder sig av utländsk rätt. Men utländsk rätt kan i det enskilda fallet visa sig ha helt oacceptabla resultat enligt svensk rättskänsla. I ett sådant läge kan svensk domstol motivera en vägran att använda sig av den tillämpliga utländska regeln med att denna strider mot grunderna för den svenska rättsordningen, det vill säga mot svensk ordre public.⁷⁹

Det blev under sommaren och hösten 1938 klart att ariseringsen skulle kunna komma att ställa krav, åtminstone i rättsliga sammanhang, på svenska ställningstaganden. Framför

allt efter Österrikes anslutning, Anschluss och beslutet om det tjeckiska Sudetområdets avträdelse till Nazityskland, för såväl näringsliv som myndigheter. Skulle man då hävda svenska rättsprinciper, eller skulle man ge efter för den nazistiska raspolitikens lagar? Vissa ariseringsärenden nådde svensk domstol. Men vi vet inte hur många. I de fall då ariseringsärenden blev föremål för svensk domstolsbehandling, använde sig då de svenska rättsinstanserna i likhet med schweizarna av ordre public? Några betydande rättsfall gällande ariseringsmål i svenska domstolar finns publicerade i Nytt Juridiskt Arkiv.

Ett intressant rättsfall om hur svenskarna i likhet med schweizarna utnyttjade ordre publicprincipen var en rättsprocess som började i Stockholms Rådhusrätt i januari 1939 och avslutades i Högsta Domstolen i juni 1941.⁸⁰ Domstolsprocessen ägde rum under en tid då det utrikespolitiska läget drastiskt förändrades. Det kan därför vara intressant att se om svensk domstol tolkade rättsreglerna olika när det gällde de tyska ariseringskraven före och efter krigsutbrottet 1939 och framför allt efter den 9 april 1940. Parterna i rättsprocessen var å ena sidan Carl Trostli som var ägare till dotterbolaget Nordiska AB Kartro i Stockholm och å andra de nazistiska ägarna till det ariserade moderföretaget, Kartro-Werke Karl Trostli i Wien. Trostli befann sig år 1939 som flykting i Holland där han ägde ett företag. Han begärde att de deponerade aktierna i dotterbolaget i Stockholm skulle överföras till Amsterdam. Judarna hade berövats sitt tyska medborgarskap. Vid rättegången i Stockholms rådhusrätt krävde det ariserade företaget i Wien att aktierna i det svenska dotterbolaget skulle överlämnas till det eftersom Trostli, intressant nog, betraktades som tysk medborgare.⁸¹ Rådhusrätten underkände de nazistiska anspråken och krävde att aktiebrevens i det svenska dotterbolaget skulle utelämnas till det holländska bolaget.⁸² Ärendet gick efter domen år 1939 i Stockholms rådhusrätt upp i Svea hovrätt som samma år fastslog att de tyska kraven var av en sådan karaktär att de »icke skola av svensk domstol tillämpas å egendom i Sverige»⁸³ Hovrätten hade fastslagit att ariseringskravet mot Trostli stred mot svensk ordre public. Efter den tyska ockupationen av Holland företrädde det holländska bolaget de nazistiska intressena. Från sin position i London protesterade Trostli. Högsta domstolen, HD, fastställde hovrättens dom och ogillade det ariserade företagens försök att få aktierna utbetalade till det holländska bolaget i det nu ockuperade Holland.⁸⁴ Kartrorättegången ger inblickar i hur svensk domstol resonerade i denna utdragna rättsprocess. Den ger också information om hur de nazistiska intressena drev

sin talan. Den visar vidare, att det var möjligt för ariseringens offer att försvara sina rättigheter vid svenska domstolar. Att domstolsprocessen ägde rum under en tid, 1939–1941, då det utrikespolitiska läget drastiskt förändrades till tysk fördel påverkade inte rättsinstansernas bedömning. Samtliga domstolar, Stockholms Rådhusrätt, Svea Hovrätt och Högsta Domstolen fastställde vid tre olika tillfällen att de nazistiska ariseringsanspråken på Trostlis dotterbolag stred mot grunderna för den svenska rättsordningen, det vill säga mot svensk ordre public.⁸⁵

Det fanns också andra ariseringsärenden som togs upp av svensk domstol. Våren 1940 avgjorde Stockholms rådhusrätt ett rättsfall gällande en tjeckisk jude, Walter F. Altschul, vars företag i Prag hade satts under »kommissarisk förvaltning« som termen för arisering var i det forna Österrike och Tjeckoslovakien. Det ariserade nazistiska företaget krävde att ersättningen för försålda varor i Sverige som skett före ariseringen skulle betalas till det. Rådhusrätten dömde till Altschuls fördel. Som skäl angavs att det inte fanns några clearingavtal varken mellan Sverige och Tjeckoslovakien eller mellan protektoratet Böhmen/Mähren och Sverige, under vintern och våren 1939.⁸⁶ Tre andra liknande rättsfall drevs vid rådhusrätterna i Borås och i Stockholm.⁸⁷ Offren för ariseringen i de ovannämnda rättsfallen lyckades, från olika geografiska uppehållsorter i Holland, Frankrike, Schweiz och Storbritannien, framgångsrikt försvara sin egendom och sina rättigheter i Sverige. Inget av rättsfallen ger belägg för att domstolarna reagerade på tyska ariseringsåtgärder utifrån andra utgångspunkter än juridiska. Svenska domstolar, oavsett nivå, använde sig i likhet med sina motsvarigheter i Schweiz av ordre public för att försvara rättssamhällets principer, mot den nazistiska diktaturens övergrepp och orättvisor mot judar och deras egendom.

Om man bortser från rättsväsendets tillämpning av ordre public i några fall och utrikesminister Sändlers tal i Göteborg så verkar bilden av Sveriges förhållande till ariseringen ha präglats av anpasslighet, eftergifter och tystnad. Aktörer som regeringen och näringslivets organisationer teg genomgående trots att ariseringen i alla avseenden var en otillåten inblandning i landets inre angelägenheter.

Hur såg tyskarna på sin ariseringspolitik i Sverige?

Ovan nämnda bild ger säkert på många sätt en korrekt bild av ariseringens verklighet i 1930-talets och andra världskrigets Sverige. Vi känner också till hur många svenskar beredvilligt

svarade på de tyska »rasförfrågningarna« och i vissa fall själva tog initiativ till att dessa informationer nådde tyskarna. En något annorlunda bild framtonar utifrån de tyska myndigheternas syn på utfallet av ariseringspolitiken i Sverige under perioden 1940–1942. Tyskarna konstaterade att ariseringspolitiken inte fått det genomslag man förväntat sig. Visserligen ariserades en del svenska företag helt eller delvis. Likaså sade en del svenska företag upp sina kontakter med svensk-judiska företag. Men samtidigt fanns ett passivt motstånd mot arisering i många svenska företag i vilka det fanns judiska intressen eller i icke-judiska företag som hade förbindelser med judiska företag.

För att ta ett exempel: I juni 1940 skrev AB Nyfa i Stockholm till Stockholms Handelskammare och framhöll att tyska firmor gång på gång blandade sig i svenska firmors inre angelägenheter. Det gällde såväl svensk-judiska som svenska icke-judiska företag. Nyfa framhöll att »Vår firma är arisk och om vi sedan ha icke-ariska anställda är ju vår interna angelägenhet.«⁸⁸ Det passiva motståndet innebar vidare t ex att de judiska intressena inte försvann ur rörelserna utan endast drog sig tillbaka, det vill säga att icke-judiska svenskar utåt representerade företagen. Många svenska företag fortsatte i hemlighet sina förbindelser med svensk-judiska intressen. Det nazistiska registreringssystemet av »icke-ariska« intressen visade sig vidare ha stora brister, De hade ibland felaktiga upplysningar vilket fick negativa konsekvenser för tyska ekonomiska intressen. Ariseringen och blockaden mot svensk-judiska företag inom vissa branscher reducerade dessutom tyska exportmöjligheter.

Redan före krigsutbrottet började tyskarna bli medvetna om att ariseringen i Sverige måste genomföras mer flexibelt och mindre provocerande. I ett brev till chefen för UD:s rättsavdelning Gösta Engzell redogjorde svenska ministern i Berlin Arvid Richert för de tyska uppfattningarna som då rådde.

»Yttersta målet för den tyska politiken på ifrågakvarande område vore givetvis att i handelsförbindelserna med främmande makter utesluta varje judiskt inflytande eller medverkan. Man vore emellertid ytterst angelägen att på vägen till detta mål gå fram på ett sätt , som så föga som möjligt störde de upparbetade handelsförbindelserna (...) att rensningaktionen (ariseringen) borde genomföras med så små olägenheter för bestående handelsförbindelser som möjligt.«⁸⁹

Samtidigt som de tyska ariseringskraven såväl ökade som brutaliserades under de första krigsåren så ökade det svenska

passiva motståndet. Från och med år 1941 blev de tyska representanterna i Sverige mer och mer medvetna om ariseringspolitikens ogynnsamma effekter. En aktör som Tyska handelskammaren i Stockholm, ansåg att ariseringen i Sverige skulle ta tid. I en skrivelse till RfA i april 1941 framhöll den att »Det är vår uppfattning att man tills vidare bör låta frågan om leveranser till icke-arier bero«. ⁹⁰

I september 1941 tog handelskammaren ytterligare ett steg och rekommenderade RfA »att låta i princip stora delar av ariseringsprocessen i Sverige ordnas först efter kriget«. ⁹¹ I en rapport till Leipziger Messamt skrev Jean Fassbender, Leipzigermässans representant, med anledning av ariseringens förutsättningar i Sverige:

Inga judiska representanter tillåtas längre. Min invändning är att detta varken här eller från tyskt håll (i Berlin) strängt genomföres (...) leverans till judiska inköpare skall fortfarande äga rum. Tillstånd eller spärrningar för enstaka firmor skall meddelas (...) Ariseringsfrågan skall för Sveriges vidkommande i princip ordnas först efter kriget. ⁹²

Fassbenders och Tyska handelskammarens rapporter är intressanta. De visar dels på motsägelserna i den tyska politiken, konflikten mellan rasideologiska och ekonomiska intressen, dels på erkännandet att ariseringen inte var populär utan stötte på passivt motstånd från en hel del svenska företagare. Skrivelserna är också intressanta då de visar hur man kunde resonera i ariseringsfrågan medan man fortfarande trodde på en tysk seger i kriget.

Myndigheters och näringslivets syn på ariseringen

Ariseringen i Sverige stred mot svenska judars medborgerliga rättigheter. Hur såg staten och näringslivet på ariseringens diskriminering och förföljelse av de svenska judarna? Diskutera de moraliska konsekvenserna när det gällde ariseringen och de svenska judarna? Fanns det någon diskussion inom eller mellan myndigheterna och näringslivet i den tidigare refererade hemliga utredningen från Kommerskollegium gällande dessa aspekter av ariseringen. Kommerskollegiums utredning ger vissa inblickar i de attityder och ställningstaganden som staten och näringslivet intog före krigsutbrottet. Källorna ger ingen ledning till hur de betraktade de svenska judarna och ariseringen under krigsåren. Men det är troligt att statens och näringslivets hållning under kriget inte skiljde sig nämnvärt från den man intog under slutet av 1930-talet.

Som vi sett tidigare var näringslivet kritiskt till den in-

blandning i landets inre angelägenheter, som de tyska »rasförfrågningarna« innebar. Att döma av yttrandena från remissinstanserna, sågs inte kränkningen och diskrimineringen av svensk-judiska medborgare och deras rättigheter som något större problem. I den mån de svenska judarnas situation uppmärksammades var det bara de ekonomiska konsekvenserna som berördes. Tendensen var då att bagatellisera ariseringens negativa ekonomiska effekter. Moraliska invändningar mot den tyska raspolitikens mänskliga konsekvenser för de svenska judarna saknas nästan helt. I den mån sådana tangerades så tycks man som Göteborgs Handelskammare, ha menat att:

»givetvis kan lämnandet av... upplysningar bli till avsevärd olägenhet för härvarande judiska agenter« men samtidigt hävdade handelskammaren »att utlämnande av uppgifter om svenska företagens och företags rastillhörighet.... icke bör tillmätas alltför stor betydelse i ekonomiskt avseende..... »rasförfrågningarna«... torde knappast ha någon menlig inverkan.... å svenska judiska import- och troligen även exportföretags fortsatta affärsförbindelser med utlandet«.⁹³

Det allra tydligaste uttrycket för näringslivets syn formulerades av Handelskammaren i Skåne som menade att »värnandet om svenska judars medborgerliga rättigheter och säkerhet inte fick äventyra de handelspolitiska relationerna mellan Sverige och Tyskland.«⁹⁴. Det förefaller därför som att staten, Kommerskollegium, och näringslivet inte uppfattade ariseringens konsekvenser för de svenska judarna som ett moraliskt och demokratiskt problem. Var dessa attityder hos myndigheter och näringsliv tecken på ekonomisk pragmatism med dåtidens situation för ögonen? Eller var de yttringar av anpasslighet eller moralisk feghet? Eller var det som framstod som likgiltighet uttryck för den antisemitiska diskursens genomslag? Hade myndigheterna och näringslivet visat lika lite intresse för ariseringens konsekvenser om den främst drabbat icke-judiska svenskar?

Svenska judars upplevelse av ariseringen

De icke-judiska svenskar som utsattes för ariseringskrav hade, trots allt, handlingsalternativ. De kunde välja att »spela med« på tyskarnas villkor eller avstå. De svenska judarna hade däremot inget val. Vad de än gjorde drabbades de av bojkott, diskriminerande beteenden, represallier eller hot om sådana. Det fanns en annan viktig skillnad mellan svenska judar och övriga svenskar. I de svenska judarnas fall avsåg ariseringen

inte bara att eliminera judisk närvaro inom de sektorer av svensk ekonomi som hade förbindelser med den tyska marknaden. Den syftade också till att genomföra ett yrkesförbud för judar. Åtminstone i ett längre tidsperspektiv, i likhet med det som hade skett i Tyskland.

Återkommande rapporter om arisering och rasföljelser i Tyskland, svensk antisemitism och oviljan att ta emot och hjälpa judiska flyktingar såväl internationellt som i Sverige skapade under 1930-talet ett klimat av osäkerhet och fruktan för framtiden inom stora delar av den svenska judenheten.⁹⁵ När det gäller de svenska judarnas egna upplevelser av ariseringen har detta varit okänt. Ett skäl till att de offentliga dokumenten har så lite att berätta om dessa saker var det svenska samhällets ointresse. En annan orsak var de stämningar som fanns hos flertalet svenska judar under mellankrigstiden och andra världskriget. Författaren Bertil Neuman menar, att de flesta judar, som växte upp under mellankrigstiden, var mycket känsliga för olika uttryck av antisemitism. En svensk jude fick inte dra till sig blickar. Man måste vara tyst. Det gällde i nästan alla situationer att hålla inne med sin judiska bakgrund.⁹⁶ Dessa känslor och stämningar är en viktig förklaring till att vi vet så lite om hur de svenska judarna drabbades och upplevde ariseringen.

De flesta av de svenska judar som hade egna erfarenheter av ariseringen och den antisemitism som den uttryckte och blottade är döda idag. Vill vi i någon mån komma åt de svensk-judiska medborgarnas upplevelser måste vi ta del av dagböcker, brev, litteratur och intervjuer med personer som fortfarande lever och kommer ihåg. Att använda sig av intervjuer är inte oproblemiskt. Minnen förflyktigas, förändras, anpassas till rådande inometniska diskurs och rekonstrueras. Om vi anser, att de svensk-judiska medborgarnas erfarenheter av perioden 1933–1945 är en del av den svenska historien, och att den har något viktigt att säga oss både om denna och om oss själva, kan det vara värt att utnyttja de ovannämnda typerna av källmaterial, trots deras eventuella källkritiska svagheter.

Ariseringen för de svenska judarna hade många ytringar och ansikten. Den kunde innebära bojkott av företag, förlust av förtroendeuppdrag och sysselsättning, informellt yrkesförbud och diskriminering på arbetsmarknaden. Men i dess kölvatten följde också kränkningar och förödmjukelser som en följd av antisemitism eller moralisk feghet hos icke-judiska landsmän. En av de källor som innehåller en del upplysningar om hur svenska judar konfronterades med antisemitismen i

skepnad av ariseringen är de intervjuer som Nordiska Museet samlat i dokumentmaterialet Judiska Minnen.⁹⁷ Fallet med juristen E.L. i Judiska Minnen återger upplevelser och stämningar från det sena 1930-talet och det första krigsåret. E.L. hade vid denna tid en av hemstadens största advokatfirmor. Han ger en bild av den anpasslighet till de utrikespolitiska konjunkturena, som rådde bland en del av firmans kunder, det vill säga villighet att anpassa sig till tyska krav. Det var en anpasslighet, som skapade rädsla inom företaget och jordmån för påtryckningar om att ge efter för ariseringskrav. På hösten 1939 beslöt firman att bränna firmaarkivet.

»När Hitler tagit Sverige och även vårt kontor skulle man icke kunna finna vilka som varit klienter hos oss. De hade i så fall säkert fått lida ty de hade ju varit judevänliga.«⁹⁸

Efter den 9 april 1940 frågade sig många svenska judar, enligt E.L.

»När blir det vår tur... Vi visste att om och när Hitler fick makt även i Sverige skulle vi på advokatbyrån – och i först hand vi judar – sändas till koncentrationsläger i Tyskland.«⁹⁹

E.L. blev ombedd att lämna sina styrelseuppdrag i flera bolag med motiveringen att »Det kan inte vara bra för oss när Hitler kommer att ha en judisk styrelseledamot«.¹⁰⁰

Öppet artikulerade antisemitiskt sinnade företagare sökte på olika sätt stoppa judiska företagare, till exempel med hot om bojkott av icke-judiska företag som köpte varor från svensk-judiska företag. Ett exempel på detta ägde rum i Göteborg. Vissa detaljister sökte under slutet av 1930-talet förhindra leveranser till konfektionsföretaget Katz. Firma Katz fick en stor del av sina varor från Jönköpingsföretaget Junex. De antisemitiska företagen hotade Junex med att de skulle sluta beställa varor från Junex om detta fortsatte leverera varor till firma Katz. Göteborgsföretagen fick i sin kampanj stöd av en av de mest antisemitiskt sinnade branschorganen under denna tid, Manufakturisten. Under 1930-talet innehöll Manufakturisten en mängd upplysningar om svensk-judiska företag och företagare och deras icke-judiska kontakter i Sverige. Upplysningar som i en rad fall kom att ligga till grund för de »svarta listor« som de tyska myndigheterna gjorde upp i Berlin.¹⁰¹

Ett exempel på andra yttringar av den konkreta diskriminering med antisemitiska förtecken som ägde rum i ariseringens fotspår utsattes en kvinna S.B. och hennes man för. Erfarenheter som känns igen från dagens Sverige fastän den nu riktar

sig mot andra etniska grupper och vanligtvis uttrycks i mer inlindad form. S.B. sökte år 1938 arbete i en konfektionsaffär i Stockholm. Hon fick då beskedet »Vi anställer inga judar här«. Hennes make som var frisör förlorade sitt arbete därför att arbetsgivaren inte ville ha honom kvar därför att kunderna inte ville bli rakade av judar.¹⁰² En svensk-judisk man H.G. hade under slutet av 1930-talet kallats till anställningsintervju. Det såg lovande ut till en början men när affärsinnehavaren fick reda på att han var jude sade denne:

»Jag är hemskt ledsen, jag är inte antisemit, jag känner så många trevliga judar men som det nu är så vågar jag inte anställa en jude i min firma då mister jag en massa kontakter i Tyskland.«¹⁰³

För affärsinnehavaren hade det ingen betydelse att H.G. var svensk medborgare. Att vara svensk jude vägde tyngre än att vara svensk medborgare. Ariseringen gällde inte bara inom affärslivet utan gjorde sig också påmind inom till exempel sjukvården. En uppgiftslämnare B.K. framhåller att sjukhusdirektören i Stockholm som var antisemit förhindrade att unga judiska läkare anställdes inom stadens sjukhus under slutet av 1930-talet och under krigsåren.¹⁰⁴ Även inom rättsväsendet drabbades svenska judar av ariseringen. Så tvingades t ex en svensk jurist att lämna sin befattning vid hovrätten i Skåne med motiveringen att »Det finns ingen plats för judar vid hovrätten«.¹⁰⁵

Var det verkligen rädslan för tyska ekonomiska repressalier som fick affärsinnehavaren i fallet med H.G. att uppträda som han gjorde? Eller berodde affärsinnehavarens moraliska feghet mer på antisemitism än rädsla för vad som kunde hända om han inte följde de tyska kundernas krav på arisering?

Vi vet inte hur utbredda dessa attityder var bland icke-judiska svenskar. Vi vet inte heller hur många svenska judar som upplevde dessa kränkningar. De här beskrivna erfarenheter som svenska judar fick som en följd av det klimat som ariseringen skapade låter oss förstå, att det under 1930-talet och andra världskriget fanns det som kan kallas det svenska medborgarskapets A- och B-lag. Det intryck man får är att de svenska judarna i många icke-judiska svenska medborgares ögon tillhörde det svenska B-laget, vars rättigheter man inte behövde respektera. Denna bild av svenskt 1930-tal och andra världskriget ger intressanta perspektiv på vårt sätt att idag sköta integrationen av svenska medborgare med utländsk bakgrund av såväl första som andra generation.

Ariseringar, flyktingpolitik och antisemitism både i och

utanför landet skapade under slutet av 1930-talet och början av kriget pessimistiska stämningar om framtiden hos svenska judar. En del av dem som upplevde nuet som hopplöst började planera för att emigrera. Andra såg i sin förtvivlan inför framtiden ingen annan utväg än att begå självmord, om Sverige skulle ockuperas av Nazityskland. En av de svenska judar som gav utlopp för sådana känslor och som säkert inte var ensam om dessa under åren 1938–1942 var ekonomisk-historikern och nationalekonomen Eli F. Heckscher. Han skrev i sin dagbok på nyårsaftonsnatten 1938:

»Jag har funderat på att utvandra och jag har företagit några amerikanska placeringar...jag kan ej längre känna mig som språkrör för Sverige och svenska folket...jag överväger allvarligt att utvandra om inte ett skott för pannan vore en bättre lösning än utvandring om ett val bleve nödvändigt.«¹⁰⁶

Sammanfattning

Ariseringens internationalisering nådde också Sverige. Med undantag för utrikesminister Sänders Göteborgstal rådde den passiva tystnadens politik under 1930-talet, trots att ariseringen var en uppenbar kränkning av och inblandning i landets inre angelägenheter. Det fanns under 1930-talet inget tyskt fysiskt hot, men riksdagen, pressen och näringslivets ledande organisationer avstod från offentligt avståndstagande. Att tystnaden fortsatte under andra världskriget kan tyckas mer begripligt mot bakgrund av den förändrade hotbilden från Nazityskland. Under 1930-talets sista år sökte man protestera genom diplomatiska hänvändelser mot den tyska ariseringspolitiken. Men varför fortsatte man inte att utnyttja dessa kanaler under kriget? Inte ens en så flagrant kränkning som kravet att svenska företagare som handlade med Tyskland skulle skriva under edliga förklaringar fick myndigheter och näringsliv att protestera via till exempel det svenska sändebudet i Berlin. Vi vet inte med säkerhet, vad tystnaden och passiviteten berodde på. Kommerskollegiums hemliga utredning på vintern 1939 visar att det fanns planer på motdrag mot ariseringspolitiken före krigsutbrottet. Varför förverkligades inte en del av dessa tankar? Var rädslan för politiska och handelspolitiska represalier under de första krigsåren så stor, att det enda som gällde var undfallenhet och anpasslighet?

Det är svårt att komma ifrån intrycket av att Sverige och svenskarna styrdes av egenintresset när det gällde förhållandet till ariseringen. En del enskilda svenska företagare

grep chansen att skaffa sig fördelar, deltog i utplundringen av judiska tillgångar och såg till att judar förlorade sina anställningar i såväl dotterbolag som i icke-judiska svenska företag. I de sistnämnda fallen var det inte ovanligt att det handlade om antisemitiska stämningar i kombination med egoistiska motiv. Antisemitism i en eller annan form låg inte sällan bakom de ariseringsåtgärder som vidtogs inom andra verksamhetsområden än de kommersiella. Hur ariseringen drabbade de svenska judarna tycktes inte bekymra myndigheter och näringsliv, varken moraliskt eller på annat sätt. Det har inte gått att ta reda på hur många svenskar som utnyttjade ariseringen för att vinna egna fördelar. De som går att komma åt av denna kategori genom tyska och svenska dokument gav inte uttryck för några andra moraliska betänkligheter än att de var härtill nödda och tvungna. Vad som tycks ha gällt för dessa ariseringens explotoörer var, det som schweiziska forskare beskrivit, när det gällde Schweiz och ariseringen, »affärer som vanligt».¹⁰⁷

Denna mörka bild nyanseras, när det till exempel gäller svenska domstolars agerande i rättsfall föranledda av tysk-judiska flyktingars försvar av sina rättigheter och sin egendom i Sverige undan nazityska krav på arisering. Det vapen som det svenska rättsväsendet använde i dessa fall var ordre public. Men det är också viktigt att påpeka, att ordre public användes selektivt. Det finns några, men inte många, exempel på enskilda svenskars handlande, som kan fungera som motbilder till uppfattningen, att svenskarnas beteende och attityder till ariseringen präglades av antisemitism, anpasslighet, passivitet och undfallenhet. Vi får, när vi tar del av tyskarnas egna agerande och syn på ariseringspolitiken i Sverige, framför allt under de för svensk del speciellt svåra åren 1940–1942, en positivare bild av svenskarnas förhållande till ariseringskraven. Enligt tyska rapporter blev ariseringen ingen större framgång tack vare det passiva motståndet från en del, hur många vet vi inte, svenska företag och företagare. Vissa tyska iakttagare gick så långt att de föreslog ansvariga i Berlin att vänta med ariseringen i Sverige, tills kriget vunnits. Den slutsats man kan dra av dessa två bilder är, att Sveriges och svenskarnas förhållningssätt till ariseringen inte entydigt kan tecknas i svart. Det fanns också inslag av ljusare färger.

Handelspolitik, antisemitism, likgiltighet

Hur ska man tolka de tyska reaktionerna? Det mindre lyckosamma genomslag som ariseringen fick på grund av det påstådda svenska passiva motståndet hade kanske i stället mer med ekonomiska omständigheter att göra? De tyska kom-

mentarerna andas en viss oro och irritation över, att ariseringen tycktes få negativa effekter på det tyska handelsutbytet med Sverige. I eftervärldens ögon har det neutrala Sveriges utrikespolitik av många kommit att betraktas som antingen omoralisk eller nödvändig för den nationella överlevnaden. Hur förhåller det sig med den svenska regeringens, näringslivets och svenskarnas beteenden och reaktioner till ariseringen? Att den var omoralisk och innebar en medskyldighet i Förintelsen råder det inget tvivel om. Men vad hade den svenska regeringen och näringslivet riskerat, om de under kriget hade protesterat, visat mindre förståelse för konsekvensetiska bedömningar och tydligt tagit avstånd från den tyska ariseringspolitikens inblandning i landets inre angelägenheter? Knappast väl den nationella fysiska och materiella överlevnaden? Skall man döma av en del enskilda aktörers passiva motstånd och tyskarnas hänsynstaganden till handelspolitiska omständigheter fanns det ett visst utrymme för svenskt agerande. Vad berodde då tystnaden och undfallenheten på? Antisemitism? Likgiltighet?

Ariseringen ställde som vi sett svenskarna inför frågor om individuellt och kollektivt ansvar. Var det främst något som hade att göra med en onormal tid? Eller är frågor om vårt förhållande till moral och ansvar rörande mänskliga och medborgerliga rättigheter lika aktuella idag? Politiker, ekonomer och affärsmän brukar framhålla idén att fri handel är den bästa vägen att nå politisk frihet. I dagens Sverige sjunger regering, ekonomer och affärsmän den jättelika kinesiska marknadens lov. Inga missljud i form av tal om Kinas brist på demokrati, kränkning av mänskliga rättigheter, dess åsiktsförtryck mot oliktankande och förföljelse av etniska minoriter kommer till uttryck. Det skulle störa, ja rent av kunna fullständigt omin- tetgöra, svenska statens och näringslivets förhoppningar om att kamma hem väldiga vinster i det Kina som ses som framtidens marknad. Vårt sätt att strunta i eller hålla tyst om förhållanden i dagens Kina, som vi inte accepterar i vårt eget samhälle, har underordnats principen »affärer som vanligt«. I den meningen ser vi en klar parallell till Sverige och svenskarnas omoraliska sätt att prioritera samma princip under 1930-talet och andra världskriget i stället för att öppet protestera mot ariseringens inblandning i landets inre angelägenheter och kränkning av svenska judars medborgerliga rättigheter.

Noter

- 1 Sebastian Haffner, *En tysk mans historia. Minnen 1914–1933*, Stockholm 2002, s 196–197.
- 2 Kan översättas med riksmyndigheten för utrikeshandel.
- 3 Auswärtiges Amts arkiv, (AAA) Berlin, Aktenbestand Stockholm 246/217 C IX/5, An die Reichsstelle für den Aussenhandel, Berlin, Stockholm den 14.2.1939.
- 4 Flyktkapitalbyråns arkiv, (FKB), RA. vol 376. Den tyska naziregimen ansåg att alla tyskar skulle rasligt vara av »arisk härstamning«. Med detta avsågs att man var av germansk och nordisk härstamning. Arierbegreppet användes speciellt mot judarna. För att bevisa att man var »arier« måste man skaffa sig arierbevis. Begreppet »arier« har emellertid inget med ras att göra .Det är en språklig term som gäller för de folk i Iran och Främre Indien som talar indoeuropeiska språk. Hit hör sanskrit och till exempel romani.
- 5 Min framställning bygger till stora delar på mina två uppsatser i *Historiskt Tidskrift* 2005:4: »Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna«, »Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta«. Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag..
- 6 Carl Henrik Carlsson, *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*, Uppsala 2004, s 60–64.
- 7 Lindberg, H.,(1973): *Svensk flyktningpolitik under internationellt tryck 1936–1941*. Stockholm; Bajohr, F.,(1997):»Arisierung« in Hamburg. *Die Verdrängung der Jüdischen Unternehmer 1933–1945*, Hamburg, s 287, 295.
- 8 Det fanns också ett annat angreppsområde för de nazistiska ariseringsåtgärderna nämligen svenska judar som var verksamma inom yrkes- och kulturlivet som upprätthöll förbindelser med Tyskland. Det kunde till exempel gälla film, teater, musik och vetenskaplig verksamhet.
- 9 Bundesarchiv(BA), Berlin, Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft, R9 I:973 Richtlinien für die Erneuerung der Vertretung deutscher Firmen im Auslande, Systemet med kontinuerlig rapporter och svartlistning var enligt denna källa etablerat i juli 1937.
- 10 BA, Berlin, Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft, Reichsstelle für Aussenhandel, R9 I, 1872. Ibland stöter man på beteckningen Cato vilket innebar att det var fråga om intressen som var sympatiskt inställda till tyska intressen. Ibland finner man i rapporterna om Akilles- eller Alkibiades tillägget Nero. Det var ett sätt att markera att det var ett tyskfientligt intresse.
- 11 Sålunda nöjde man sig inte bara med Akilles för ariskhet utan man använde sig också av »Leonidas« och »Herkules«. som synonyma täcknamn. I rapporterna från och till Berlin talades det ibland om »Dio- genes-« och »Euripedesfirmor. Det var inget annat än »icke-ariska« företag. d v s synonyma beteckningar till koden Alkibiades.
- 12 BA, Berlin, Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft, Reichsstelle für Aussenhandel, R9 I, 623:2, An allen Aussenhandelsstellen 15.11.1939, FKB, RA. vol 112, Angående Tyska Handelskammaren.
- 13 Demandt, A., *Klassik als Klischee: Hitler und die Antike*. *Historische Zeitschrift* 2002:2.
- 14 Bauer, Y., (2001): *Förintelsen i perspektiv*. Stockholm 2001, s 281.
- 15 Hans Lindberg, *Svensk invandringspolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm 1973; Steven Koblik, *Om vi teg skulle stenarna ropa. Om Sverige och judeproblemet 1933–1945*, Stockholm 1987; Paul Levine, *From indifference to activism. Swedish diplomacy and the Holocaust 1938–1944*, Uppsala 1996.
- 16 Den samtida dagspressen informerade om hur nazi-regimen behandlade de tyska judarna när det gällde till exempel den allmänna bojkotten mot judiska företag 1933, Nürnberglagarnas innehåll och konsekvenser 1935 och de förföljelser som utlöstes i samband med den så kallade Kristall- eller Pogromnatten i november 1938, se Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas Judar 1933–1945*, Stockholm 1997, s 75–147. Dessutom kom det, mellan 1933–1939, ut en rad reserapporter om Hitler-Tyskland, några skrivna av skönlitterära författare, som på olika sätt behandlade och förhöll sig till den nazistiska judepolitiken. Till sådana arbeten hörde till exempel: Gustav Hellström, *Det tredje riket*, Stockholm 1933, Fredrik Böök, *Hitlers Tyskland*, Stockholm 1933, Bertil Malmberg, *Tyska*

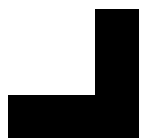
- intryck, Stockholm 1937. Den nazistiska judepolitiken behandlades också skönlitterärt under 1930-talet av till exempel Harald Beijer, Joos Riesel, Stockholm 1939 och i Olle Hedbergs satir *Ut med blondinerna*, Stockholm 1939; även radion informerade genom utrikeskrönikor till exempel 31/3, 17/4, 28/4 1933; Sveriges Radios arkiv, Dokumentarkivet vol 45. Manus 1–17, Utrikes krönikor, Yngve Lorentz
- 17 SOU 1999:20 Slutrapport från Kommissionen om Judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget, Stockholm 1999.
 - 18 Lone Rünitz, *Danmark og de jødiske flygtninge 1933–1940. En bog om flygtninge og menneskerettigheder*, Köpenhamn 2000; Jacques Picard (1997), *Switzerland National Socialism and the Second World War* (2002), s 105–176, 498–502; Raul Hilberg, *Täter, Opfer, Zuschauer. Die Vernichtung der Juden 1933–1945*, Frankfurt a.M.1996; Tony Kushner, *The Holocaust and the liberal imagination, a social and cultural history*, Oxford 1994; Jonathan Glower, *Humanity, A moral history of the twentieth century*, London 1999.
 - 19 Sven Nordlund, »The War is Over – Now You Can Go Home!« Jewish Refugees and the Swedish Labour Market in the Shadow of the Holocaust«, i David Cesarani & Paul A Levine, (eds) »Bystanders« to the Holocaust. A Re-evaluation, London 2002; Göran Blomberg, »Mota Moses i Grind«. Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943, Stockholm 2003;
 - 20 Hans Lindberg (1973), Steven Koblik (1987), Paul Levine (1996).
 - 21 Albert Hirschmann, »National Power and the structure of Foreign Trade, Berkeley 1945; Bengt Nilsson, *Handelspolitik under skärpt kontroll*, Lund 1983.
 - 22 Biskop i Linköping 1513–1527 som hade varit med och avsatt ärkebiskop Gustav Trolle och som undgick avrättning av Kristian II för denna handling genom en insmugen papperslapp i anslutning till beslutet om avsättningen av Trolle med orden »här till är jag nödd och tvungen« Detta uttalande har sedan givit upphov till begreppet »brasklapp« för liknande beteenden.
 - 23 Hoten om represalier rörde slut på varuleveranser, förbud att sälja tyska produkter eller varor som utnyttjade tyska råvaror och stopp för export till den tyska marknaden.
 - 24 Lars Andersson, *En jude är en jude är en jude-: representationer av »juden« i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund 2000; Mattias Tydén, *Svensk antisemitism 1880–1930*, Centrum för multietnisk forskning, Uppsala 1986; Gunnar Broberg, *Statlig rasforskning: En historik över rasbiologiska institutet, Institutionen för idé- och lärdomshistoria*, Lund 1995; Begreppet diskurs är här liktydigt med den uppsättning av negativa värderingar och synsätt som omfattades medvetet eller omedvetet av de flesta svenskar under första hälften av 1900-talet.
 - 25 Se till exempel Aftonbladet 29.10.1935, Nya Dagligt Allehanda 28.10.1935, Stockholmstidningen 29.10.1935. Två tysk-judiska flyktingar Alfred Wolff och Emil Schwarz ansökte hos regeringen om rätt att bli medlemmar i styrelsen för ett textilvaruhus vilket fick dessa tidningar att tala om judeinvasion och att »Stockholms affärliv under tyska judar«.
 - 26 Sven Nordlund, »Kriget är slut. Nu kan ni återvända hem!« Judiska flyktingar på svensk arbetsmarknad 1933–1945, *Historisk Tidskrift* 1999:1.
 - 27 FKB, RA, Hemlig arkivet, vol 7. Utländskt intresse för och inflytande på svenkt näringsliv, (erfarenheter av postgranskningen); Tyska försök till kontroll av svenska företag som står under judiskt inflytande, PM om iakttagelser av censurväsendet 15-30.10 1941; Göran Blomberg, (2003)
 - 28 DN 9.12.1938, Se också: Göran Blomberg, (2003)
 - 29 Allmänna Säkerhetstjänstens arkiv, (ASA) RA. F2C:2, Tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Stockholm 17.2.1942.
 - 30 Ariseringen blev, förefaller det, inte föremål för något intresse som kom till synligt uttryck efter mitten av januari 1939. Intresset för ariseringen i Sverige dyker först upp på nytt i samband med de undersökningar som i slutet av 1990-talet företogs i anslutning till SOU 1999:20 Slutrapport från Kommissionen om Judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget, Stockholm 1999, SOU 1999:20 Bilaga till Slutrapport från Kommissionen om Judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget, Stockholm 1999.

- 31 Se om tidningsdebatten i Sven Nordlund, Alkibiades eller Akilles, Historisk Tidskrift 2005:4.
- 32 Karl-Olof Arnstberg & Billy Ehn, Etniska minoriteter i Sverige förr och nu, Lund 1980, Mattias Tydén & Ingvar Svanberg, I nationalismens bakvatten: om minoritet, etnicitet och rasism, Lund 1999.
- 33 AAA, Berlin, R113852, Vermerk an das Reichswirtschaftsministerium 16.12.193, R113852, Aufzeichnung, Berlin 21.12.1938; R 113852, Schnellbrief, Ausschaltung der Juden aus dem Handelsverkehr mit Schweden, Berlin 27.12.1938;
- 34 AAA, Berlin, R 113852, Vermerk an das Reichswirtschaftsministerium 16.12.1938
- 35 D:s arkiv 93/HP 21K, Judefrågan 1935–1938, The Times, Sweden and Germany. Hr. Sandler's Warning, 9.12.1938, Le Temps, Suède, Un exposé politique de M Sandler, 10.12.1938.
- 36 Kommerskollegium,(KK) Huvudarkivet, RA. Sekreta Dossierserien FI ba:8a. Den PM som låg på UD: s bord hade författats av direktören i Sveriges Allmänna Exportförening Erik Nylander och direktören i upplysningsföretaget AB Soliditet Raoul Mårtens i samråd med kabinettsekreteraren Erik Boheman och utrikesrådet Stig Sahlin på UD.
- 37 KK, Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept 28.1.1939, Yttrande från Sveriges Industriförbund 13.2.1939. En skrivelse skickades ut som en hemlig PM till Sveriges Industriförbund, Sveriges Allmänna Exportförening, Handelskamrarna i Stockholm, Göteborg och Malmö, Kooperativa Förbundet, Sveriges Köpmannaförbund, Sveriges Grossistförbund och Svenska Bankföreningen.
- 38 KK Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Göteborgs Handelskammare, 6.2.1939, s 1.
- 39 KK Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Skånes Handelskammare 3.2.1939,s 1–2.
- 40 Hans Lindberg (1973), Steven Koblik (1987), Sven Nordlund, (1999).
- 41 KK Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Handelskammaren i Göteborg 6.2.1939, s 2, , Kreditupplysning koncept, Sveriges Köpmannaförening 4.2.1939, s 1.
- 42 KK Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8 Sveriges Industriförbund 11.2.1939, s 2.
- 43 Göran Hermerén, Det goda företaget. Om etik och moral i företag, Stockholm 1989, s 43.
- 44 KK Huvudarkivet, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8
- 45 AAA, Berlin, R 113852, Vermerk, van Scherpenberg, Berlin 19.1.1939; R 113852, Aufzeichnung, Berlin 31.1.1939; R 113852 Aide-Mémoire, Berlin 1.2.1939; R 113852, Aufzeichnung, Berlin 5.4.1939;UD:s arkiv, RA. 1920 års dossierserie HP2445, PM från Gunnar Hägglöf 18.12.1940.
- 46 AAA, Berlin, R113852, Aufzeichnung Berlin 19.7.1939 ang skrivelse till AB Axel Philip i Stockholm.
- 47 Flyktkapitalbyråns arkiv, RA. Hemliga arkivet vol 6. von Jagwitz: Till herrar föreståndare för byråer för utrikeshandel eller deras ställföreträdare, Strängt Konfidentiellt. Reglementet utfärdat den 24.5.1940.
- 48 ASA, RA. F2 C:2, Tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Stockholm 17.2.1942.
- 49 ASA, RA. F2C:2, Tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Sthlm 17.2.1942.
- 50 BA, Berlin R9 I:617, RfA Berlin 20/12 1941. Genom beslut av RWM blev en rad svensk-judiska företag »ariska«. Hit hörde till exempel också Turitz Co, Ekman/Merwün AB och Bendix Josephson Co AB.
- 51 FKB, RA. Hemliga arkivet vol 7, Svensk utrikeshandel i belysning av den granskade affärskorrespondensen – förhållanden som orsaka svårigheter i handelsutbytet Sverige-Tyskland. Allmänna säkerhetstjänsten lämnar inte några uppgifter om de edliga förklaringarnas omfattning, bara att de förekommit.
- 52 Johnny Wijk, »Censur och propagandaministeriet«—En översikt av Informationsstyrelsens verksamhet 1940–1945 utifrån dess efterlämnade arkiv, Historiskt Tidskrift 1990:1.
- 53 Frederick Bruce Bird, The muted conscience.Moral silence and the practice of ethics in business, Westport 1984, s 48–57. Med moralisk tystnad avses en situation då människor har moraliska övertygelser men av olika anledningar inte uttrycker dessa. Det kan bero på att de inte vågar av rädsla för obehagliga konsekvenser. Moralisk dövhet, å andra sidan, betyder att man stänger ute det som är obehagligt.
- 54 BA, Berlin. Reichstellen, Reichgruppen und Wirtschaftsgruppen der

- gewerblichen Wirtschaft R9I:973, Streng Vertraulich Erlass bezüglich Vertretung deutscher Unternehmungen im Ausland.
- 55 Sven Nordlund., Skördetid eller maktpolitisk anpassning? De tyska företagen i Sverige efter det andra världskriget. Umeå Studies in Economic History 10, Umeå.1988, s 9. Det var först efter andra världskrigets slut som en följd av Washingtonavtalets bestämmelser 1946 om likvidering av alla tyska tillgångar i de neutrala länderna som omfattningen av de tyska dotterbolagens inflytande i landet avslöjades. Vid krigsslutet 1945 fanns drygt 140 tyska dotterbolag i Sverige.
 - 56 Harm Schröter., Aussenpolitik und Wirtschaftsinteresse: Skandinavien im ausserwirtschaftlichen Kalkül Deutschlands und Grossbritanniens 1918–1939, Frankfurt am Main 1983; Sven Nordlund, Uptäckten av Sverige. Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895–1945, Umeå Studies in Economic History 12, Umeå 1989.
 - 57 ASA, RA. F2 C:2, PM över tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, s 10.
 - 58 Ett vanligt tillvägagångssätt var att skapa en kedja eller ett sinnrikt system av »kinesiska askar« av bulvanföretag som kunde ha olika nationalitet till exempel amerikansk, brittisk, holländsk och schweizisk. I de fall det gällde bulvanföretag i Holland handlade det om tiden före den tyska ockupationen 1940.
 - 59 Jacques Picard, Die Schweiz und die Juden 1933–1945. Schweizerischer Antisemitismus, jüdische Abwehr und internationale Migrations und Flüchtlingspolitik, Zürich 1997, kapitel 3; Switzerland National Socialism and the Second World War, Final Report of the Independent Commission of Experts Switzerland-Second World War, Zürich 2002, s 293–346.
 - 60 FKB, RA. vol 371, UD:s arkiv, RA. 1920 års dossierserie HP 1728, Patent och Registreringsverkets arkiv, RA. Aktiebolsregister 1897–1972, Bolagsbyrån, D I AA, band 587, A.N. 31801-31850.
 - 61 Här talas om vad som var allmänt förbjudet för tyska »ariska« företag. Med »judiska företag« avses här sådana företag över hela världen. I de fall det rört sig om judiska företag i Sverige ägt av svenska judar har termen »svensk-judiska företag« använts.
 - 62 ASA, RA. F5 DA:28. Rasfrågan, Översättning av brev från Tyska Handelskammaren i Sverige till Reichstelle für den Aussenhandel i Berlin 29.1.1941.
 - 63 BA, Berlin, R9 I, 1870, An die Reichstelle für den Aussenhandel, Stockholm 15.4.1941.
 - 64 Patent och Registreringsverkets arkiv, RA. Aktiebolsregister 1897–1972, Bolagsbyrån, D I AA, band 587, A.N. 31801-31850.
 - 65 AAA, Berlin. Politisches Archiv, Stockholm 237/208 C1 7–8, An die Reichsstelle für den Aussenhandel 23.12.1938.
 - 66 Slutrapport från Kommissionen om Judiska tillgångar i i Sverige vid tiden för andra världskriget, SOU 1999:20, s 25.
 - 67 FKB, RA. Hemliga arkivet, vol 7, Svensk köpman försöker utmanövrera konkurrentfirma genom att anmäla denna såsom judisk i Tyskland.
 - 68 ASA, RA. F2 BB:1, C.B. Myrén, Stockholm, den 14.10.1941 till J.Hückels Söhne, Neutitschein.
 - 69 ASA, RA. F5 DA:28, Aug. Holmquist AB, Göteborg, till Ruhr-Lückerath.
 - 70 SAA, RA. F5 DA:28, A. Bonnalt, Göteborg till Firma H. Wolfram, Helmbrechts i Bayern 10.3.1941.
 - 71 Se till exempel FKB, RA. vol 254, 371.
 - 72 FKB, RA. vol 376.
 - 73 FKB, RA. vol 131, 417.
 - 74 FKB, RA. vol 254; Restitutionsnämnden arkiv, RA, vol 30.
 - 75 FKB, RA. vol 420,433. Företaget var svenskt från början. Det ägdes av en svensk Tage Enhörning men hade inte haft någon verksamhet sedan 1937.
 - 76 Flyktkapitalbyråns arkiv, RA. vol 420, 433; Restitutionsnämndens arkiv, RA. vol 31; Auswärtiges Amts Archiv, Berlin, B86/35/5, Aktenvermerk, Betr: Vermögenswerte der Firma Otto Aldag in Schweden bei Kriegsende. Det kan vara värt att påpeka att vetskapen om att kriget var förlorat fick en del tyska företag att under de sista krigsåren försöka föra över en del av sina tillgångar till neutrala länder. Bland de metoder som tillgreps var att etablera dotterbolag. Detta gällde även företag som ariserats. De nya nazistiska ägarna till de f d tysk-judiska företagen hoppades därigenom kunna behålla vad de rövat från judarna genom att flytta över dessa tillgångar till de neutrala marknaderna.

- 77 Maurice Cranston, Are there any human rights? *Daedalus* 1983:4, s 1–17.
- 78 Switzerland, National Socialism and the Second World War. Final Report of the Independent Commission of Experts Switzerland- Second World War, Zürich 2002, s 391, 410; Philip Sarasin & Regina Wecker, (Hg) *Raubgold, Reduit, Flüchtlige. Zur Geschichte der Schweiz im zweiten Weltkrieg*, Zürich 1998, s 64.
- 79 Håkan R:son Matz, *Ordre Public i svensk internationell privaträtt. Första manus, examensarbete 20 poäng. Handledare Pär Hallström, Stockholm, 1990 s 5.*
- 80 *Nytt Juridisk Arkiv (NJA) 1941:96, s 427–434. Rättsprocessen gällande Nordiska Kartro behandlas också i Lars A E Hjerner, Främmande valutafördrag och internationell privaträtt. Studier i de främmande offentlighetslagarnas tillämplighet, Stockholm 1956, s 170–172. I Hjerner framställning finns även ett annat besläktat ärende behandlat som var föremål för behandling i HD 1942. (Salomon v Deutsche Bank H 1942, 389); Se också i: Sven Nordlund, »Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta«. Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag. HT 2005:4.*
- 81 Sedan Nürnberglagarna 1935 betraktades inte tyska judar som tyska medborgare.
- 82 *ibidem*; Flyktkapitalbyråns arkiv, RA. vol 112; Utdrag av protokoll, Stockholms Rådhusrätt 31.1.1939, Svenska Bankföreningens arkiv , Stockholms Företagsminnen, Allmänna dossierserien FI:139.
- 83 *NJA 1941:96, s 433.*
- 84 *NJA 1941:96, s 434, 445.*
- 85 *NJA 1941:96, s 427–434, 445.*
- 86 Ba, Berlin, R9 I:1868, C 1365 *Betrifft: Schwedisches Gerichtsurteil in einem von Walter F Altschul gegen die Firma Walter F Altschul in Prag geführten Process, Stockholm 27.5.1940. Det har inte varit möjligt att se om detta ärende kom att drivas vidare av de kommissariska förvaltarna vid högre rättsinstanser.*
- 87 Det fanns även andra ariseringsfall som togs upp vid svensk domstol. Så t ex nämns i en PM från clearingnämnden ett fall gällande en österrikisk flyktling, Alfred Sperling, i Sverige som utifrån ett domstolsbeslut av Stockholms rådhusrätt sökte få ut sina fordringar hos svenska firmor för tidigare levererade österrikiska produkter. Se Clearingnämndens arkiv, RA. vol 504b, PM, Stockholm den 27 oktober 1938.
- 88 Stockholms Handelskammars arkiv, Stockholms Företagsminnen, 1940 serie G: 11, Arierklausulen.
- 89 UD:s arkiv, 93/HP 21K, Judefrågan 1939–1945, Angående ariseringsfrågan 10.2.1939.
- 90 Bundesarchiv, Berlin. R9I:617, Reichstelle für den Aussenhandel, Berlin 20.12.1941.
- 91 Allmänna Säkerhetstjänstens arkiv, RA. F2C:2, Tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Sthlm 17.2.1942.
- 92 Flyktkapitalbyråns arkiv, RA. Hemliga arkivet vol 7, Tyska försök till kontroll av svenska företag under judiskt inflytande.
- 93 Kka Ha, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Göteborgs Handelskammare, 6.2.1939, s 1.
- 94 Kka Ha, RA. Sekreta dossierserien FI ba:8, Kreditupplysning koncept, Skånes Handelskammare 3.2.1939, s 2.
- 95 Svante Hansson, *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950*, Stockholm 2004.
- 96 Bertil Neuman, *Något försvann på vägen. En svensk judisk familj – historia, humor och kultur*, Stockholm 1989, s 109.
- 97 Britta Johansson, (red), *Judiska Minnen–Berättelser från Förintelsen*, Stockholm 2002, Nordiska Museets Judiska Minnen baseras på intervjuer och skrivna berättelser som gjordes eller lämnades under åren 1994–1997.
- 98 *Judiska Minnen, Nordiska Museet D 375:46.*
- 99 *Judiska Minnen, Nordiska Museet D 375:46.*
- 100 *Judiska Minnen, Nordiska Museet D 375:46.*
- 101 *Manufakturisten 1937–1939; Intervju med direktör Max Katz 16.10.2003.*
- 102 *Judiska Minnen, Nordiska Museet D 375:208.*
- 103 *Judiska Minnen, Nordiska Museet D375:223.*
- 104 *Judiska Minnen, Nordiska Museet D 375:88.*

- 105 Intervju med Herman Katz den 2.9.2003.
- 106 Kungliga Biblioteket L67:106–114, Eli F Heckscher dagböcker. Almanack för Alla 1938/1939.
- 107 Jacques Picard, »Zentrum und Peripherie. Zur Frage der nationalsozialistischen Lebensraumpolitik und schweizerischen Reaktions- und Orientierungsmuster«, i Aram Mattioli (Hrsg), Antisemitismus in der Schweiz 1848–1960. Zürich 1998, 521–529, 535.

Norge

Sverige

SVERIGES EKONOMISKA RELATIONER MED DET OCKUPERADE NORGE

av *Ingela Karlsson*

Vid slutet av 1930-talet fanns sedan länge en traditionell vänskapspolitik mellan de nordiska länderna, kanske mer byggd på samhörighetskänsla grannar emellan än på reella faktorer. Första världskriget hade stärkt uppfattningen att de små nordiska länderna stod starkare tillsammans. Neutraliteten hade hållit dem utanför kriget. På handelsområdet hade ett ökat varuutbyte mellan framför allt Sverige, Norge och Danmark, utgjort ett betydelsefullt bidrag till folkförsörjningen.¹

Under mellankrigstiden blev ländernas olika utrikespolitiska intresseriktningar synligare. Andra världskriget kom i hög grad att visa på svårigheterna att skapa ett enhetligt nordiskt block, både utrikes- och handelspolitiskt. Försöken att bilda en försvars- och neutralitetsgemenskap misslyckades, på grund av olika strategiska intressen och geografiska förhållanden. Den största hotbilden mot Finland kom från Sovjetunionen. För Sveriges del kom hotet både från Sovjetunionen och Tyskland, medan Norge litade till Storbritannien. Danmark såg det största hotet från det direkt angränsande Tyskland och accepterade därför, som enda nordiska land, det tyska erbjudandet om en nonaggressionspakt i maj 1939.²

Vid krigsutbrottet i september 1939 ställde sig alla nordiska länder neutrala. Förutsättningarna ansågs gynnsamma för att de, liksom under första världskriget, skulle kunna hålla sig utanför stormaktskriget. Men förhoppningarna grusades snabbt. Finland anfölls av Sovjetunionen redan i november samma år. Danmark och Norge ockuperades av Tyskland i april 1940, varefter Norge tillhörde den allierade skaran. Sommaren 1941 hamnade slutligen Norge och Finland på var sin sida i kriget, till följd av det finska inträdet på Tysklands sida vid anfallet mot Sovjetunionen. Sverige förblev neutralt.³

De nordiska länderna hade således helt olika förutsättningar under krigsåren, men med den gemensamma nämnaren att de alla var småstater som både utrikes- och handelspolitiskt var beroende av omvärlden och kom att utsättas för ett våldsamt yttre tryck. Till följd av avspärrningen blev handelsutbytet mellan de nordiska länderna av större relativ betydelse, då marknaderna i väst inte längre var tillgängliga.

Nordisk samhandel och försök till samarbete under mellankrigstiden

Handelspolitiskt var Norden ett homogent område med små länder som var i stort beroende av en omfattande utrikeshandel.

Under 1930-talet gjordes upprepade försök att underlätta och stimulera det ekonomiska samarbetet och åstadkomma ett ökat handelsutbyte mellan grannländerna. Resultaten begränsade sig emellertid främst till olika former av samverkan mellan likartade näringslivsgrenar.⁴ Industrialiseringen hade slagit igenom relativt sent i Norden och lantbruket spelade fortfarande en huvudroll. Den likartade ekonomiska strukturen innebar att länderna i ganska stor utsträckning hade inhemsk tillgång till samma slags varor, och de huvudsakliga avsättningsmarknaderna måste sökas längre bort. Samtidigt var också de nordiska industrierna beroende av råvaru- och bränsleimport västerifrån.⁵

Den internordiska handeln var betydelsefull, men ändå underordnad i jämförelse med de nordiska nationernas handel med Storbritannien, USA och Tyskland. För Sveriges del utgjorde varuutbytet med de övriga nordiska länderna år 1938 endast tolv procent av den totala svenska utrikeshandeln. För Norge var motsvarande siffra 16 procent. Den svenska exporten till övriga Norden utgjorde omkring 15 procent av Sveriges sammanlagda exportvärde. Sverige var vidare ensamt om att ha ett exportöverskott gentemot grannländerna och den internordiska handeln var uppbyggd på den allmänna förutsättningen, att grannländerna i sin tur kunde uppnå ett relativt betydande exportöverskott gentemot främst Storbritannien och USA.⁶

Krigsutbrott och nya samarbetsförsök

Efter krigsutbrottet var det av stor vikt för alla de nordiska länderna att råvaru- och bränsletillförseln västerifrån kunde upprätthållas. Det var således ett gemensamt intresse att snabbt inleda förhandlingar och teckna krigshandelsavtal med de krigförande staterna.

Under krigets första månader fördes omfattande diskussioner mellan de nordiska regeringsrepresentanterna, om möjligheterna att uppnå en gemensam handelspolitisk linje. Vikten av ett nordiskt samarbete på handelsområdet betonades starkt. Grannländerna borde i större utsträckning än normalt kunna förse varandra med sådana varor som ett land hade överskott och ett annat underskott av. Deras ställning skulle vidare stärkas avsevärt om de kunde enas om en

gemensam handelspolitik och, om möjligt helst också, föra gemensamma förhandlingar med de krigförande stormakterna. Dessa ansatser kom emellertid inte mycket längre än till förhandlingsbordet. Alla hade långtgående önskemål om ökad import från grannstaterna, men ingen var beredd att medge någon ökad export, eftersom man ännu inte hade sett vilka konsekvenser det nyutbrutna kriget skulle få på den egna försörjningen. Inget av de nordiska länderna var heller berett att ge några som helst exportutfästelser till varandra, innan nya handelsavtal hade slutits med Storbritannien och Tyskland. Även om det inomnordiska handelsutbytet var av stor vikt, var de utomnordiska marknaderna viktigare. Någon samordnad handelspolitik gentemot stormakterna blev heller inte verklighet, dels beroende på att varje land satte sina egna handelsintressen före de gemensamma, dels beroende på att Storbritannien krävde förhandlingar med varje land för sig.⁷

På det stora hela förblev diskussionerna om ett närmare nordiskt samarbete således resultatlösa, liksom under mellankrigstiden. Det var tydligt att de nordiska länderna, var för sig, var alldeles för beroende av utrikeshandeln med övriga, större marknader, för att den internordiska handeln skulle kunna prioriteras. Försöken att uppnå ett intimt samarbete för att stärka de utrikes- och handelspolitiska förhandlingspositionerna gentemot de krigförande, förlorade dessutom snart helt i betydelse. De gemensamma förhoppningarna om att kunna bevara Nordens fred och frihet, med hjälp av en någorlunda sammanhållen och förtroendeingivande neutralitetspolitik, grusades och de nordiska småstaterna kom att ställas inför mycket större prövningar än de som krigsutbrottet hade inneburit.

Ockupation och isolering

Situationen i Skandinavien förändrades drastiskt på morgonen den 9 april 1940, när tyska trupper marscherade in i Norge och Danmark. Den danska regeringen såg inga möjligheter till motstånd utan tvingades ge upp ganska omgående. Norge besvarade däremot det tyska anfallet med en krigsförklaring. Det norska försvaret var knappast bättre rustat än det danska, men genom den lyckosamma sänkningen av krigsfartyget *Blücher* försenades den tyska arméns inmarsch i Oslo. Regeringen och kungahuset hann lämna huvudstaden och kunde senare ta sig till London och upprätta en exilregering, under ledning av den tidigare statsministern Johan Nygaardsvold. Den norska exilregeringen, eller Londonregeringen som den kallades av normännen, stod som krigförande på de allierades sida och kom att styra det så kallade fria Norge fram till krigsslutet.

Exilregeringen försökte upprätthålla de diplomatiska förbindelserna med allierade och neutrala stater, genom de norska beskickningarna i dessa länder. Av hänsyn till Tysklands maktdominans, väntade Sverige dock till år 1943 med att ackreditera en norsk minister i Stockholm. Först samma år sändes också en svensk minister till London, som sändebud hos den norska regeringen.

Hjemmefronten Londonregeringens röst

Exilregeringen hade inga möjligheter att påverka politiken i det ockuperade Norge, men kom till stor del att leda den norska motståndsrörelsen Hjemmefrontens arbete. Hjemmefronten blev Londonregeringens röst i hemlandet. Genom den förmedlades radiotal från London och underjordisk press till folket, som uppmanade normännen till sammanhållning och skapade opinion mot ockupationsmakten.⁸

Det ockuperade Norge ställdes helt och hållet under tyskt styre. Hitler utnämnde överpresident Joseph Terboven till norsk rikskommissarie. Det demokratiska statskicket upplöstes. Alla politiska partier förbjöds med undantag av det norska nationalsocialistiska partiet, Nasjonal Samling, som blev statsbärande parti. Ockupationsmaktens främsta instrument var Terbovens rikskommissariat, SS och Wehrmacht. Nasjonal Samlings ledare, Vidkun Quisling, bildade en nationell regering och hade från år 1942 posten som ministerpresident. Quisling och hans regering fick aldrig någon egentlig politisk makt, utan blev istället ett användbart redskap för ockupationsmakten. Makten låg hos rikskommissariatet och Terboven, som i sin tur stod direkt under Hitler.⁹

Norge skulle nyordnas, nazifieras och bli en del av Tysklands Lebensraum. De första åren gjordes upprepade försök att inlemma viktiga yrkesgrupper och organisationer i den nationalsocialistiska ideologin. Det norska samhället utmärktes emellertid, till stor del, av en stark och växande ovillighet till samarbete med ockupationsmakten. Lärare, präster, jurister, officerare, anställda och studenter vid Oslos universitet samt idrottsorganisationer, var några av de grupper som genom massivt motstånd omintetgjorde de tyska planerna. Men motståndet blev hårt bemött och ledde till att ockupationsmyndigheterna styrde Norge med järnhand. Terroraktioner genomfördes, ibland mot hela orter eller befolkningsgrupper, som hämnd för sabotage. Många normän deporterades till de tyska koncentrationslägren eller sattes i norska fångläger. Det mest beryktade norska fångelset Grini utanför Oslo, som ursprungligen var byggt för 120 fångar, inhyste i början av

år 1944 nästan 5 000 fängslade män och kvinnor. 366 norska medborgare avrättades under ockupationsåren och ytterligare många dog i fångenskap.¹⁰

Norges ekonomi, försörjning och näringsliv

Norge hade en relativt enkel ekonomisk struktur. Grundläggande för näringslivet var landets vidsträckta berg och långa havskust. En fjärdedel av landytan bestod av produktiva skogar. Jordbruket var helt inriktat på småbruk och dominerades av fodermedelsodling. Spannmålsodlingen var avsevärt mindre och en stor import av spannmål från Nord- och Sydamerika var därför nödvändig. I anslutning till jordbruket drevs också stora potatis- och fruktodlingar, som fick stor betydelse för folkförsörjningen under krigsåren.

De viktigaste norska industrigrenarna var malm- och metallutvinning, järn, trä och papper, den kemiska och elektrokemiska industrin, varvsindustrin samt livsmedelsindustrin. Den sistnämnda var till stor del knuten till det omfattande fisket och valfångsten, med tillverkning av bland annat fiskkonserver, fiskmjöl och sillolja. Norge hade goda tillgångar av järn- och molybdenmalm. Under 1930-talet förekom en omfattande järnmalsmbrytning, varav huvuddelen av exporten gick till Tyskland. Den stora tillgången till lätt utbyggbar vattenkraft var en grundläggande förutsättning för den elektrokemiska industrin, med framställning av kvävehaltiga gödningsmedel, som växte fram i Norge under 1900-talets första årtionden. Den dominerades av Norsk Hydros tillverkning av kalksalpeter, som var en stor exportvara, bland annat till Sverige.¹¹

Norge var vid sidan av Storbritannien världens främsta fiskerination, med en stor och mycket modern fiskeflotta. År 1938 uppvisade saltvattenfisket en fångst på drygt en miljon ton fisk och skaldjur. Två tredjedelar av fångsten utgjordes av sill. Den största exporten av färsk fisk gick till Tyskland, medan Sverige främst mottog saltad sill.

En av Norges absolut viktigaste ekonomiska tillgångar var dess stora och moderna handelsflotta, som år 1939 utgjorde drygt sju procent av världshandelstonnaget. Den norska flottan var storleksmässigt världens fjärde största, men kvalitetsmässigt den främsta. Med över 60 procent motordrivet tonnage och en femtedel av världens samlade tanktonnage, var den norska flottan bland de ledande på världshaven och en mycket betydelsefull inkomstkälla för det egna landet.¹²

Efter att mellankrigstidens kriser hade övervunnits ökade den norska utrikeshandeln starkt. Framför allt gällde det importen som värdemässigt fördubblades från 665 miljoner kronor år 1933 till 1 366 miljoner kronor år 1939, men även exporten ökade från 558 miljoner kronor till 808 miljoner kronor under samma period. Norge var ett land med låg självförsörjningsgrad och stort utrikeshandelsberoende, både beträffande livsmedel, bränsle och många industriella råvaror. I förhållande till folkmängden var det få andra länder som behövde importera en så stor andel konsumtionsvaror, som Norge behövde. De inhemska stenkolstillgångarna tillgodosåg endast en liten del av landets förbrukning. Norge var därför, liksom Sverige, beroende av en stor kol- och koksimport från Storbritannien.

Trots sin storlek var den norska utrikeshandeln i hög grad koncentrerad till endast fyra länder – Storbritannien, Tyskland, Sverige och USA – varav Storbritannien var den absolut viktigaste marknaden. Den stora importen, i förhållande till exporten, innebar ett betydande norskt importöverskott och därmed underskott i handelsbalansen. Detta kunde emellertid uppvägas av handelsflottans stora nettoförtjänster.¹³

Norges import och export 1938
länderfördelad (procent av totala
importen respektive exporten).
Källa: Industria nr. 1 1944: Norges
utenrikshandel igår, idag och
imorgen.

	Import	Export
Storbritannien och Nordirland	23	24
Tyskland	17	15
Sverige	12	9
USA	11	8
Danmark	5	4
Nederländerna	5	3
Frankrike	3	6
Sovjetunionen	2	1
Japan	2	–
Finland	0,5	1,5
Övriga	19,5	28,5
Totalt	100	100

Under ockupationsåren fick Norge en roll i understödandet av Tysklands krigsekonomi och tömdes i stor utsträckning på resurser för den tyska krigsmaskinens räkning.¹⁴

Från och med april 1940 blev Norge, liksom Sverige, avskärmat från de viktiga handelsmarknaderna västerut, vilket medförde ett totalt handelspolitiskt beroende av Tyskland och det tyskkontrollerade Europa. Inte minst blev båda länderna hänvisade till Tyskland för att få bränsle och råvaror till sina industrier, vilket tidigare till största delen hade importerats från väst. Industriernas behov av kol och koks från Tyskland

kom att tillgodoses i tillfredsställande omfattning. Sverige var mest gynnat, på grund av att kol- och koksleveranserna var det främsta bytesobjektet för den svenska järnmalm. Men även leveranserna till Norge prioriterades, eftersom de var en förutsättning för upprätthållanden av många norska industrier som producerade för Tyskland. De mer civila bränslebehoven, exempelvis bostadsuppvärmning, fick dock stå tillbaka i Norge. Norge drabbades också hårt av bortfallet av spannmålsimporten västerifrån.

Det fanns dock väsentliga ekonomiska skillnader mellan det fria Sverige och det ockuperade grannlandet. Norge stod helt under tysk kontroll. Den norska ekonomin fick en roll i understödandet av Tysklands krigsekonomi, men skulle också integreras som en del av Grossraumwirtschaft och bindas hårdare till Tyskland. Industrin, och hela näringslivet, fungerade på tyska villkor och producerade för tyska behov. Handelsutbytet med Tyskland utgick från tyska försörjningsbehov. Handelsutbytet med tredje land, det vill säga andra länder än Tyskland, skedde också på tyska villkor och exporten begränsades i stort till varor som tyskarna inte behövde.¹⁵ Även den svenska handeln dominerades av varuutbytet med Tyskland, men Sverige hade, trots beroendet av tyska försörjningsvaror, hela tiden en förhandlingsposition gentemot de tyska myndigheterna, även om den växlade i styrka. Sverige kunde, från och med år 1941, också återuppta en del av handelsutbytet västerut genom Göteborgstrafiken.¹⁶

Den norska ekonomin vilade till stor del på handelsflottans inkomster. I april 1940 befanns sig över 90 procent av det norska bruttotonnaget utanför norskt territorium. Alla dessa fartyg rekvirerades av exilregeringen och gick i trafik åt Storbritannien och USA. Bortfallet av största delen av den inkomstbringande flottan innebar stora ekonomiska förluster för det ockuperade Norge.¹⁷ Den andra viktigaste delen av den norska ekonomin, fisket, inskränktes i betydlig utsträckning till följd av de militära operationerna till havs och bristen på drivmedel.¹⁸

Folkförsörjningen

Den norska ekonomin och folkförsörjningen belastades hårt av ockupationsmaktens förbrukning. Stor del av den norska produktionen och importen beslagtogs av tyskarna och undandrogs därmed inhemsk konsumtion. Befolkningen fick en väsentligt sänkt levnadsstandard, med undernäring och försämrat hälsotillstånd som följd. Livsmedelsförsörjningen försämrades starkt från och med år 1941. Importbehovet, som

i fredstid uppgick till 80 procent för vissa livsmedel, kunde bara tillgodoses i mycket begränsad omfattning. En tredjedel av de inhemska brödsäds- och potatisskördarna samt många kreatursbesättningar konsumerades av ockupanterna eller beslagtogs för Tysklands räkning. Likaså reserverades över hälften av fiskefångsterna för Tyskland. Stor del av Norges rika tillgångar på frukter och bär kunde inte tillvaratas, på grund av bristen på socker. De sista krigsåren bestod det norska folkets mathållning till större delen av potatis och fisk. Norge erhöll en viss livsmedelsimport från Tyskland, främst av säd, socker och fett, men exporten av livsmedel till Tyskland och ockupationsstruppernas förbrukning var ojämförligt mycket större.¹⁹

Industrin och näringslivet

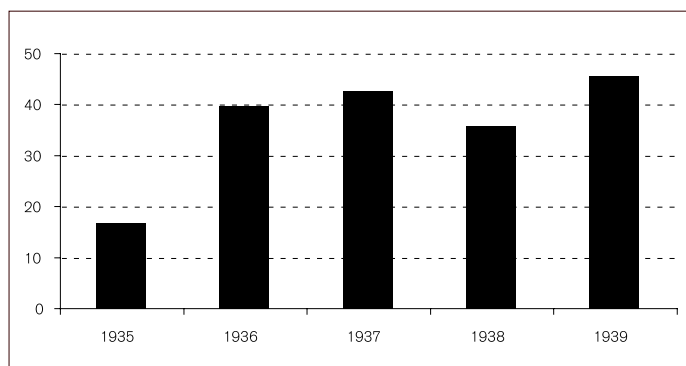
Det norska näringslivet tillmättes stor betydelse för Tyskland. De första ockupationsåren gjordes stora tyska kapitalsatsningar för att inrätta Norges industri och näringsliv i Grossraumwirtschaft, både för att kunna erhålla viktiga leveranser till krigsindustrin och för att bygga upp en stor norsk export till Tyskland inför efterkrigstiden. En del av dessa investeringar blev betydelsefulla för den norska ekonomin efter krigsslutet. Men de sista krigsåren tvingades den tyska ledningen koncentrera resurserna på krigföringen och ockupationsstyrkornas försörjning. Under 1942–1943 lades därför de långsiktiga projekten på is och hela fokus inriktades på vad Norge för dagen kunde bidra med till krigsproduktionen.²⁰

Det tyska anfallet fick omedelbara följder för det norska näringslivet. Mobiliseringen medförde att en stor del av arbetskraften försvann. Transportleder, telefon- och telegraflinjer blev oframkomliga. Utrikeshandeln bröt samman och alla marknader västerut försvann. De norska industriföretagen visste varken om de skulle kunna få tillgång till råvaror för produktionen eller avsättning för sina färdiga produkter. Dessa direkta negativa konsekvenser och ekonomiska förluster som invasionen innebar för näringslivet, var grundläggande för att viljan att samarbeta med Tyskland blev större inom den ekonomiska sektorn än inom andra grupper. Näringslivets representanter arbetade för en ökad export till Tyskland, för att därigenom försöka undvika produktionsminskningar och medföljande arbetslöshet och för att säkra nödvändig norsk import.²¹

Svensk-norsk handel före kriget

I slutet av 1930-talet var Norge Sveriges femte största handelspartner, efter Storbritannien, Tyskland, USA och Danmark,

medan Sverige och USA konkurrerade om tredjeplatsen i Norges utrikeshandel, efter Storbritannien och Tyskland. Norge var totalt sett Sveriges fjärde största exportmarknad, efter Storbritannien, Tyskland och USA, men den största inom Norden. Den svenska importen från Norge var märkbart mindre än exporten dit. Det svensk-norska varuutbytet resulterade i ett kontinuerligt och betydande norskt importöverskott, vilket Norge, som nämnts ovan, kunde övervinna med hjälp av handelsflottans inkomster.

Norges importöverskott gentemot Sverige 1935-1939 i fast penningvärde (miljoner kronor). Kommerkollegii importprisindex respektive exportprisindex, 1935 = 100. Källa: SOS, Handel 1935-1939. SCB, Statistisk årsbok för Sverige 1944, s. 220.

Från Sverige exporterades främst järn och stål, verktyg, maskiner, trävaror, fartyg och textilvaror. Importen från Norge var mer differentierad och dominerades av stora mängder salt sill samt torr fisk och färsk saltvattenfisk, valfångstprodukter såsom medicinal- och foderprodukter och animaliskt fett, rundvirke, mineraliska ämnen, kemiska produkter, metaller, hudar, pälsar, textilvaror och betydande kvantiteter kalksalpeter och kalkkväve för gödslingsbehov. Norges livsmedelsimport från Sverige var liten före kriget och utgjordes i huvudsak av kött, spannmål och kvarnprodukter samt vegetabiliska oljor.²²

	Export till Norge	Import från Norge	Total omsättning
1935	66,79	50,05	116,84
1936	97,09	57,42	154,51
1937	99,20	56,52	155,72
1938	101,42	65,64	167,06
1939	117,48	71,94	189,42

Sveriges handel med Norge 1935-1939 i fast penningvärde (miljoner kronor). Kommerkollegii importprisindex respektive exportprisindex, 1935 = 100. Källa: SOS, Handel 1935-1939. SCB, Statistisk årsbok för Sverige 1944, s. 220.

Det svensk-norska varuutbytet ökade betydligt under andra hälften av 1930-talet, framför allt på den svenska exportsidan. De sista fredsåren, och framför allt under de första åtta månaderna av år 1939, importerade både Norge och Sverige, liksom de flesta andra länder, för lagring i beredskapssyfte. Beredskapslagringen företogs emellertid utifrån förutsättningen att ett eventuellt kommande krig skulle medföra knapphet på

många förnödenheter och en försvårad försörjningssituation, men att de nordiska länderna ändå skulle kunna föra en någorlunda normalt fungerande handel – inte med tanke på fem års ockupation och total avspärning västerut.²³

Svensk-norsk handel under ockupationen

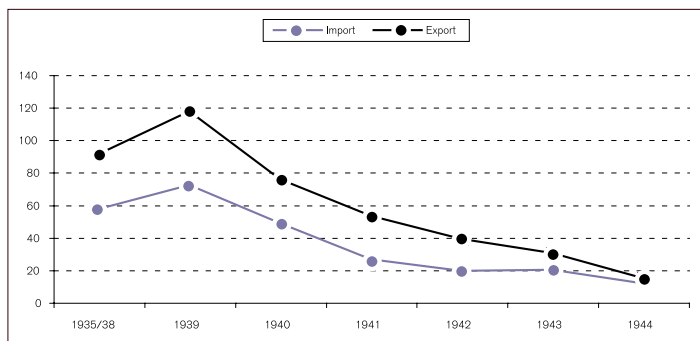
Den kaotiska och ovissa situationen i april 1940 medförde att handelsutbytet mellan Sverige och Norge avbröts fram till sommaren. Den förändrade situationen krävde nya riktlinjer. Det blev nödvändigt att på bilateral grund uppnå ett balanserat varuutbyte, varför den svensk-norska, lik all övrig krigshandel, måste äga rum på clearingbasis. Detta innebar att de tidigare norska importöverskotten fortsättningsvis måste elimineras. Det stora problemet för Norge blev därmed att kunna tillhandahålla tillräckliga kvantiteter av attraktiva varor för export till Sverige, för att importen därifrån skulle kunna upprätthållas. Ett problem som blev allt svårare att övervinna till följd av den tilltagande varuknappheten, inhemska försörjningssvårigheter, ockupationstruppernas förbrukning och reserverade leveranser till Tyskland. Den svenska exporten till Norge fick därför reduceras i betydande utsträckning.²⁴ Redan under hösten 1940 rapporterades från svenska konsulatet i Oslo om:

[...] en formlig hunger efter svenska varor av olika slag, men tyvärr synes clearingläget för närvarande vara så pass ansträngt å norsk sida, att vi dagligen få nej på importlicensansökningar av de mest skiftande slag. Ibland är det faktiskt riktigt genant att gå upp i Forsyningsdepartementet och få ett bleklagt nej på alla förslag. Att någonting måste göras, och det snart, är tydligt. [...] Sverige måste importera mer från oss, säger man till mig varje gång jag kommer upp i Forsyningsdepartementet. Men när man frågar vad?, ha norrmännen svårt att hitta på något annat än klippfisk [...].²⁵

Den svensk-norska handeln reglerades genom halvårsvisa avtal, vilka också kompletterades med ett, eller flera, tilläggsavtal. Norges förhandlingar sköttes i realiteten av Tyskland, även om inhemska handelsintressenter fanns representerade vid överläggningarna. Den tyska förhandlingsdelegationen leddes av samma personer som skötte Tysklands handelsförhandlingar med Sverige. Dessutom deltog representanter från rikskommissariatet. De svensk-norska avtalen slöts mellan de svenska och tyska regeringskommissionerna och var i praktiken indirekta avtal med Tyskland.²⁶ Närmare kontakter

mellan svenska och norska import- och exportfirmor, mellan enskilda företag och mellan svenska och norska myndighetspersoner, försvårades genom att ockupationsmakten förbjöd norska tjänstemän att direkt korrespondera med utländska kollegor och ämbetsverk. Alla dylika kontakter skulle gå genom rikskommissariatet, även om det gällde aldrig så oskyldiga saker.²⁷

Det totala varuutbytet mellan Sverige och Norge sjönk kontinuerligt under hela kriget. Det allt sämre inhemska försörjningsläget satte snäva gränser för Norges leveransförmåga till tredje land.

Sveriges handelsutbyte med Norge 1935/38-1944 i fast penningvärde (miljoner kronor). Kommerskollegii importprisindex respektive exportprisindex, 1935 = 100. Källa: SOS, Handel 1935-1944. SCB, Statistisk årsbok för Sverige 1944, s. 220.

De största posterna i importen från Norge utgjordes av kalksalpeter och kalkväve, fisk och fiskprodukter, molybdennalm och aluminium. Den viktigaste exporten till Norge utgjordes av motprestationer på livsmedelsområdet – bland annat kött, spannmål, socker och sirap – trävaror, pappersmassa, järn och stål, maskiner och verktyg samt mineraliska produkter.²⁸

Sverige var, under hela ockupationen, Norges näst största handelspartner, efter Tyskland. Därutöver kunde Norge endast upprätthålla ett varuutbyte med Danmark, Finland, Frankrike, Belgien, Nederländerna och Ungern. Med Tyskland, Sverige och Danmark upprättades bilaterala clearingavtal med respektive land, medan varuutbytet med de övriga skedde med avräkning över en tysk centralclearing i Berlin.²⁹

Clearingunderskott och livsmedelsbrist

Normännen hade redan från början problem att uppbåda tillräckliga exportmängder till tredje land. Den livsviktiga livsmedelsimporten från Sverige gjorde dock att exporten till Sverige prioriterades, genom att kvantiteterna till andra länder minskades.³⁰ Men de tilltagande norska leveranssvårigheterna ledde snabbt till ett betydande norskt minussaldo på clearingkontot. Från och med 1942 tvingades Sverige därför göra stora nedskärningar av exporten till Norge, vilket i stor utsträckning drabbade spannmåls- och övriga livsmedelsleveranser.³¹

De norska myndigheterna arbetade för att öka värdet på exporten till Sverige. Bland annat försökte man övertala svenskarna att importera dyrare lax och hummer, istället för den billiga sillen. Men från svensk sida var man inte intresserad av större mängder lyxbetonade matvaror, som bara gick att sälja till den mer välbeställda delen av befolkningen. Sverige var berett att öka livsmedellexporten, men bara i utbyte mot norska varor som Sverige var i stort behov av, vilket oftast var varor som Norge av egna försörjningskäl inte kunde exportera.³²

Det norska Handelsdepartementet riktade återkommande kritik mot de otillräckliga svenska livsmedelsleveranserna. Även exilregeringen i London översände skrivelser, där det betonades att Sveriges handelsutbyte med det ockuperade Norge var i svensk och tysk favör. Exilregeringen bedömde att den svenska importen från Norge bestod av varor som var av stor betydelse för det svenska jordbruket och industrin, medan exporten till Norge främst utgjordes av varor som var viktiga för de norska industrigrenar som producerade för Tyskland.³³

[...] Den norske regjering må også så sterkt som mulig uttrykke håpet om at den svenske regjering under det varebytte som fortsatt måtte finne sted med det okkuperte Norge, vil se seg i stann til, i betraktning av den ytterst akvarlige matsituasjon som hersker der, å unngå att den norske befolkning beröves levnetsmidler, men i stedet såvidt mulig, sørge for at det i bytte med andre varer enn matvarer tilføres Norge levnetsmidler som kan forutsettes å komme denne befolkning til gode.³⁴

Även i Sverige uppstod kritik av handelspolitiken gentemot Norge och det väcktes en folklig opinion för ökad livsmedels-hjälp till det hungrande broderfolket. Många organisationer riktade upprop till de svenska myndigheterna, där det pekades på det goda svenska försörjningsläget jämfört med det norska och att svenska folket säkerligen var beredda att minska sina egna ransoner till hjälp för det nödlidande grannlandet.³⁵ Kritiken understöddes av den starkt tyskländsfiendliga Göteborgs handels- och sjöfartstidning, som i en serie artiklar i slutet av år 1942 propagerade för större leveranser av förnödenheter till Norge och en minskad import av fisk och andra livsmedel därifrån:

Det norska folket halvsvalter. Det är ont om alla slag av livsmedel. Många varor saknas alldeles. Även på dem som finnas är tillgången ytterligt knapp. [...] Riksmarskalk Göring gav för någon tid sedan det tyska folket en försäkran att om också andra

folk i Europa skulle komma att hungra, skulle det tyska folket förskonas därifrån. Det norska folket tillhör dem, från vilka tyskarna hämta sina livsmedel. Norge får icke blott underhålla de tyska trupperna i landet. Livsmedel, särskilt fisk, fräntages landets barn för att sändas till Tyskland. Mot denna bakgrund får man se det avtal om varuutbyte mellan Sverige och Norge, som den svenska regeringen slutit med de tyska inkräktarna i landet. [...] På Tysklands vapenbroder Finland offra vi miljoner och åter miljoner. [...] När det gäller Norge införa vi därifrån för mer än 4 miljoner livsmedel. Försvaret är, att annars äta tyskarna upp det också. Vi ta maten från våra hungrande norska bröder, under förvändning att annars bemäktigar sig inkräktarmakten den. Är detta ett skäl som anständigvis kan anföras? Och detta avtal träffar den svenska regeringen, medan möten hållas runt om i landet för att ge uttryck åt vår sympati med det hemsökta, plågade men okuvade norska folket. Kan verkligen någon svensk man eller kvinna med god smak förtära den fisk, vi fräntagit norrmännen? [...]»³⁶

[...] Vi tro svenska folket om så mycken ansvarskänsla, att varje matbit, som vi berövat de svältande norrmännen, fastnar i halsen på var och en som vet vad det är han äter. [...]»³⁷

De sista krigsåren blev Norges livsmedelsförsörjning i det närmaste katastrofal. I takt med att det tyska folkets försörjning försämrades, sändes också allt större mängder matvaror från Norge till Tyskland. I ett försök att hjälpa upp situationen försökte den norska exilregeringen få tillstånd att frakta livsmedel från den amerikanska kontinenten till Norge, med den svenska Göteborgsrafiken. Sverige ställde tonnage till förfogande, men förslaget avslogs av den brittiska regeringen, som menade att dessa förnödenheter även skulle komma den tyska ockupationsmakten tillgodo. Exilregeringen försökte också förmå USA att organisera hjälpaktioner till Norge, men utan framgång.³⁸

Det norska clearingunderskottet gentemot Sverige fortsatte att växa, men den norska och inhemska kritiken bidrog till att den svenska regeringen ansträngde sig att hjälpa upp obalansen, utan att behöva reducera exporten ytterligare. Detta bland annat genom att norska restkontingenter från tidigare år skrevs av och att vissa belopp ställdes till Norges förfogande för livsmedelsinköp utanför avtals- och clearingramarna. Kritiken resulterade också i att man från svensk sida inte längre vågade fastställa några kontingenter på livsmedelsimporten från Norge. Man avtalade istället att Norge fortsättningsvis skulle exportera vissa livsmedel till Sverige i mån av tillgång.³⁹

Begränsat handelsutbyte – enligt allierade riktlinjer

Sveriges handel med Norge mötte kritik också från de allierade. Kritiken riktade sig mot en för stor export till det ockuperade Norge, som ansågs komma Tyskland tillgodo.

Enligt trepartsavtalet mellan Sverige och Storbritannien/USA 1943, förband sig Sverige att mycket starkt reducera all export till Tyskland och övriga tyskdominerade stater. Ett åtagande som också innefattade exporten till Norge, bland annat i fråga om livsmedel.⁴⁰ Till följd av detta minskade det svensk-norska handelsutbytet avsevärt under år 1944. Trots sin stora varubrist var norrmännen fortfarande villiga att i möjligaste mån leverera varor till Sverige, i utbyte mot den import de så väl behövde. Men den svenska exporten var nu bunden enligt trepartsavtalets begränsningar. Från och med ingången av 1944 upphörde därför den svenska livsmedelsexporten till Norge, samtidigt som också leveranserna av många andra varor, bland annat maskiner, verktyg och metaller, reducerades betydligt. Inför de norsk-tyska myndigheterna motiverades exportstoppet med ett försämrat svenskt försörjningsläge. Vissa kvantiteter matvaror kom även fortsättningsvis att levereras till Norge, men som rent humanitära hjälpsändningar.⁴¹

Norsk och tysk förbittring över Sverige

Det svenska agerandet mötte besvikelse och förbittring både hos norrmännen och ockupationsmakten. Genom pressen kungjorde rikskommissariatet för det norska folket, att den ytterligare försvårade försörjningssituationen i landet berodde på att Sverige saknade vilja att hjälpa sitt grannfolk.⁴²

Trots att trepartsavtalet följdes från svensk sida, kom kontinuerligt nya allierade krav på ytterligare nedskärningar i handeln med både Tyskland och grannländerna.⁴³ Till följd av detta vågade den svenska regeringen inte ingå några nya avtal med Norge från och med sommaren 1944. För att ändå i någon mån kunna upprätthålla ett handelsutbyte skedde vissa leveranser fortsättningsvis på kompensationsbasis, det vill säga varor av motsvarande värde byttes mot varandra. Denna kompensationshandel kom i stort sett att omfatta samma varuslag som tidigare, förutom livsmedel, men i betydligt mindre kvantiteter.⁴⁴

Vid årsskiftet 1944/1945 avbröt Sverige handelsutbytet med Tyskland. Den omedelbara tyska reaktionen blev att Göteborgstrafiken stängdes samt hot om att också Sveriges handel med Norge skulle stoppas. Men beträffande den svensk-norska handeln ändrade sig emellertid den tyska ledningen snabbt. Motiveringen var att eftersom de svensk-tyska förbin-

delserna hade brutits på ett sätt som inte var oförenligt med Tysklands prestige, ville den tyska ledningen visa sin välvilja genom att låta det svensk-norska handelsutbytet fortgå.⁴⁵

De allierade önskade däremot att Sverige skulle bryta sina kontakter även med Norge. Från svensk sida framhölls vikten av att upprätthålla förbindelsen med grannlandet, både med tanke på det norska försörjningsläget för dagen och på handelsutbytet efter krigsslutet. Oenigheten i frågan resulterade i att det svensk-norska varuutbytet avbröts i mitten av januari 1945. Trots att de svenska leveranserna hade minskat successivt, var det totala bortfallet ändå katastrofalt för Norge. Både de norska myndigheterna, Hjemmefrontens ledning och ockupationsmakten framhöll den stora betydelse de svenska varorna hade och intygade att importen från Sverige, till det väsentligaste, endast kom den norska befolkningen tillgodo. Till följd av råvarubristen hade flera industrier tvingats inställa driften, med åtföljande arbetslöshet.

Med hjälp av den norska exilregeringen lyckades Sverige få de allierade att gå med på att leveranserna återupptogs igen i mitten av mars, men de blev mycket starkt begränsade och svåra att genomföra. Alla svenska exportlicenser skulle underställas de allierade för godkännande. Den svenska regeringen fick vidare lämna garantier för att exporten enbart skulle komma rent norska intressen tillgodo och att detta verkligen kontrollerades av svenska myndigheter i samarbete med Hjemmefronten. Exilregeringen reagerade med stark irritation på den allierade inställningen. Det faktum att myndigheterna i London och Washington skulle godkänna varje svensk exportlicens till Norge, sågs som ett indirekt sätt att helt förhindra varuutbytet. Det skulle innebära ett hopplöst pappersarbete, som förmodligen skulle resultera i att leveranserna inte skulle hinna genomföras innan kriget var slut.⁴⁶

Under de sista krigsmånaderna beviljade Sverige i stort sett alla de varuleveranser norrmännen önskade, bland annat av trävaror, järn och stål, apoteksprodukter och sjukhusutrustning. Norrmännen själva hade däremot bara möjlighet att leverera obetydliga mängder varor till Sverige, på grund av att Tyskland nu lade beslag på allt större del av den norska produktionen. De norska motleveranserna kom därför främst att utgöras av produkter som Sverige tog emot av välvilja. Exilregeringens farhågor visade sig också ha varit riktiga. På grund av allt pappersarbete som det allierade tillståndsgivandet av de svenska exportlicenserna innebar, samt det faktum att en del licenser inte alls beviljades, blev leveranserna från Norge till Sverige under våren 1945 ändå mycket större än leveranserna i omvänd riktning.⁴⁷

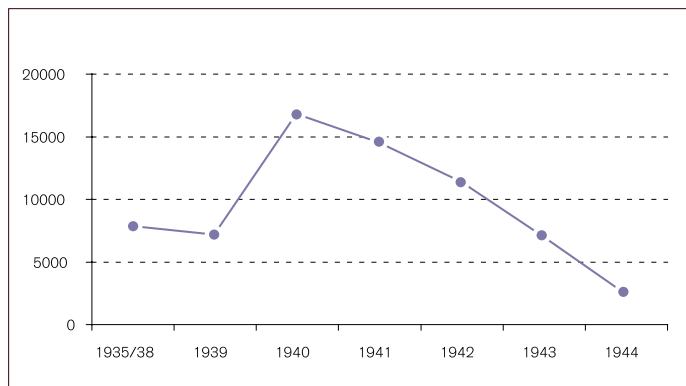
Svenska varor till Norge – vidare till Tyskland

De allierades argument för exportbegränsningarna under senare delen av kriget, var att de svenska varuleveranserna till Norge kom de tyska ockupationstrupperna direkt tillgodo. De allierade misstänkte också att leveranserna reexporterades till Tyskland.⁴⁸ Antagandet var inte orealistiskt. Under år 1944 inskränktes Tysklands handelsutbyte med omvärlden alltmer. Bulgarien, Rumänien och Ungern, vilka varit viktiga råvaruleverantörer, intogs av Sovjetunionen, liksom även Polen och Jugoslavien. Handelsutbytet med Finland upphörde i och med det finsk-ryska vapenstilleståndet i september. Importen från Sverige minskade starkt under hösten och stoppades helt vid årsskiftet. Italien kom under Storbritanniens kontroll och på den västeuropeiska kontinenten skapade invasionen allt större kaos. Norge berördes däremot inte direkt av de militära operationerna på den europeiska kontinenten. Under senhösten 1944 och våren 1945 var Norge ett av mycket få återstående länder, som fortfarande kunde leverera varor till Tyskland. Att Tyskland lät det svensk-norska handelsutbytet fortsätta under våren 1945, trots upprepade hot om att stoppa det, var inte av hänsyn till Norges svåra försörjningsläge. Det var snarare ett sätt att även fortsättningsvis kunna få tillgång till vissa varor för den tyska försörjningen.

Våren 1945 informerades den svenska regeringen, av konsulatet i Oslo, att svenska leveranser beslagtogs av tyskarna och transporterades vidare till Tyskland. Från svensk sida sågs detta som mycket allvarligt, inte minst därför att Sverige höll på att förhandla fram ett nytt handelsavtal med Storbritannien och USA inför krigsslutet. Sveriges anseende hos de allierade var hårt naggat i kanten. Handelsstoppet till Tyskland hade i någon mån förbättrat relationerna, men om det nu blev känt att svenska varor fortfarande transporterades till Tyskland, via Norge, kunde följderna bli svåra. Efter starka svenska protester till myndigheterna både i Norge och i Tyskland, gick tyskarna med på att försöka kompensera de beslagtagna svenska varorna med ersättningsleveranser från Tyskland och från Wehrmachts lager i Norge.⁴⁹

Trävaror till ockupationstrupperna

Under ockupationsåren fanns ett mycket stort norskt intresse för svenska trävaror. Under år 1940 mer än fördubblades den svenska trävaruexporten till Norge jämfört med förkrigsåren. Också åren 1941–1942 låg den på en fortsatt högre nivå. En betydande del av ökningen utgjordes av byggnadsmateriel, något som tidigare knappast alls hade exporterats till Norge. Det levererade byggnadsmaterialet bestod, i sin tur, till stor del av monteringsfärdiga trähus och baracker.⁵⁰

Sveriges export av trävaror till Norge 1935/38-1944, i fast penningvärde (tusen kronor). Kommerskollegij exportprisindex, 1935 = 100. Källa: SOS, Handel 1935-1944. SCB, Statistisk årsbok för Sverige 1944, s. 220.

Åren 1941-1942 var exporten av trähus mycket omfattande. En betydande del av de levererade husen finansierades av Svenska Norgehjälpen och användes till bostäder för den norska befolkningen i de krigshärjade områdena. Under kriget i Norge förstördes ett stort antal bostäder, som behövde återuppbyggas under åren därefter. Bostäder och andra lokaler, framför allt i barackform, uppfördes också för de tyska ockupationsstruppernas räkning.⁵¹

Den inhemska norska trävaruproduktionen närapå fördubblades under de första ockupationsåren, men större delen användes till ockupationsmaktens anläggningsarbeten och för export till Tyskland. Det norska behovet fick därför täckas främst genom import.⁵²

Trävaror som förbrukades av ockupationsstrupperna, skulle hämtas från exportkvoten till Tyskland och därmed betalas genom den tysk-norska clearingen. I mitten av år 1941 satte de norska myndigheterna upp ett strikt regelverk, för att säkerställa att importerade trävaruprodukter endast användes för norska behov, vilket därmed också kunde ses som en garanti mot att svenska trävaror inte användes till tyska anläggningsarbeten och soldatbostäder.⁵³ Systemet kom emellertid att fungera dåligt i praktiken. För det första var byggnationen för ockupationsstrupperna som störst under det första året, när de importerade trävarorna fortfarande såldes mer fritt. För det andra hade ockupationsmakten sista ordet. Rikskommissariatet kunde fördela trävarupartier för egen användning, utan att ta hänsyn till de norska myndigheterna. Trävarupartier fördes också okontrollerat ut från Norge till Tyskland på tyska trupptransportfartyg, utan exportlicens och utanför tysk-norska clearingen.⁵⁴

I vilken utsträckning den svenska trävaruexporten till Norge användes av den tyska ockupationsmakten för bostads- och anläggningsbyggande, eller kanske fördes till Tyskland, går inte att fastställa. Däremot såldes monteringsfärdiga träbaracker för betydande belopp till Tyskland, avsedda

för ockupationstrupperna i Norge. Dessa betalades via den svensk-tyska clearing, men levererades av de svenska säljarna direkt till de tyska trupperna i grannlandet. Likaså levererades också stora kvantiteter sågade och hyvlade trävaror direkt till ockupationsmakten i Norge.⁵⁵

Den humanitära Norgehjälpen – ett stöd till Tyskland?

Under ockupationsåren förekom omfattande rent humanitära leveranser från Sverige till Norge. Dessa låg utanför de statliga avtalens ramar och hade formen av insamlade gåvor till den norska befolkningen. Det handlade både om livsmedel, textilier, husgeråd och byggnadsmaterial för bostäder åt civilbefolkningen. Den största betydelsen för detta hjälp- arbete hade organisationen Norgehjälpen, som bildades för ändamålet och genom olika insamlingar bidrog med närmare 80 miljoner kronor.

Fram till och med år 1941 var de svenska hjälpinsatserna till största delen riktade mot Finland. Finlands sak var Sveriges, men från och med år 1942 ökade omsorgen om det norska broderfolket och hjälpen till Finland minskade. Detta berodde till stor del på att norrmännens försörjningssvårigheter uppmärksammades i pressen. Men för många svenskar spelade det säkerligen också en viss roll att Finland hade gått med i kriget på Tysklands sida.

Sveriges humanitära hjälp till Norge var, liksom alla liknande aktioner under kriget, inte komplikationsfri. Krigssituationen medförde obegränsade behov av humanitär hjälp, men också problem kring dess genomförande. De mest behövande länderna var de som kontrollerades av Tyskland, samtidigt som Tyskland stod under allierad ekonomisk blockad. Detta innebar stora risker för att biståndet till civilbefolkningen i de ockuperade länderna skulle missbrukas av ockupationsmakten. Att ge mat, kläder och andra förnödenheter till det norska folket var, trots allt, detsamma som att överföra resurser till den tyska ekonomin. Det förelåg således en konflikt mellan blockadprincipen och biståndstanken.⁵⁶

De allierade kraven att Sverige skulle begränsa sina leveranser till Norge, omfattade även de rent humanitära hjälpsändningarna. I denna fråga tog emellertid den norska exilregeringen klar ställning mot den allierade ståndpunkten, och betonade sitt folks stora behov av hjälp för att överleva.⁵⁷

Svenskt ekonomiskt stöd till tyskkontrollerad norsk industri

Aluminium-, molybden- och tungvattenproduktionen var centrala för den tyska krigsekonomin. Dessa industrier var därmed också de allierades viktigaste mål i Norge, för att i möjligaste mån demolera det tyska krigsmaskineriet. De norska företagsledarna och näringsidkarna såg till den egna industrins och näringslivets intressen. Den norska exilregeringen ställde sig bakom de allierade i många fall, men inte när det gällde att försöka slå ut de industrigrenar som var viktigast för den norska ekonomin.

Även Sverige hade stort intresse av att ovan nämnda delar av den norska produktionen upprätthölls, för en fortlöpande export av aluminium, molybden och kemikalieprodukter till den svenska industrin och jordbruket. Detta var de produkter som Sverige efterfrågade mest från Norge under krigsåren.

Knabengruvorna

Molybden var en absolut nödvändig beståndsdel i krigsmaterielproduktionen och Tysklands behov av denna mineralmalm ökade starkt under krigsåren. När den tyska importen från USA upphörde, blev de norska Knabengruvorna den viktigaste, och i stort sett den enda, leverantören av molybden. En total tysk kontroll av den norska molybdenproduktionen försvårades av att Knabengruvorna till två tredjedelar ägdes av svenska Johnsonkoncernen och att den norska molybdenexporten till Sverige var betydande. Resterande tredjedel av Knabengruvorna låg i norska händer. Efterhand tog emellertid tyskarna nära nog fullständig kontroll över produktionen, utan hänsyn till de svenska ägarintressena

Efter Skagerackspärrrens upprättande blev också den svenska försvarsmakten helt beroende av betydande mängder norsk molybdenmalm. Av försörjningsmässiga skäl lade de svenska myndigheterna stor vikt vid Knabengruvornas fortsatta verksamhet. Detta innebar ett prioriterat samarbete med Tyskland i frågan. Sveriges neutralitet var inte ett garanterat skydd mot att tyskarna inte skulle kunna lägga beslag på företaget och låta hela produktionen gå till Tyskland.

Knabenbolagets produktion uppgick före kriget till omkring 700 ton molybdenslig per år. Under ockupationen blev Krupp Stahlwerke tysk förvaltare av gruvorna och ingick ett avtal med Johnsonkoncernen, som innebar att 65 procent av produktionen skulle gå till Tyskland och resterande 35 procent till Sverige för förädling. Av sistnämnda del skulle en tredjedel sedan levereras till Tyskland i form av ferromolybden. Detta

avtal säkrade leveranser till Sverige, men innebar också ett större svenskt intresse att öka gruvornas produktion. En ökad molybdenexport till Sverige låg också i norskt intresse, eftersom norrmännen hade ständiga problem att uppbringa varor som svenskarna efterfrågade, i utbyte mot importen. Efter tyska krav att molybdenproduktionen måste ökas till 1 000 ton per år, träffades sommaren 1940 en uppgörelse mellan de tyska myndigheterna och Johnsonkoncernen om utbyggnadsarbeten i Knabengruvorna för sammanlagt 2,4 miljoner kronor.⁵⁸

Någon ökning av Knabens produktion kunde, trots utbyggnaden, aldrig uppnås. Flera faktorer, bland annat mindre givande malmtillgångar och otillräcklig arbetsstyrka till följd av de tyska militära myndigheternas efterfrågan på arbetskraft, gjorde att produktionen började sjunka från och med år 1941.⁵⁹

Under hösten 1942 genomfördes allierade bombraider mot Knabengruvorna. Produktionen skadades, men blev med hjälp av svenska leveranser av gruvmaskiner och annat materiel snart återställd.

Gruvorna bombas igen

I mars 1943 bombades gruvorna återigen. I samband med detta försökte de brittiska och amerikanska regeringarna avkräva Sverige ett löfte om att maskin- och verktygsleveranserna till Knaben skulle upphöra. Det var emellertid inte möjligt för den svenska regeringen att åstadkomma detta, eftersom Sverige var förpliktigt att exportera enligt den maskinkontingent som redan hade fastställts i det svensk-norska handelsavtalet för första halvåret 1943. Men eftersom de allierade kraven hade börjat väga allt tyngre, försökte regeringen istället få de svenska exportörerna att upphäva Knabens beställningar. Detta visade sig heller inte möjligt, då dessa bolag inte var villiga att ta en ekonomisk förlust genom att annullera redan gjorda försäljningar.⁶⁰ Efter att ärendets juridiska aspekter hade behandlats i statsrådsberedningen, kom den svenska regeringen till slutsatsen att leveranserna till Knabengruvorna inte kunde stoppas utan att Sverige gjorde sig skyldigt till avtalsbrott.⁶¹

I november 1943 genomfördes ett större allierat flyngrepp mot södra Norge, där Knabengruvorna var ett av målen. Fördelsen blev mer omfattande denna gång, till viss del beroende på att produktionen inte var helt återställd efter den förra raiden. I anslutning till detta överlämnade både den brittiska regeringen och den norska exilregeringen officiella protester till Sverige, där det betonades att det norskproducerade molybdenet var av avgörande betydelse för Tysklands militära kapacitet.

Den svenska regeringen uppmanades att inte hjälpa till att återuppygga Knabengruvorna en tredje gång.⁶² Exilregeringen påpekade också att Sveriges stöd till den tyska ockupationsmakten skulle göra det svårt att återupprätta ett gott förhållande mellan de båda grannländerna efter krigsslutet:

*[...] Leveranser fra Sverige av denne art og under de omstendigheter det her gjelder, vilde ikke kunne undlats å skape stor bitterhet. For den Kgl. Norske Regjering står det som en maktpåliggende opgave å hindre at det hos befolkningen i det okkuperte Norge overfor Sverige opstår en antagonistisk stemning, som vilde være til skade for det fremtidige forhold mellem de to land.*⁶³

Fortsättningsvis lämnades inga svenska exportutfästelser för maskiner och maskindelar till Norge. Omfattningen av maskinexporten bestämdes istället utifrån varje inkommen licensansökning. Dessa beviljades bland annat vad det gällde motorer och reservdelar till den norska fiskeflottan och jordbruksredskap, men under resterande delen av kriget beviljades inga exportlicenser för leveranser till Knabengruvorna.⁶⁴

Norsk Hydro

Norsk Hydro-elektrisk Kvælstofaktieselskab var en av Norges absolut viktigaste industrier, med anläggningar på bland annat Notodden, Rjukan och Herøya. Bolaget tillverkade högklassiga kemiska gödningsprodukter (kalksalpeter och kalkkväve) och var i huvudsak inriktat på export. Som en biprodukt av kemikalietillverkningen framställdes, från och med år 1934, också tungt vatten, för användning inom den biokemiska forskningen. Hydro var också viktigt för den övriga norska industrin, inte minst aluminiumproduktionen, som en av världens största producenter av elektrisk ström.⁶⁵

Norsk Hydro grundades år 1905 av normännen Kristian Birkeland och Sam Eyde, med kapital från Marcus Wallenberg sr⁶⁶, som också blev styrelseordförande. Marcus Wallenberg fick också den franska storbanken Paribas att gå in i projektet. Vid bolagets bildande kontrollerades endast omkring sju procent av aktiekapitalet av norska intressenter, resterande låg hos Wallenberg/Stockholms Enskilda Bank och i franska händer. Enskilda Banken bidrog också med lånekapital för uppbyggnaden.⁶⁷ År 1925, när kurserna på Norsk Hydros aktier steg kraftigt efter en längre period av sämre utveckling, realiserade Wallenberggruppen största delen av sitt aktieinnehav och hade därefter inget egentligt ägarinflytande i bolaget. Marcus Wallenberg satt emellertid kvar som styrelsens ordförande till utgången av år 1942 och Stockholms Enskilda Bank

förblev en av Hydros viktigaste bankkontakter. Jacob Wallenberg övertog, som Enskilda Bankens VD, kontakterna med Hydro efter faderns död år 1943, men tog inte plats i styrelsen förrän långt senare.⁶⁸

År 1927 övertog den tyska kemijätten IG Farben (Interessen Gemeinschaft Farbenindustrie Aktiengesellschaft) 25 procent av Norsk Hydros aktiekapital, och Farbens VD, Hermann Schmitz, blev också ledamot av Hydros styrelse.⁶⁹ IG Farben bildades genom en sammanslagning av ett antal tyska kemiska företag och blev snabbt världsledande i branschen. Under 1930-talet inledde bolaget ett intimt samarbete med den nazityska regimen och var en mycket viktig del i den tyska rustningsindustrin. Under kriget tog Farben över de viktigaste kemiska industrierna i de ockuperade länderna. År 1941 byggde bolaget ett fabrikskomplex i anslutning till Auschwitz, för tillverkning av syntetiskt gummi och olja. Arbetskraften utgjordes av lägerfångar. Det som kanske blivit mest omtalat under efterkrigstiden, är att det också var ett Farbendominerat företag, Degesch (Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung), som tillverkade zyklon-B som användes i förintelselägrens gaskamrar.⁷⁰

Under kriget blev Hydros produktion den enda som kunde förse Tyskland med tungt vatten, vilket vid den tiden hade börjat användas i atombombsforskningen. Enligt tyska önskemål ökades tungvattenproduktionen starkt under ockupationsåren. Dessutom började man framställa vissa andra kemikalier för sprängämnes- och ammunitionstillverkning. Bolaget blev därför av stor betydelse för Tyskland och hamnade under stort tyskt inflytande.⁷¹

Efter ockupationen inrättade sig Norsk Hydro efter en tysk seger i kriget, vilket var en bedömning som delades av de flesta vid den tidpunkten. Bolaget skulle bli tvunget att bedriva sin fortsatta verksamhet i en nazitysk ekonomisk sfär, som förmodligen skulle sträcka sig över hela Europa. Ett samarbete med Tyskland framstod som den bästa möjligheten att överleva och öppnade också dörrar för utveckling av företaget och nya vinstmöjligheter. Enligt den norska historikern Ketil Gjørme Andersen, hade Hydro i början av år 1943 kommit att bli »upp över öronen involverat i ockupationsmaktens militära projekt».⁷²

Det kemiska gödningsmedlet var en betydelsefull svensk importvara under 1900-talets första årtionden, och blev ännu viktigare under andra världskriget. En omfattande import av kalksalpeter och kalkkväve från grannlandet var helt nödvändig för det svenska jordbruket under avspärningen. Det var således också ett stort svenskt intresse att Norsk Hydros

produktion kunde upprätthållas. Från svensk sida togs alla tillfällen till vara för en ökad import.⁷³

Tyskt aluminiumprojekt i Norge

Aluminium var av avgörande betydelse för flygplansproduktionen och Luftwaffes rustningsbehov. Tyskland hade självt vuxit till världens ledande aluminiumproducent under 1930-talet, men rustningsindustrin var ändå i behov av en ansenlig import, därför gjordes enorma satsningar för att bygga ut denna industrigren i Norge. Detta skedde i samarbete mellan tyska staten, IG Farben och Norsk Hydro. Projektet var först och främst en del av den tyska krigsrustningen på kort sikt, men även en del av de ekonomiska nyordningsplanerna.⁷⁴

Hela det tyska aluminiumprojektet var från början tänkt att finansieras enbart med tyskt kapital, men att också involvera norskt kapital kom att ses som ett sätt att knyta det norska näringslivet närmare det tyska. För Norsk Hydro blev det en chans att etablera sig på aluminiummarknaden. Detta var något som bolaget, för att bredda produktionen, hade försökt göra tidigare, men som hade misslyckats på grund av aluminiumbranschens kartellsamarbete.⁷⁵

För realiserandet av aluminiumprojektet bildades det norskregrerade bolaget Nordisk Lettmetall A/S, som till en tredjedel vardera ägdes av IG Farben, Norsk Hydro och ett nybildat statligt tyskt bolag, A/S Nordag. I förhandlingarna kring bolagsbildandet, representerades Norsk Hydro av bland andra VD:n Axel Aubert och styrelseordföranden Marcus Wallenberg. Aubert och Wallenberg utarbetade också, tillsammans med representanter från Farben, ett förslag om en aktieemission för att finansiera Hydros deltagande i Nordisk Lettmetall. Denna genomfördes hösten 1941 och resulterade i att 53 procent av Hydros aktier blev tyskägda, varav 32 procent i Farbens och 16 procent i Nordags, det vill säga tyska statens ägo. Farben blev därmed Hydros största aktieägare.

Den tyska majoriteten uppnåddes med hjälp av franska aktier, utöver vilkas ägare de tyska myndigheterna kunde utöva påtryckningar. En del av dessa aktier som den tyska staten kom över, var beslagtagna från franska judar. Resterande köptes upp i konkurrens mellan Nordag och Farben. För Hydros del var Farben att föredra som aktieägare, framför tyska staten. Farben var en gammal samarbetspartner och ägde sedan tidigare 25 procent av bolagets aktier. Farben var också ett privat företag, som dessutom klart uttalat att de inte ville se Hydro under tysk statlig förvaltning. Från Hydros sida kom Farben till viss del att ses som ett skydd mot ett tyskt beslagtagande

av bolaget. I mars 1941 reste därför Wallenberg, tillsammans med en representant från Farben och Hydros jurist Bjarne Eriksen, till Paris, där de övertalade de franska aktieägarna att överlåta en del av sitt innehav på IG Farben.⁷⁶

Sveriges bidrag till aluminiumprojektet

I mitten av år 1941 påbörjades byggandet av de nya aluminiumanläggningarna på Herøya. Maskiner och verktyg till fabriker skulle enligt planerna levereras från Tyskland. De tyska leveranserna blev emellertid mycket snabbt en flaskhals för hela projektet. Trycket på den tyska industrin var stort och leveranserna kunde inte genomföras inom de uppgjorda tidsramarna. En stor del av inventarierna skulle kunna skaffas mycket snabbare från Sverige.

För att möjliggöra större inköp av maskiner i Sverige, krävdes svenska krediter. I december 1941 och i maj 1942 ingicks två kreditavtal mellan Stockholms Enskilda Bank och Nordisk Lettmetall om ett belopp på totalt 11,2 miljoner kronor, som användes till finansiering av materielinköp. Initiativet togs av Norsk Hydro och IG Farben. Norsk Hydro gick också i borgen för krediterna. Avtalen föregicks av förhandlingar mellan de inblandade bolagen och tyska, norska och svenska myndigheter, där man till slut enades om att räntorna skulle betalas genom extra leveranser av kemiska gödningsmedel till Sverige samt extra leveranser av aluminium när den nya produktionen hade kommit igång.⁷⁷

Den svenska regeringen förordade krediterna av försörjningsmässiga skäl. Tilläggsleveranserna av aluminium och gödningsmedel var ett välkommet tillskott för Sveriges industri och jordbruk. De tyska myndigheterna var mindre entusiastiska. Arrangemanget innebar att stora kvantiteter aluminium skulle ha gått till Tyskland, istället skulle levereras till Sverige. Den norska exilregeringen reagerade också med allt annat än entusiasm och riktade skarpa protester till både den svenska ledningen och Enskilda Banken. Mellan svenska UD och exilregeringen pågick en, både officiell och inofficiell, skriftväxling i ärendet under lång tid. Exilregeringen bedömde Nordisk Lettmetall som ett tyskt rustningsföretag och därmed de svenska krediterna som ett direkt stöd till ockupationsmaktens krigföring. Norsk Hydro kritiserades däremot inte, utan deras deltagande framhölls som helt framtvingat av Tyskland. Från svensk sida hade man däremot den klara uppfattningen att Hydros engagemang i aluminiumprojektet var frivilligt. Även exilregeringen kom ganska snart fram till att den uppfattningen förmodligen var

riktig, men valde att fortsätta hävda att Hydro hade handlat under tvång. Detta för att inte behöva anklaga Norges viktigaste företag för landsförräderi.⁷⁸

Tvångsarbetskraft

I Tyskland var utnyttjandet av tvångsarbetskraft omfattande under krigsåren. I takt med att allt fler skrevs ut till militär-tjänstgöring, ökade bristen på arbetskraft inom industrin. Exempelvis bestod nästan hälften av IG Farbens arbetsstyrka i Tyskland år 1944 av tvångsarbetare. Också i de ockuperade länderna användes tvångsarbetskraft för tyska rustningsändamål i stor utsträckning.

I mitten av år 1943 utgjordes minst 25 procent av arbetsstyrkan vid Nordisk Lettmetalls anläggningar av krigsfångar och tvångsarbetare. Dessa hämtades främst från Jugoslavien och Sovjetunionen, men också från Polen, Italien, Nederländerna Danmark och inifrån Norge. Tvångsarbetskraften anskaffades av Farben och Nordag, genom deras kontakter i Berlin. Hydro överlät organiseringen av tvångsarbetskraften till sina tyska samarbetspartners, men var med och betalade sin del av kostnaden för bostadslägen och vakthållningen.⁷⁹ Det finns ingenting som tyder på att man från svensk sida hade några uppgifter om utnyttjandet av tvångsarbetskraft vid Nordisk Lettmetalls anläggningar. Däremot rekryterades ett mindre antal svenska montörer, för att sköta underhåll och reparationer på de maskiner som köptes från Sverige.⁸⁰

Ett misslyckat projekt

Det gigantiska tyska programmet för den norska aluminiumproduktionen kunde inte förverkligas. Den ökande bristen på råmaterial och arbetskraft skapade oöverstigliga hinder och fördröjningar, och ändade upp i resultat som låg långt ifrån ursprungsplanerna.

I juli 1943 genomförde de allierade en stor flygraid och fällde mer än 1 600 bomber över Nordisk Lettmetalls fabriker på Herøya, som blev nästan helt och hållet ödelagda. Albert Speer, som redan vid sitt tillträde som tysk rustningsminister hade underkänt hela aluminiumprojektet som ekonomiskt ohållbart, såg en återuppbyggnad som helt orealistisk. Tyskland var dessutom inte längre i lika stort behov av leveranserna från Norge. Det aluminium som behövdes kunde erhållas från Frankrike och Italien, där produktionskapaciteten nu låg långt över den norska. I augusti 1943 gav Speer order om att Nordisk Lettmetalls verksamhet, som ditintills kostat närmare 300 miljoner kronor i investeringar, skulle läggas ned.⁸¹

Hjältarna från Telemarken

Under 1942–1943 gjordes flera allierade attentat mot Norsk Hydros egna fabriker, för att slå ut produktionen av tungt vatten. Det var svårt att förstöra just de delarna av anläggningarna från luften, eftersom de till stor del låg under jord.

I november 1942 utförde brittiska kommandosoldater ett attentat mot fabrikerna på Rjukan, som emellertid misslyckades totalt. Endast ett fåtal av dem som deltog överlevde. I februari år 1943 utförde en grupp norska soldater, på uppdrag från London, ett nytt sprängattentat mot samma anläggningar. De lyckades över förväntan och enligt optimistiska brittiska bedömningar skulle det komma att ta ett och ett halvt år att återställa tungvattensproduktionen. Men med en kraftansträngning lyckades Hydro, med god hjälp från Farben, återuppbygga anläggningen på rekordtid. Bara två månader efter attentatet var produktionen åter igång, dessutom med ökad kapacitet.⁸²

Vid det allierade flyganfallet mot Nordisk Lettmetall på Herøya i juli 1943, bombades också Norsk Hydros anläggning i samma område. Trots att aluminiumanläggningen var huvudmålet, var det ingen tvekan om att anfallet också avsåg att ödelägga Hydrofabrikens produktion. Skadorna blev så stora att hela driften måste ställas in.

Det stod nu klart för Hydros ledning att de allierade satsade stora resurser på att ödelägga bolagets produktion för den tyska krigsmakten och att detta orsakade stora skador för hela verksamheten. I början av augusti fattade därför Bjarne Eriksen, som övertagit VD-posten i juli 1941, beslutet att ställa in all framställning av tungt vatten vid Hydros anläggningar. Men detta accepterades inte av tyskarna. Två veckor senare arresterades Eriksen och sändes som krigsfånge till Tyskland, där han blev kvar fram till krigsslutet. Med Eriksen borta från scenen, kunde produktionen fortsätta.⁸³

Sveriges bidrag till återuppbyggnaden av Norsk Hydro

För återuppbyggnaden av Hydroanläggningen på Herøya behövdes återigen materielleveranser från Sverige, utöver ramen för det svensk-norska handelsavtalet. Hydro och myndigheterna i det ockuperade Norge önskade därför en ny svensk kredit på 1,5 miljoner kronor. Från norsk-tysk sida framhölls att några betydande kvantiteter gödningsmedel inte skulle kunna exporteras i fortsättningen, om man inte fick hjälp med återuppbyggnaden. Från svensk sida krävdes tilläggsleveranser av kalksalpeter för att krediten skulle beviljas.

Utifrån de svensk-norska handelsintressena var angreppet på Norsk Hydro allvarligt. De starkt minskade norska

leveransmöjligheterna av gödningsmedel skulle drabba det svenska jordbruket, men också Norges försörjning. Den, redan starkt obalanserade, svensk-norska clearingen skulle belastas ytterligare till Norges nackdel.

Till följd av protesterna från London i samband med krediterna till Nordisk Lettmetall, ville emellertid varken den svenska regeringen eller Stockholms Enskilda Bank bevilja några nya krediter utan den norska exilregeringens och de allierades godkännande.⁸⁴ Exilregeringen gav denna gång sitt samtycke utan förbehåll:

[...] Da det såvel for det norske landbruk som også for levering av gjødningsstoffer til de øvrige skandinaviske land vil være av stor betydning om fabrikasjonen av kalksalpeter [...] kan gjenopptas, er den Kgl. Norske Legasjon av den Kgl. Norske Regjering bemyndiget til å meddele det Kgl. Svenske Utenriksdepartement, at for det tilfelle at Norsk Hydro skulle beslutte å gjenoppbygge sine fabrikker for fremstilling av kalksalpeter og i den forbindelse søke innkjøpt maskineri, materiell, etc. i Sverige, og for sådanne innkjøp søke å skaffe det nødvendige lån eller nødvendige kreditt, vil det fra den norske Regjerings side ikke bli reist noen innvendinger herimot, og den norske Regjering ser gjerne at en eventuell reparasjon av Hydros salpeteranlegg blir gjennomført. Regjeringen tilføyer at den har vært i kontakt med de britiske myndigheter i saken, som har uttalt at de på sin side heller ikke har noe å bemerke til at lån ytes selskapet for det omhandlede formålet.⁸⁵

Det sista var emellertid inte helt sant. Exilregeringen hade kontaktat de brittiska myndigheterna för ett godkännande, men inte fått något svar. I själva verket var både de brittiska och amerikanska regeringarna starka motståndare till den svenska krediten. Det var inte bara framställningen av tungt vatten, utan också Hydros produktion av andra krigsviktiga kemikalier för Tyskland, som de allierade strävade efter att stoppa.⁸⁶

Enligt den norska regeringens önskemål och med svenska regeringens medgivande, tecknades i oktober 1943 ett kreditavtal på ovan nämnda summa mellan Stockholms Enskilda Bank och Norsk Hydro, avsett att finansiera materielleveranser från Sverige för Hydroanläggningens återställande. Några allierade protester kom inte. Ställda inför fullbordat faktum förklarade också de brittiska myndigheterna att de i princip inte hade några invändningar mot krediten.⁸⁷ Men det skulle snart visa sig att de allierade inte önskade se Norsk Hydro återuppbyggt så länge kriget pågick.

De svenska kreditleveranserna, i kombination med leveranser från Tyskland, gjorde att återuppbyggnaden kunde påbörjas i snabb takt. Men under det, tidigare omtalade, stora flyngreppet mot södra Norge i mitten av november 1943, blev Hydros fabriker på Rjukan återigen ett av målen. Angreppet riktades nu inte bara mot själva fabriksbyggnaderna, utan också mot den kringliggande infrastrukturen och kraftförsörjningen, vilket slog mycket hårt mot hela produktionen.⁸⁸ I Hydros ledning och hos de svenska myndigheterna uppstod viss förvirring. Den norska exilregeringen hade uttryckt starka önskemål om och gett klart tillstånd till återställandet av Hydros produktion. Man ansåg sig också ha haft de allierades godkännande, även om de inte hade uttryckt sig lika klart. Exilregeringen, som hade varit ovetande om det nya angreppet, stod fast vid uppfattningen att Hydros produktion var livsviktig för landets ekonomi. De vågade dock inte gå emot Storbritannien och USA lika uttalat som några månader tidigare, utan förklarade nu att:

Vi kan vel ikke garantere mot ytterligere bombing, men jeg [Nygaardsvold] tror at regjeringen må kunne si at den ønsker at fabrikkene blir gjenoppbygget så hurtig som mulig.⁸⁹

Några förfrågningar om ytterligare krediter från Sverige framfördes inte. Eventuella sådana önskemål hade, med hänsyn till det hårdnande svensk-allierade förhållandet, knappast heller kunnat tillmötesgå. Men fortsatta leveranser ägde rum inom den redan beviljade kreditramen och användes för återuppbyggnaden av både Herøya- och Rjukanfabrikerna. Från svensk sida vidtogs också vissa åtgärder för att underlätta och skynda på de viktigaste leveranserna, för att exporten av gödningsmedel till Sverige skulle kunna nå upp till tidigare nivåer så snart som möjligt. Sommaren 1944 var anläggningen på Rjukan återställd och produktion på Herøya uppe i 90 procent av normal kapacitet.⁹⁰

Norsk Hydros produktion av tungt vatten var känd både för de allierade och de svenska myndigheterna, även om omfattningen av tyskarnas användning av det var mindre känd i Sverige. Produktionen av andra kemikalier för den tyska rustningsindustrin var också känd för de allierade.⁹¹ I Sverige tycks detta däremot ha varit mindre känt. I mars 1943 publicerade Dagens Nyheter uppgifter om att Hydro exporterade kvävefabrikat till Tyskland, där de användes för tillverkning av sprängämnen. Artikeln fick Jacob Wallenberg och Enskilda Banken att kontakta Herbert Lickfett, Norsk Hydros och IG Farbens representant i Sverige, med en förfrågan om det låg

någon sanning i uppgifterna. Detta förnekades av Lickfett, som också fick tidningen att dementera.⁹²

Efter den omfattande bombningen i november 1943 beslutade tyskarna att lägga ned produktionen av tungt vatten i Norge. Anläggningarna monterades ned och transporterades till Tyskland. I februari 1944 sprängde Hjemmefronten Norsk Hydros färja, lastad med det redan färdigproducerade lagret av tungt vatten som skulle fraktas till Tyskland.⁹³ Efter kriget stod det klart att det tyska tungvattenprojektet inte hade haft så stor prioritet, jämfört med den övriga rustningsindustrin, som man från allierad sida hade befarat. Tyskarna hade inte räknat med att hinna framställa ett atomvapen under kriget.⁹⁴

Sverige, Norge – och Tyskland

Sverige och Norge var båda starkt utlandsberoende småstater, som hade små möjligheter att hävda sina intressen gentemot stormakten Tysklands dominans i Europa. Ett faktum som gjorde att Tyskland kunde utnyttja de båda ländernas ekonomiska beroende för att uppnå politiska mål.

Det norska näringslivet stod under tysk kontroll under ockupationsåren och Norge var försörjningsmässigt beroende av Tyskland. De norska myndigheterna kunde i stort sett välja mellan en frivillig samarbetspolitik eller en påtvingad. Företagsledarna hade att välja mellan att göra affärer med Tyskland eller förmodligen förlora sina rörelser, genom konkurs eller tyskt beslagtalande. Även den svenska försörjningen var beroende av Tyskland, men Sverige hade ändå en förhandlingsposition och vissa valmöjligheter gentemot de tyska myndigheterna.

Ockupationen blev också ett redskap för Tysklands planer att införliva Norge i Grossraumwirtschaft och knyta den norska ekonomin närmare den tyska. I praktiken innebar detta att även Sverige till viss del kom att inordnas i den tyska ekonomiska nyordningen.

Den svenska exporten till Norge under krigsåren kom tyska intressen tillgodo. Den hjälpte till att upprätthålla den norska industrin, som till övervägande del producerade för Tyskland. Den norska trävaruproduktionen inriktades på export till Tyskland. Norges egna behov av trävaror fick istället täckas av varor från Sverige. Härigenom kunde tyskarna tillgodose stor del av sitt trävarubehov genom import på sina egna villkor, till priser de själva hade kontroll över, medan Norges konsumtion fick tillgodoses genom dyrare import. Likaså reserverades norska livsmedel för tyska behov, som Norge tvingades täcka

upp med import. Svenska livsmedels- och andra förnödenhetsleveranser förbrukades även av de tyska soldaterna. Svenska trävaror användes för återuppbyggnaden av civila bostäder, men också för bostäder och andra anläggningar för ockupationsstruppernas räkning. Men det fanns ett starkt ömsesidigt svensk-norskt beroende av varuutbytet under avspärrningsåren. Att inte bedriva något handelsutbyte med Norge hade fått stora konsekvenser för den svenska industrin och, i ännu högre grad, för jordbruket. Men den norska folkförsörjningen och ekonomin hade drabbats i långt större utsträckning än den svenska och tyska.

Det finansiella svenska stödet och materielleveranserna till Knabengruvorna, Norsk Hydro och, i allra högsta grad, till det tyska aluminiumprojektet, var ett stöd till Tysklands industriella intressen. Det finns emellertid inget som pekar mot att det var en planlagd tysk politik att dra nytta av de sedan länge etablerade grannrelationerna och befintligt svenskt ägande i norska företag, även om de kunde utnyttjas under ockupationsåren. Det förekom heller inga sådana diskussioner i Sverige. Det tyska intresset för aluminium-, molybden- och kemiindustrin, sammanföll med Sveriges behov av att upprätthålla en stor export av aluminium, molybdenmalm och kemiska gödningsmedel från Norge. För Johnsonkoncernen var det viktigt att behålla ägarkontrollen över Knabengruvorna och inte riskera ett tyskt beslagtagande. Stockholms Enskilda Banks förbindelser med Norsk Hydro var etablerade sedan långt tillbaka. Enskilda Banken var en av Hydros äldsta och viktigaste långgivare. Det stora aluminiumprojektet bedömdes också som en mycket lönande affär av alla inblandade parter.

Den avtalsreglerade krigshandeln mellan Sverige och Norge gick mer i svensk, till viss del också i tysk, favör än i norsk. Detta berodde till stor del på de norska exportsvårigheterna och, den därmed sammanhängande, clearingobalansen. Det är vidare ett faktum att de svenska kreditleveranserna till Norsk Hydro och maskinexporten till Knabengruvorna, bidrog till att undergräva resultaten av de allierades bombningar av dessa anläggningar.

Samma kritik som de allierade riktade mot Sveriges handel med Tyskland, riktades också mot handeln med Norge. Den svenska exporten ansågs både stärka ockupationsstruppernas försörjning och den tyska rustningsindustrin, och därmed bidra till krigets förlängning. Det låg i de allierades intresse att Sverige avbröt handelsutbytet och de ekonomiska förbindelserna med grannlandet. Den norska exilregeringen var allierad med Storbritannien och USA i kampen mot Nazityskland, men

värnade också om det egna landets intressen. Det sistnämnda sattes i första rummet när det gällde att upprätthålla folkförsörjningen och de viktigaste delarna av Norges ekonomi. Exilregeringen sanktionerade därför inte de allierade försöken att slå ut Norsk Hydros produktion, eftersom denna skulle vara av central betydelse för återuppbyggandet av den norska ekonomin efter krigsslutet.⁹⁵ De svenska myndigheterna agerade utifrån Sveriges intressen och försörjning, även om man också argumenterade för den norska folkförsörjningen. Enskilda företag, både svenska och norska, handlade utifrån sina lönsamhetsintressen och ansvaret gentemot sina ägare.

Gemensamt för alla aktörer var att de agerade utifrån sin egen och/eller det egna samhällets nytta. Detta är naturligtvis ett själviskt handlande, som knappast ses som hjältemodigt och sällan leder till omvärldens uppskattning. Det är också lätt att fördöma utifrån moraliska aspekter. De moraliska frågorna är ett viktigt inslag i dagens debatt om Sveriges under andra världskriget. Men man måste komma ihåg att de ställningstaganden som gjordes och de beslut som togs av samtidens aktörer, grundades på den information, de förutsättningar och valmöjligheter som fanns då – inte på den efterhandskunskap vi har idag.

Noter

- 1 Artikeln är ett sammandrag av en kommande bok om Sveriges handels- och ekonomiska relationer med Norge och Danmark under andra världskriget.
- 2 Lund, Joachim (2005) *Hitlers spisekammer: Danmark og den europæiske nyordning 1940–43*. Köpenhamn, s. 32. Skodvin, Magne (1979) »Den politiske udvikling« i Norden under andra världskriget. Köpenhamn, s. 47–50.
- 3 Carlgren, Wilhelm M. (1973) *Svensk utrikespolitik 1939–1945*. Stockholm, s. 16. Norden under andra världskriget (1979). Köpenhamn, s. 9.
- 4 RA. HP64D, volym 2131: Coreferat till frågan om arten, omfånget och verkningssättet av det mellan de olika grenarna av näringslivet redan etablerade ekonomiska samarbetet i Norden och möjligheterna för en vidare utveckling därav 14/9 1936.
- 5 Sköld, Per Edvin (1936) »Nordisk handelspolitik« i *Finanstidningen*, nr. 31 1936.
- 6 RA. HP64D, volym 2133: Översikt över den nordiska samhandeln år 1938. Unger, Stig (1942) »Svensk-norsk samhandel under kriget« i *Svensk utrikeshandel*, nr. 25 1942.
- 7 RA. HP20D, volym 980: Anteckningar rörande förhandlingarna vid det nordiska stats- och utrikesministermötet i Köpenhamn 18–19 september 1939. Anteckningar rörande förhandlingarna mellan de nordiska staternas utrikesministrar vid statschefsmötet i Stockholm 18–19 oktober 1939. HP64D, volym 2133: Några synpunkter på den interskandinaviska handeln 14/9 1939, PM angående internordiskt handelsmöte i Stockholm den 28–29 september 1939, PM angående samarbete rörande de nordiska ländernas varuförsörjning i händelse av försvårad tillförsel 22/2 1940.
- 8 SOU 1972:18, Norge och den norska exilregeringen under andra världskriget. Undersökning utförd på uppdrag av grundlagberedningen. Stockholm, s. 17, 20, 37, 137–138.
- 9 UD. Beskickningen i Oslo, HP1Ab-An, volym 1940–1954: Brunnström till utrikesministern 10/10 1940. SOU 1972:18, s. 67, 69, 81–82, 84–85.

- 10 SOU 1972:18, s. 126–134.
- 11 Sehlberg, Nils (1941) »Den senaste ekonomiska utvecklingen i Norge I–II« i Kommersiella Meddelanden 1941.
- 12 Källström, Viking (1941) »Den senaste ekonomiska utvecklingen i Norge III« i Kommersiella Meddelanden 1941. Thowsen, Atle (1992) Handelsflåten i krig 1939–1945, band 1: Nortraship, Profit og patriotisme. Oslo, s. 24–26, 33–34.
- 13 Källström (1941). *Industria 1944: Norges utenrikshandel igår, idag och imorgen.*
- 14 Milward, Alan S. (1972) *The Fascist Economy in Norway.* Oxford, s. 67–68.
- 15 Barth, Boris (1999) »Norge og Norden i tysk strategi 1914–1945« i *Tyskland-Norge: Den lange historien.* Oslo, s. 156–158. Didriksen, Jan (1987) *Industrien under hakekorset.* Oslo, s. 172. Nissen, Henrik S., (1979) »Den økonomiske utvikling« i *Norden under andra världskriget.* Köpenhamn, s. 93–95.
- 16 Karlsson, Ingela (2003) *Kriget, staten och rederierna: Den svenska handelsflottan 1937–1947.* Göteborg, s. 98–100.
- 17 Thowsen (1992), s. 89, 111, 427–434.
- 18 Sunnanå, Klaus (1942) »Den norske fiskerinäringen och fiskexporten under okkupationen« i *Svensk utrikeshandel*, nr. 9 1942.
- 19 RA, Oslo. Handelsdepartementet, Direktoratet for eksport- og importregulering, volym XIII B1-B2: Eksport av varer for regning av Deutsche Wehrmacht 19/6 1941, Eksport av varer for regning av Deutsche Wehrmacht 7/7 1941, Utførsel av norske varer til Tyskland utenom clearing 3/10 1941, Eksport av norske varer til Tyskland utenom clearing 17/10 1941. SOU 1972:18, s. 114–116.
- 20 Grytten, Ola Honningdal & Hodne, Fritz (1992) *Norsk økonomi 1900–1990.* Oslo, s. 159–160, 166–167. Milward (1972), s. 67–68, 71.
- 21 Ellingsen, Dag (1993) *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret.* Oslo, s. 17–18, 22–24, 31–32.
- 22 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym FII:1: Sveriges handelsomsättning med Norge 1936–1938. HP64An, volym 2289: Varuutbyttet med Norge under kriget 14/4 1943. Unger (1942).
- 23 Ellingsen (1993), s. 15–16. Karlsson (2003), s. 92. Malterud, Otto (1942) »Norges utrikeshandel under okkupationen« i *Svensk utrikeshandel*, nr. 3 1942.
- 24 RA. HP64An, volym 2289: Varuutbyttet med Norge under kriget 14/4 1943. Unger (1942).
- 25 RA. HP64An, volym 2284: Svenska konsulatet i Oslo till Hägglöf 14/9 1940.
- 26 UD. Beskickningen i Oslo, HP64Ad-An, volym 1940–1945: Hägglöf till Westring 29/3 1941. SOU 1952:50, Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget, del II, Översikt på offentligt uppdrag under medverkan av fackmän utarbetad av Karl Åmark. Stockholm, s. 940. Malterud, Otto (1942) »Valuta- och clearingpolitiken i det okuperade Norge« i *Svensk utrikeshandel*, nr. 6 1942.
- 27 UD. Beskickningen i Oslo, HP62–64, volym 1939–1953: PM 30/6 1941.
- 28 RA. HP64An, volym 2284–2291: Handels- och tilläggsavtal mellan Sverige och Norge.
- 29 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym Eia:26: Samhandelen mellom Norge og utlandet.
- 30 RA, Oslo. Handelsdepartementet, Direktoratet for eksport- og importregulering, volym 219: Handlingsforhandlingene med Sverige 8/4 1941; volym 220: Handlingsforhandlingene med Sverige 8/9 1941.
- 31 RA. HP64An, volym 2287–2288: Handels- och tilläggsavtal 1942. Unger (1942).
- 32 RA. HP64An, volym 2287: Ihre till Öhrvall 13/5 1942. RA, Oslo. Forsyningsdepartementet, Direktoratet for proviantering og rasjonering, Det statistiske kontor, volym 32: Handlingsforhandlingene med Sverige 22/12 1941.
- 33 RA, Oslo. Handelsdepartementet i London 1940–1945, Den alminnelige avdeling, volym 25: Aide mémoire 12/2 1943. Handelsdepartementet i Oslo, Den alminnelige avdeling, volym 25: Handelspolitiska kontoret 12/6 1942.
- 34 RA, Oslo. Handelsdepartementet i London 1940–1945, Den alminnelige avdeling, volym 25: Aide mémoire 12/2 1943.
- 35 RA. HP64An, volym 2289: Skrivelser från Svensk-norska Föreningen, LO, Svenska Arbetsgivarföreningen, Kooperativa Förbundet, Socialdemokratiska Kvinnoförbundet m.fl. 1943.

- 36 GHT 3/12 1942.
- 37 GHT 8/12 1942.
- 38 RA. Statens Handelskommission, Sekretariatet, volym FV:274: PM av Hägglöf 15/4 1943. HP64An, volym 2292: Sohlman till Westring 12/7 1944. Berge, Anders (1991) »Bistånd till ockuperat och blockerat land: Aspekter på de svensk-norska förbindelserna 1940–1945« i Beredskap i väst: Sveriges militära beredskap och gränsen i väster 1940–1945. Stockholm, s. 171.
- 39 RA. HP64An, volym 2288–2289: Handels- och tilläggsavtal 1943; volym 2288: PM rörande det svensk-norska varuutbytet under 1943 m.m.; volym 2291: PM rörande vissa leveranser av livsmedel samt läkemedel till Norge under ockupationstiden inom ramen för respektive svensk-norska varuutbytesregleringar m.m. RA, Oslo. Forsyningsdepartementet, Direktoratet for proviantering og rasjonering, Det statistiske kontor, volym 32: Forhandlinger med Sverige angående samhandelen i 1943.
- 40 RA. HP64Ua, volym 2877: PM angående svensk-britisk-amerikanska krigshandelsavtalet 23/9 1943.
- 41 RA. HP64An, volym 2290: PM angående det svensk-norska varuutbytet under 1944; volym 2291: Handels- och tilläggsavtal 1944, PM angående vissa handelspolitiska spørsmål i samband med det svensk-norska varuutbytet 1944, PM rörande vissa leveranser av livsmedel samt läkemedel till Norge under ockupationstiden inom ramen för respektive svensk-norska varuutbytesregleringar m.m. RA, Oslo. Forsyningsdepartementet, Direktoratet for proviantering og rasjonering, Det statistiske kontor, volym 33: Forhandlinger angående den norsk-svenske samhandel i 1944 18/1 1944. SOS, Handel 1943–1944.
- 42 RA. HP64An, volym 2292: Westring till Unger 1/5 1944. UD. Beskikningen i Oslo, HP64An, volym 1941–1944: Westring till utrikesministern 11/2 1944.
- 43 RA. HP64An, volym 2292: Sohlman till Westring 6/7 1944. HP64Ua, volym 2879: Referat av utrikesrådet Rolf Sohlman 5/10 1944.
- 44 RA. HP64An, volym 2291: PM angående vissa handelspolitiska spørsmål i samband med det svensk-norska varuutbytet 1944; volym 2292: Ihre till Eriksson 14/7 1942; volym 2293: PM angående sammanträde rörande det svensk-norska varuutbytet andra halvåret 1944 20/7 1944.
- 45 RA. HP64An, volym 2294: Westring till Sohlman.
- 46 RA. HP64An, volym 2294: PM angående Londonförhandlingarna 15/1 1945, PM rörande den svensk-norska samhandeln under ockupationstiden. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym FIIIc:64: Westring till utrikesministern 27/2 1945; volym FIIIc:65: PM rörande vissa frågor i samband med det fortsatta svensk-norska varuutbytet. UD. Beskikningen i Oslo, HP1An, volym 1945–1945: Beck-Friis till utrikesministern 25/10 1945. RA, Oslo. Handelsdepartementet i London 1940–1945, Den alminnelige avdelning, volym 25: Den norsk-svenske samhandel 2.halvår 1944 - Spm. Om ordning også for 1.halvår 1945. SOU 1972:18, s. 145.
- 47 RA, Oslo. Forsyningsdepartementet, Direktoratet for proviantering og rasjonering, Det statistiske kontor, volym 33: Samhandelen mellom Norge og Sverige 4/4 1945.
- 48 RA. HP64An, volym 2292: Sohlman till Westring 6/7 1944.
- 49 RA. HP64An, volym 2294: UD till Westring 12/3 1945, PM april 1945.
- 50 SOS, Handel 1935–1944.
- 51 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym FIIIc:64: Varuutbytet med Norge under kriget. UD. Beskikningen i Oslo, HP64An, volym 1941–1944: UD:s handelsavdelning till Innenriksdepartementets Gjenreisningsavdelning 15/8 1942. Berge, Anders (1991) »Hämmat bistånd. Sverige och den humanitära hjälpen till det ockuperade Norge« i Broderfolk i ufredstid: Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig, red. Stig Ekman & Ole Kristian Grimnes. Oslo, s. 184.
- 52 RA, Oslo. Handelsdepartementet, Direktoratet for eksport- og importregulering, volym XIII B1–B2: Eksport av norsk trelast utenom clearing 3/10 1941.
- 53 RA, Oslo. Forsyningsdepartementet, Sekretariatet, volym 48: Forordning om rasjonering av trelast av 16.mai 1941.
- 54 RA, Oslo. Forsyningsdepartementet, Sekretariatet, volym 48: Ad. forvaltning av importert trelast. Handelsdepartementet, Direktoratet for eksport- og importregulering, volym XIII B1–B2: PM 22/7 1941, Eksport av barakker til Tyskland 3/9 1941.
- 55 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen,

- volym FII:10: PM angående leverans av träbaracker till Norge 9/8 1940. PM över en ifrågasatt treårig kreditaffär avseende leverans av monteringsfärdiga trähus från Sverige till Tyskland. HP64Ad, volym 2223: Centralstyrelsens berättelse till Svenska Trävaruexportföreningens ordinarie vårmöte 12/3 1942.
- 56 Berge (1991), s. 170, 184–185.
- 57 RA. HP64An, volym 2293: UD till Westring 25/8 1944.
- 58 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym FII:10: PM angående importen av molybdenslig från Norge 24/10 1940; volym FIIIc:64: PM angående samtal i Oslo rörande vissa förhållanden i samband med ledningen av Knabengruvorna under kriget. UD. Beskickningen i Oslo, HP64AnF/J, volym 1940–1952: PM angående import av molybdenmalm från Norge 1/7 1940. Milward 1972, s. 87–88.
- 59 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym FIIIc:65: PM angående importen av molybdenslig från Norge 25/11 1941.
- 60 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym FIIIc:64: PM angående svensk-norska handelsförhållanden. HP64An, volym 2290: UD till norska beskickningen i Stockholm 21/10 1943, Hägglöf till Gisle 12/11 1943.
- 61 RA. HP64An, volym 2290: UD till norska beskickningen i Stockholm 21/10 1943.
- 62 RA. HP64An, volym 2290: Aide-Mémoire från Norges regering 6/11 1943, Aide-Mémoire från Storbritanniens regering 9/11 1943, Bombeangreppet 16. nov. 1943.
- 63 RA. HP64An, volym 2290: Norska beskickningen till UD 6/11 1943.
- 64 RA. HP64An, volym 2292: Unger till Westring 15/3 1944, Unger till Westring 5/4 1944, Ihre till Westring 7/6 1944.
- 65 Andersen, Ketil Gjølme., (2005) *Flaggskip i fremmed eie: Hydro 1905–1945*, band 1 av Hydros historie 1905–2005. Oslo, s. 344–345. Grimnes, Ole Kristian (1995) »The Allied heavy water operations at Rjukan« i *The Race for Norwegian Heavy Water 1940–1945*, Institutt for Forsvarsstudier Info 4/1995. Oslo, s. 8–9. Milward (1972), s. 62–63.
- 66 Marcus Wallenberg den äldre (1864–1943). Satt i Stockholms Enskilda Banks ledning som vice styrelseordförande 1914–1927 och 1920–1938, styrelseordförande 1938–1943 och VD 1911–1920. Far till bröderna Jacob och Marcus. [Olsson, Ulf (2000) *Att förvalta sitt pund: Marcus Wallenberg 1899–1982*. Stockholm, s. 474.]
- 67 Andersen (2005), s. 20–71.
- 68 Lindgren, Håkan (1987) *Bank, investmentbolag, bankirfirma: Stockholms Enskilda Bank 1924–1945*. Stockholm, s. 253, 361.
- 69 Andersen (2005), s. 245.
- 70 Borkin, Joseph (1978) *Hitler & IG Farben: En skildring av alliansen mellan den tyska krigsmakten och den multinationella kemijätten*. Stockholm, s. 7, 43–44, 105, 129–147, 153–162. Hayes, Peter (1987) *Industry and ideology: IG Farben in the Nazi era*. Cambridge.
- 71 Andersen (2005), s. 410. Milward (1972), s. 62–63.
- 72 Andersen (2005), s. 369–370, 407.
- 73 RA. HP64An, volym 2285: PM 5/9 1941.
- 74 Milward (1972), s. 171–172. Milward, Alan S. (1977) *War, Economy and Society 1939–1945*. Berkeley/Los Angeles, s. 154–155.
- 75 Hagen, Ingrid (1996) *Norsk Hydros deltagelse i de tyske lettmetsallplanene 1940–1943*. Hovedoppgave i historie, universitetet i Oslo, s. 27–29, 60–61.
- 76 SEB. Direktionens dossier, Norsk Hydro, volym 21: Anteckningar från M.W:s resa till Berlin och Paris i mars 1941, Notat 24/1 1947. Andersen (2005), s. 364, 374, 377, 384–389. Hagen (1996), s. 61–70.
- 77 RA. HP64An, volym 2292: PM rörande krediter för Nordisk Lettmetsall A/S och Norsk Hydro-Elektrisk Kvaelstof S/S. SEB. Direktionens dossier, Norsk Hydro, volym 71: Kontrakt mellan Norsk Hydro-Elektrisk Kvaelstofaktieselskab samt Stockholms Enskilda Bank november/december 1941 och april/maj 1942. Andersen (2005), s. 392–393.
- 78 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym FIIIc:64: PM angående svensk-norska handelsförhållanden. HP64An, volym 2290: PM angående kreditgivning; volym 2292: PM rörande krediter för Nordisk Lettmetsall A/S. Statens Handelskommission 1939–1949, Sekretariatet, volym FV:274: PM angående kredit till Norsk Hydro-Elektrisk Kvaelstof A/S 23/2 1942. Andersen (2005), s. 393–395.

- 79 Andersen (2005), s. 401–407.
- 80 Hagen (1996), s. 100.
- 81 Andersen (2005), s. 421, 423–424. Hagen (1996), s. 100–101. Milward 1972, s. 202–205.
- 82 Andersen (2005), s. 415–416. Grimnes (1995), s. 7. Rønneberg, Joachim (1995) Operation ›Gunnarside‹: Reminiscences of a heavy water saboteur i *The Race for Norwegian Heavy Water 1940–1945*, Institutt for Forsvarsstudier Info 4/1995. Oslo, s. 13–16. Sabotageaktionerna mot Norsk Hydro har blivit uppmärksammade under efterkrigstiden och bland annat skildrats i den amerikanska storfilmerna »Heroes of Telemark« från 1965.
- 83 RA. HP64An, volym 2290: Notat 27/9 1943. Andersen (2005), s. 421–422.
- 84 RA. Folkhushållningsdepartementet, Utrikeshandelsavdelningen, volym FIIIc:64: PM angående svensk-norska handelsförhållanden, Westring till utrikesministern 23/11 1943. HP64An, volym 2290: Norsk Hydros produktionsförhållanden m.v. för og efter bombningen på Herøya, PM angående ifrågasatt kreditgivning till Norsk Hydro 21/9 1943, Westring till Häggglöf 17/11 1943. SEB. Direktionens dossier, Norsk Hydro, volym 71: Calissendorff till Wallenberg 17/9 1943, PM över sammanträde hos Byråchefen Ihre på Utrikesdepartementet 28/9 1943.
- 85 RA. HP64An, volym 2290: Notat 27/9 1943.
- 86 Andersen (2005), s. 426–427.
- 87 RA. HP64An, volym 2290: PM angående vissa kreditleveranser till Norsk Hydro 19/10 1943, Londonbeskickningen till UD 4/11 1943; volym 2292: PM rörande krediter för Nordisk Lettmetall A/S och Norsk Hydro-Elektrisk Kvaestof S/S. SEB. Direktionens dossier, Norsk Hydro, volym 71: Kontrakt mellan Norsk Hydro-Elektrisk Kvaestofaktieselskab samt Stockholms Enskilda Bank oktober 1943.
- 88 RA. HP64An, volym 2290: Bombeangreppet 16. nov. 1943, Westring till utrikesministern 30/11 1943. Andersen (2005), s. 428–430. Grimnes (1995), s. 7.
- 89 Andersen (2005), s. 430.
- 90 RA. HP64An, volym 2292: PM rörande vissa frågor i samband med kreditavtal Stockholms Enskilda Bank A.B./Norsk Hydro-Elektrisk Kvaestof A.S. 15/3 1944. Andersen (2005), s. 430.
- 91 Andersen (2005), s. 427.
- 92 SEB. Direktionens dossier, Norsk Hydro, volym 60: Wallenberg till Lickfett 2/3 1943, Lickfett till Wallenberg 5/3 1943.
- 93 Andersen (2005), s. 431–432.
- 94 Grimnes (1995), s. 9–10.
- 95 Norsk Hydros stora betydelse för landets ekonomi och återuppbyggnad kom till klart uttryck under det stora nationella »rettsoppjøret« efter kriget. Medan andra norska företag och dess representanter åtalades på löpande band, för alla former av samarbete eller samröre med ockupationsmakten, vidtogs inga rättsliga åtgärder mot Hydro. Bolaget blev föremål för en omfattande utredning, men den officiella kritik som myndigheterna ansåg sig vara tvungna att uttala, tonades ner till ett minimum. [Andersen (2005), s. 440–442.]

Nazityskland

Svensk skogsindustri

NAZITYSKLAND OCH SVENSK SKOGSINDUSTRI

av Birgit Karlsson

Vid andra världskrigets utbrott var den svenska regeringen orolig för att Sverige skulle bli utan viktiga importvaror under kriget. Särskilt viktigt var det att ha tillgång till energi – för att värma bostäder och för att driva industrin. Dåtidens främsta energikälla var stenkol och Sverige kom att importera stora mängder kol från Tyskland. Från tysk sida var det främsta intresset att försäkra sig om god tillgång på järnmalm. Forskningen om Sveriges utrikeshandel under kriget har därför med all rätt kommit att fokusera på detta viktiga varuutbyte. Det betydde inte att övrigt varuutbyte var obetydligt. Svensk skogsindustri hade exempelvis en stor export till Tyskland.

	Trävaror	Massa och papper	Järnmalm	Total export till Tyskland
1936	12,3	14,0	98,0	240,3
1937	26,3	17,8	137,9	323,0
1938	19,9	15,2	166,2	351,8
1939	35,9	14,1	182,1	398,8
1940	129,6	104,4	178,0	600,5
1941	158,7	163,6	196,4	765,9
1942	126,1	182,2	197,6	786,2
1943	86,4	158,3	254,2	809,6
1944	76,7	140,4	111,8	516,4
1945	0,0	0,0	0,0	0,1

.....
Värdet av Sveriges export till Tyskland av trävaror, massa och papper, järnmalm och totalt 1936-1945, (miljoner kronor i fasta priser).
.....

Under åren 1941, 1942 och 1944 var exporten av trä, massa och papper värdemässigt större än järnmalmsexporten. Denna export var »ny« på det sättet att svenskt trä, papper och massa tidigare till största delen exporterats till marknaderna i väst – Storbritannien och USA. Skogsindustrin var i hög grad en exportindustri – det fanns ingen möjlighet att få avsättning för all produktion på den begränsade svenska hemmamarknaden. Inriktningen på den tyska marknaden innebar dock ekonomiska och politiska risker. De nazityska ekonomerna ville gärna inordna svensk skogsindustri i sitt ekonomiska storum. I detta kapitel ska redogöras för hur svensk skogsindustri mötte den nazistiska utmaningen.

Planhushållning och karteller

För att förstå svensk skogsindustris agerande under kriget är det nödvändigt att börja med 1930-talet och den ekonomiska kris som då skakade västvärlden. Under 1930-talets början föll råvarupriserna starkt, efterfrågan minskade, företag och banker gick i konkurs och arbetslösheten var hög. Tänkandet kring kapitalismen, som dittills dominerats av den liberala traditionen, påverkades också av krisens utveckling. Enligt klassisk liberal uppfattning ska marknadens självläkande krafter få verka och med tiden skapa jämvikt. Statliga försök att påverka ekonomin ansågs göra mer skada än nytta. När arbetslösheten steg blev det emellertid allt svårare för demokratiskt valda regeringar att stå emot kraven på statliga ingripanden. Länder som Tyskland, Italien, Sverige, USA och Storbritannien övergav den marknadliberala politiken och ingrep för att planera delar av ekonomin. Tidigare hade statens uppgift uppfattats som mycket mer begränsad. Staten ansågs ha ansvar för att försvara nationens oberoende och att upprätthålla den inre ordningen, men den hade egentligen inget ansvar för medborgarnas försörjning. Den sociala oro som bredde ut sig under ekonomiska kriser gjorde dock att många regeringar tog allt större ansvar för befolkningens levnadsstandard.¹ I Sverige beslöts år 1933 att statliga medel skulle avsättas för att skapa offentliga arbeten med marknadsmässiga löner.² I Tyskland genomdrev den nazistiska regeringen ett omfattande sysselsättningsprogram. Det är omdiskuterat om dessa åtgärder egentligen hade någon nämnvärd effekt på sysselsättningen. Dess politiska betydelse var dock ändå stor. Såväl i Tyskland som i Sverige framstod åtgärderna som tecken på handlingskraft och gav politisk legitimitet åt den regering som genomfört dem.

Den starka kritik som riktades mot den liberala tanketraditionen gällde inte bara de akuta sysselsättningsproblemen. Det generella problemet var att kapitalismen uppfattades som ett slösaktigt och ineffektivt system. Kritikerna tyckte inte att kapitalismen på ett effektivt sätt tog vara på tillgängliga resurser. Det kunde inte vara rimligt att kapital inte användes och att människors kunskap och kompetens inte kom till nytta. En intensiv internationell debatt fördes om möjligheterna att genom planhushållning och marknadsreglering på ett bättre sätt ta tillvara samhällets resurser. Den sovjetiska planeringspraktiken var en influens på debatten, liksom den planering som genomförts i Tyskland under första världskriget. Det var också tydligt att det inte bara var staten som planerade. En stor del

av den ekonomiska planeringen skedde i de stora företag som, genom karteller eller andra samarbetsformer, kunde dominera hela branscher.

Arena för diskussioner

Ett viktigt forum för diskussionen om planhushållning i Sverige var den Nationalekonomiska föreningen. Här möttes de tongivande svenska nationalekonomerna för att diskutera aktuella ekonomiska problem. Inom denna krets var den ekonomiska krisen, dess orsaker och verkningar, ett givet ämne. Begreppet planhushållning diskuterades ingående vid förhandlingarna år 1934.³ Den kände ekonom-historikern Eli Heckscher gav en historisk överblick över den ekonomiska utvecklingen och den liberala ordning som åstadkommit en häpnadsväckande ökad produktion. Han ställde också frågan om inte förutsättningarna för den liberala ordningen nu försvunnit. Svaret var ja, och ett av de viktigaste skälen var den tekniska utveckling som lett fram till produktion i stor skala. Människorna hade förlorat tron på att individuell nytta också gav största möjliga samhällsnytta. Istället organiserades samarbete i form av karteller, truster, fackföreningar, konsumentkooperation och så vidare. Heckscher var rädd för att det demokratiska statskicket inte skulle kunna vara förenligt med planhushållning.

Som liberal ekonom hade Heckscher svårt att förlika sig med tanken på ökat statligt inflytande. Det stod emellertid klart att en ny planering av ekonomin hade tagit fart, oavsett om det skedde via staten eller via företag och organisationer.

Gunnar Myrdal motpol

Heckschers motpol i debatten var nationalekonomen Gunnar Myrdal. Han framhöll att det inte var staten som hade slitit den ekonomiska makten från individerna. Det var individerna själva som hade gått samman i organisationer på näringslivets område, och det var organisationerna som hade upphävt den fria marknaden. Myrdals uppfattning var att staten måste ingripa för att se till att de stora företagen inte själva fick reglera marknaden. Staten måste i själva verket skydda »den fria konkurrensen«, genom att ingripa då företag blev allt för dominerande i en bransch.⁴

Det var alltså under 1930-talet inte särskilt kontroversiellt att proklamera den fria marknadens död och behovet av regleringar. Planhushållning, i betydelsen reglering av marknader, förekom på de flesta håll i västvärlden. Ibland genomfördes

regleringar av företagen själva genom att de bildade karteller eller samarbetade på annat sätt. Ibland var det staten som ingrep reglerande. Även om man hade olika uppfattningar om hur problemet skulle lösas, så fanns i stort sett en gemensam uppfattning om vad som var problemet: att det ekonomiska systemet inte längre levererade de effekter som tidigare givit marknadsekonomin folkligt stöd – ökad produktion, ökad sysselsättning, förbättrad levnadsstandard. Samhällets resurser utnyttjades inte maximalt. Det ekonomiska systemet tycktes slösaktigt och ineffektivt. Nya institutioner behövde skapas för att forma en effektiv och rationell produktion, där alla resurser utnyttjades.

Planhushållningen i Tyskland

Den planhushållning som tillämpades i Nazityskland åren 1933–45 innebar ett kraftigt ökat statligt inflytande. Men planhushållningen medförde inte ett generellt hot mot det privata ägandet. Planering förekom redan i stor utsträckning inom Tysklands mäktiga karteller. Dessa kom i ökande grad att bli redskap för regeringens planering. Avsikten med den nazistiska ekonomiska planeringen var i första hand att åstadkomma nationell självförsörjning. Denna strävan hade sin grund i tyska erfarenheter av första världskriget. Tyskland hade då varit så ekonomiskt beroende av importleveranser, att landet inte kunnat försörja sin befolkning och för västmakterna blev handelspolitiken ett viktigt vapen i kriget. Stopp för exporten till Tyskland betydde ekonomisk och militär försvagning. Den nazistiska regeringen ville inte på några villkor att denna situation skulle upprepas. Tyskland måste frigöra sig från sitt ekonomiska beroende av andra stater och bli självförsörjande.

Önskemålet om självförsörjning stod i motsättning till önskemålet om en effektiv ekonomi. Självförsörjning innebar att man inom Tyskland måste producera sådant som bättre och billigare kunde köpas i andra länder. Exempelvis måste man själv producera dyra konstfibrer av trä för att göra tyg, istället för att köpa billig bomull från utlandet. Tyskland var alltför litet för att en effektiv arbetsdelning skulle kunna förverkligas inom dess gränser. Dessutom saknades en del nödvändiga råvaror och den »logiska« slutsatsen var att Tyskland måste bli större. Problemet kunde lösas genom att skapa ett tillräckligt stort ekonomiskt rum, där fritt utbyte av varor kunde ske – att skapa ett Grosswirtschaftsraum. Strävan efter självförsörjning bidrog därför till att motivera strävan efter större tyskt område. Det kunde ske genom att utöka det tyska området i Europa. Det kunde också ske genom att Tyskland fick fler kolonier.

I den debatt som fördes i svenska tidningar och tidskrifter under 1930-talet kan man spåra en viss förståelse för den tyska ekonomiska politiken. Detta ska inte uppfattas som att svenska debattörer i allmänhet var positiva till nazismen. Istället handlade det om att man förstod vilka problem den tyska ekonomiska politiken hade i uppgift att lösa. En del av dessa problem var också svenska problem – arbetslöshet, prissvängningar, instabilitet, ineffektivitet och så vidare. Det var inte orimligt att tänka sig att objektiva ekonomiska krafter, oberoende av nazistiska influenser, gjorde ett större ekonomiskt rum nödvändigt. Teknisk utveckling gjorde det möjligt att åstadkomma effektiv produktion i stor skala. För att kunna ta till vara dessa skalfördelar krävdes arbetsdelning inom ett större område än en nation. Erfarenheterna av internationell arbetsdelning med hjälp av relativt fri handel var inte alltid positiva. Detta system hade lett till häftiga prissvängningar och enorm arbetslöshet. Det fanns en motsättning mellan strävan efter stabilitet och strävan efter effektivitet i produktionen. Stabiliteten kunde man kanske uppnå inom nationens ram med hjälp av politiska beslut. För att få effektivitet i produktionen räckte emellertid nationen inte till. Att försöka skapa ett europeiskt ekonomiskt storråd kunde därför verka logiskt. Om det dessutom innebar fri handel inom området, att valutorna knöts till marken och ekonomiskt samarbete, så fanns möjlighet för god ekonomisk utveckling. Ett storråd tecknat i dessa positiva termer kan uppfattas som en variant av det kommande EU.

Detta var emellertid en framtidsvision. I svensk ekonomisk debatt under 1930-talet uppfattades allmänt den tyska strävan efter självförsörjning som orimlig. Eftersom nationen var för liten var självförsörjning omöjlig och dess logiska konsekvens var att föra krig för att skapa ett tillräckligt stort utrymme för att åstadkomma både stabilitet och effektivitet i det ekonomiska livet. Den tyska ekonomiska politikens mål uppfattades snarare som militär maktutvidgning, än effektiv och stabil ekonomisk utveckling. Att man från svensk sida uppfattade problemet på detta sätt förklaras av att Sverige, till skillnad från Tyskland, inte var någon potentiell stormakt. För en liten stat är själva tanken på att skapa ett storråd absurd. Fri handel med så många stater som möjligt gynnar i allmänhet små länder. Detta var emellertid inte något alternativ för Nazityskland eftersom sådan handel skulle leda till beroende som kunde medföra krigsförlust. Krigsplaneringen fanns inbyggd i tanken på Grosswirtschaftsraum.

Marknaden fungerade inte effektivt under 1930-talet. Flertalet av såväl politiker som ekonomer ansåg att regleringar var nödvändiga. Men vem skulle sköta regleringarna – staten eller marknaden? Om detta rådde olika meningar. Den socialdemokratiska regeringen var bekymrad över att marknadens aktörer i allt för hög grad upphävt konkurrensen och skapat monopol. Det medförde stor risk för att priserna blev höga och produktionen ineffektiv. Under mellankrigstiden tillsattes en rad utredningar för att undersöka hur konkurrensen fungerade i det svenska näringslivet. Särskilt intressanta var kartellerna, som förekom i många branscher. Utredarna tyckte inte att det var entydigt negativt med karteller, och den minskning av konkurrensen som de medförde. Kartellerna kanske kunde medverka till att skapa en jämnare ekonomisk utveckling utan avgrundsdjupa kriser?

Debatten om kartellerna kan ses som en del av den allmänna debatten om planhushållning.⁵ Den svåra arbetslösheten och många företags undergång hade lett till tvivel på att samhällets ekonomiska problem kunde lösas genom att invänta den fria marknadens självläkande förmåga. Fördelarna man såg med företagssamarbete var att det kunde leda till att priserna hölls uppe, att företagen fick avsättning för sina varor och arbetarna kunde behålla sina arbeten. Nackdelarna var att företagssamarbetet kunde missgynna konsumenterna med priser på en nivå som inte motsvarade kostnaderna för framställning. Företagssamarbetet kunde dock också minska produktionskostnaderna om det gjorde rationalisering möjlig. Genom företagssammanslagningar kunde det uppstå möjligheter att utnyttja skalfördelar som sänkte kostnaderna. Detta kunde innebära en ökning av arbetslösheten men också sänkta priser, för konsumenterna. Det var därför inte självklart hur man från samhällets sida skulle ställa sig till företagssamarbeten.⁶ Det var inte heller självklart för företagen hur de skulle ställa sig till lagstiftning om karteller. Många företagare hade svårt att acceptera statligt ingripande i regleringen av marknaden. SAF-organet Industria ansåg att trustar och karteller inte hotade den personliga friheten. Istället skapade de stabilitet och ordning. Om emellertid staten skulle ingripa reglerande så skulle det leda till ett samhällsmonopol där det fanns stor risk för allmänhetens utsugning.⁷ Frågan var alltså inte om marknaden skulle regleras eller inte utan vem som skulle reglera den – företagen eller staten.

Svensk skogsindustri och internationellt samarbete

Företagssamarbete i form av karteller förekom ofta i branscher där skalfördelarna var stora. Detta gällde i hög grad skogsindustrin. Denna bransch bestod av flera olika delar. De viktigaste var trävaror (exempelvis sågverk och träplattfabriker), massa (mekanisk och kemisk massa) och papperstillverkning. Företagssamarbetet var generellt sett starkare inom massa- och papperstillverkningen än inom trävaruområdet.

För trävaruindustrin var det viktigt att kunna påverka konsumtionen. Mellankrigstiden kännetecknades av kraftiga prisfluktuationer, såväl allmänt som när det gällde skogsprodukter.⁸ Och om man lät den fria marknaden att reglera utbud och efterfrågan, så ledde detta till våldsamma svängningar. Det kunde innebära att stora mängder virke avverkades men sedan inte kunde säljas och blev förstört. Det kunde också innebära att när efterfrågan ökade, fanns inte virke tillgängligt och att priserna därför höjdes våldsamt. För att motverka prissvängningar försökte man inom branschen öka samverkan mellan producenterna. Detta var inte helt lätt eftersom det fanns många små trävaruproducenter. Det fanns dock en existerande organisation för exportörer av trävaror – Svenska Trävaruexportföreningen.⁹ Dess uppgifter hade länge varit begränsade enbart till att föra prisstatistik. Varje exportör lämnade uppgifter om priser till Noteringsföreningen, som var en underavdelning till Trävaruexportföreningen. Föreningen utarbetade sammandrag över prisuppgifter två gånger i veckan och medlemmarna måste lova att hålla prisuppgifterna hemliga. Under mellankrigstiden ökade organisationens betydelse. År 1924 fattades beslut om att import endast skulle ske till antagna agenter i England och förmedlas via Svenska Trävaruexportföreningen. Det ledde till att en lång rad exportörer sökte inträde i föreningen.¹⁰ Vid 1930-talets mitt fanns en relativt väl etablerad företagssamverkan inom trävarubranschen, även om den främst gällde exporten och inte produktionen.

Den ekonomiska krisen på 1930-talet blev svår för de stora skogsexportörsländerna. Då förbrukarländerna sökte skydda sin egen skogsindustri med hjälp av tullhöjningar och andra handelsrestriktioner, tvingades exportländerna till ytterligare prissänkningar. Nationernas Förbunds ekonomiska kommitté tillkallade ett expertmöte. Den enda möjligheten att lösa krisen ansågs ligga i internationellt samarbete. Det var omöjligt att, genom internationell kontroll, bestämma avverkningarnas storlek. Däremot kunde man möjligen på något sätt komma överens om internationell reglering av exporten. På ett sätt innebar krisläget också en möjlighet. Det fanns enighet om

	Storbritannien	Tyskland	Danmark	Frankrike	Nederländerna	Övriga
1927	44	5	10	6	8	27
1930	40	4	15	11	6	24
1933	51	2	10	9	6	22
1936	57	6	11	5	4	17
1939	38	15	14	2	15	16

.....
 Avsättningen för svensk trä-
 varuexport fördelad på länder
 (procent) 1927–1939. Källa:
 SOS Handel

att uttaget ur skogen, även under depressionstiden, var alltför hög i förhållande till de långsiktiga återväxtnöjligheterna. Om man kunde finna ett rationellt sätt att exploatera skogskapitalet kunde krisen, såväl på kort som lång sikt, lösas.¹¹

Att söka internationellt samarbete mellan privata organisationer var inget nytt för svensk del. Redan år 1925 hade Svenska Trävaruexportföreningen försökt etablera samarbete med sin finska samarbetspartner och då kommit överens om minimipriser.¹² Även med Sovjetunionen hade samarbete diskuterats. Representanter för branschföreningar i Sverige, Finland och Sovjetunionen förhandlade under år 1931 i syfte att reglera utbudet. Förhandlingarna blev resultatlösa främst på grund av oenighet om Sovjetunionens andel.¹³

Trävaruorganisationerna i Polen, Österrike, Tjeckoslovakien, Rumänien och Jugoslavien lyckades komma överens om ett samarbete. År 1932 skapades Comité International du Bois i Wien. En reglering av marknaden kunde emellertid inte bli effektiv förrän samarbete även med Sverige, Finland och Sovjetunionen uppnått. NF fortsatte försöken att få till stånd ett samarbete men den svenska trävaruföreningen var motsträvig. En av orsakerna var misstänksamhet mot den stora konkurrenten Sovjetunionen. En annan var oviljan mot de statsingripanden som gjorts för att minska trävaruhandeln i avsättningsländerna i Centraleuropa – Tyskland, Italien och Ungern.¹⁴ Den svenska trävaruföreningen ansåg att statliga ingripanden inte behövdes för att reglera trävaruhandeln – de privata organisationerna var bäst skickade att sköta saken

Under 1935 var avsättningsproblemen så stora att de stora exportländernas organisationer lyckades komma över sina inbördes motsättningar. I november år 1935 slöts ett avtal mellan organisationer i Sverige, Finland, Sovjet, Polen, Tjeckoslovakien, Österrike, Jugoslavien och Rumänien om reglering av utbudet under åren 1936–1937 »European Timber Exporters' Convention (ETEC)«. Svenska Trävaruexportföreningen var den avtalsslutande parten från svensk sida. För svensk och finsk del grundades medverkan på frivillig anslutning från företagens sida och företag representerande 90 procent av den svenska exporten deltog. I övriga länder var de avtalsslutande parterna antingen statliga eller halvofficiella organ.¹⁵ Trävaru-

exportföreningen hade därmed uppnått en del av sina syften – Sovjetunionen var med i organisationen och staten hade inte fått inflytande över hur marknaden skulle regleras. Avtalet kommenterades i branschtidningen *Svensk Trävarutidning*. Det ansågs synnerligen glädjande att de träexporterande länderna slutit ett avtal om trävaruexportens reglering för åren 1936–1937. Utbudet av sågade och hyvlade trävaror skulle begränsas till att motsvara minimibehovet hos samtliga träimporterande länder.¹⁶ Den internationella tidskriften *Timber Trades Journal* kommenterade att det länge varit utomordentligt nödvändigt med någon sorts överenskommelse mellan exportländerna. Utan en sådan skulle exportminskning från ett land endast ge de andra tillfälle till ökade affärer.¹⁷

Trävaruindustrin var utan tvekan en krisbransch under mellankrigstiden. Branschen sökte möta avsättningssvårigheterna både genom att effektivisera produktionen och genom att reglera utbudet. Det fanns ingen tveksamhet om att marknaden måste regleras. Frågan var bara hur detta skulle ske – genom statligt ingripande eller genom att producenterna samarbetade. I Sverige kom organisering och reglering att ske genom branschens egna åtgärder. Branschorganisationen lyckades i sin strävan att hålla den svenska staten utanför.

Massaindustrin

Massaindustrin var en expansiv bransch, där det fanns stora möjligheter att nå skalfördelar genom att anlägga stora fabriker. År 1935 fanns inom massaindustrin 97 fristående massafabriker, varav 37 sysselsatte över 200 arbetare. Mekaniseringen hade ökat kraftigt under 1930-talet och bidrog till produktionsökningen.¹⁸ Sverige tillhörde de stora producenterna av såväl kemisk som mekanisk massa. Flera av de stora producentländerna konsumerade det mesta av den massa som producerades inom landet. Det gällde exempelvis USA och Tyskland. Sverige var istället ett av de små länder, vars

	Kemisk massa	Mekanisk massa
Sverige	2,8	0,7
Finland	1,5	0,8
Norge	0,5	0,5
Tyskland	1,4	1,1
Sovjetunionen	0,3	0,4
Övriga Europa	1,4	0,9
USA	4,5	1,5
Kanada	1,6	3,1
Övriga	0,8	0,7
Totalt	14,8	9,7

.....
 Världsproduktionen av pappersmassa 1937 (milj ton).
 Källa: Anstrin Hans: Papper och massa i svenskt folkhushåll (Stockholm 1949) s 234.

.....

Massaexport i procent

av produktion 1937.

Källa: Anstrin Hans: Papper
och massa i svenskt folkhus-
håll (Stockholm 1949) s 238.

.....

	Cellulosa	Slipmassa
Sverige	79	48
Norge	64	55
Finland	80	37
Tyskland	12	-
Kanada	40	5

	Storbritannien	USA	Frankrike	Italien	Tyskland	Övriga
1927	28	41	8	3	2	18
1930	23	41	12	5	3	16
1933	18	43	10	6	2	21
1936	17	43	10	5	4	21
1939	16	36	4	10	3	31

.....

Svensk massaexports

länderfördelning i procent,

1927-1939. Källa: SOS Handel

.....

hemmamarknad var alltför liten för att svälja all den massa som producerades.

År 1937 dominerade inte de nordiska länderna produktionen av pappersmassa, men de dominerade världshandeln. 84 procent av all slipmassa och 71 procent av all cellulosa som exporterades var nordisk.¹⁹ USA som var storproducent var också stor importör av pappersmassa och en stor andel av den svenska pappersmassexporten gick till USA.

Svenska företags försäljning av pappersmassa mötte svårigheter under mellankrigstiden. Precis som med trävaror försökte man möta svårigheterna med företagssamarbete inom landet och internationellt. Inom landet fanns Skandinaviska Cellulosaföreningen som sammanställde statistik om tillverkning och försäljning. Svenska Trämasseföreningen organiserade tillverkare av mekanisk trämassa och sammanställde uppgifter om försäljning, tillverkning, lager och försäljningspris. Organisationerna hade en anslutning som innebar att 75–90 procent av tillverkningskapaciteten fanns representerad.²⁰

Internationellt hade man ända sedan 1800-talets slut gjort resultatlösa försök att reglera cellulosaemarknaden i Skandinavien, Tyskland och Österrike. Med Norge hade dock ett samarbete etablerats och 1927–1928 bildades den så kallade Fennoskandiakartellen för slipmassa med Finland, Norge och Sverige. Kartellen upplöstes år 1932 men samarbetet återupptogs år 1935 med en treårig överenskommelse för MPS (Mechanical Pulp Suppliers). Avtalet upphörde år 1939 i samband med vinterkriget utbrott. För sulfitmassa trädfades år 1930 en internationell överenskommelse mellan sulfittillverkarna i de nordiska länderna, Tyskland, Österrike, Tjeckoslovakien, Litauen – SPS (Sulphite Pulp Suppliers) där det främsta målet var att inskränka produktionen. Till en bör-

jan fanns inget vite för överträdelser men det infördes år 1936. År 1938 träffades stagnationsavtalet vilket baserades på att varje fabrik skulle inställa driften helt och hållet under en viss period. Tillverkarna av viskocellulosa i de nordiska länderna och Kanada samarbetade under 1930-talet i RPS (Rayon Pulp Suppliers) med statistikutbyte och överläggningar om försäljningspolitik.²¹

Pappersproduktion

Ytterligare ett steg i förädlingsledet för skogsprodukter var att framställa papper av massan. Pappersproduktionen innefattade en rad olika papperskvaliteter – kraftpapper, sulfitpapper, smörpapper, tidningspapper osv.²² Pappersframställningen var en expanderande bransch, från år 1929 till år 1936 ökade produktionen med 18 procent.²³

Massafabriker och pappersbruk hade ofta samma ägare. Massafabrikerna såg till att pappersbruken hade tillräckligt med råvara, men producerade också ett stort överskott som exporterades.²⁴ Många företag i branschen hade slagits samman, exempelvis ingick ett stort antal massaproducenter i SCA. De stora skogsföretagen kunde äga skog, ha sågverk, massafabrik och papperstillverkning.

Många av de länder som importerade massa var stora pappersproducenter. Detta gällde exempelvis USA och England. USA stod under 1930-talet för ca 40 procent av världproduktionen av papper. Den svenska andelen av världproduktionen var betydligt blygsammare – ca tre procent.²⁵

Ändå var den svenska marknaden alltför liten för att ta emot detta papper. Cirka 70 procent av det svenska pappret exporterades under 1930-talet.²⁶ Kanada var den största pappersexportören, följt av Sverige, Finland, Tyskland och Norge.²⁷

På grund av handelsregleringar som tullar och kvantitativa regleringar blev det successivt svårare att få avsättning för svenskt papper på exportmarknaden under 1930-talet. Dessutom var överkapaciteten ett stort problem.

Trots att branschen förutsåg fortsatt ökning av konsumtionen, var den industriella produktionskapaciteten för pappersframställning oerhört mycket större än konsumtionen. Det mest svårösta problemet var hur man skulle kunna bevara enigheten mellan de organisationer som hade inflytande över frågan om produktionens anpassning till konsumtionsbehovet.²⁸ Att överlämna lösningen på problemet till den fria marknaden var inte aktuellt.

	milj ton
Sverige	1,0
Norge	0,5
Finland	0,8
England	2,8
Tyskland	3,5
Frankrike	0,9
USA	12,2
Kanada	3,3
Övriga	4,5
Totalt	29,5

.....
 Världproduktionen av papper och papp 1939, milj ton.
 Källa: Anstrin s 225

.....
Svensk pappersexports
länderfördelning (procent),
1927-1939. Källa: SOS Handel
.....

	Storbritannien	USA	Frankrike	Tyskland	Övriga
1927	42	12	4	3	39
1930	40	11	6	4	39
1933	39	9	3	4	45
1936	44	12	2	1	41
1939	43	8	0	1	48

Företagssamarbetet hade gått betydligt längre inom pappersindustrin än inom trävaru- och massaindustrin. Där fanns regelrätta karteller som organiserades genom Svenska pappersbruksföreningen. 60 bruk var anslutna till denna förening. Endast ett fåtal mindre bruk stod utanför. Det fanns olika karteller för olika papperskvaliteter – sulfat- och sulfitpapper, smörpapper, finpapper, papp, kraftliner och testboard, wellpapper, hårdpapp, cellulosaavadd samt färdiga säckar. Samarbetet skedde genom att i detalj fastställa priser och villkor. Vissa av kartellerna fördelade också kvoter för försäljning inom landet.²⁹

Eftersom det interna svenska företagssamarbetet var väl etablerat, var det också jämförelsevis enkelt att åstadkomma ett fast internationellt samarbete. Det gällde främst samverkan mellan Sverige, Norge och Finland i de så kallade Scan-organisationerna. Scankraft för kraftpapper bildades år 1932 och kontrollerade medlemmarnas export beträffande kvantitet, priser och försäljningsvillkor. Varje bruk hade ett eget exportproduktionstal och kartellen kunde besluta om produktionsinskränkning. Om ett bruk exporterade mer än sitt exportproduktionstal måste det betala en avgift till föreningen för den export som gick utöver den beslutade inskränkningen. Ett bruk som producerade mindre än sitt exportproduktionstal fick viss ersättning härför från föreningen. På detta sätt arbetade även Scangreaseproof (1935). Inom Scansulfit (1938), Scanpergamyn (1940), Scanpapp (1940), Scanfin (1940) och Scannevs (1935) förekom dock ingen produktionsreglering.³⁰

Massa- och pappersindustrin hade utan tvekan stora problem under mellankrigstiden men kan knappast karaktäriseras som krisbranscher. Massa- och papperstillverkningen expanderade kraftigt och omfattande rationalisering genomfördes. Problemen bestod i de starka prisfluktuationerna som i sin tur hade att göra med överkapacitet och exportproblem. Försök till internationellt branschsamarbete intensifierades. Inom pappersindustrin var samarbetet väl utvecklat vid krigsutbrottet.

Svensk skogsindustris problem under 1930-talet

Aktörerna inom skogsindustrin hade en del gemensamma problem under 1930-talet. Problemen kunde dock också skilja

sig åt beroende på i vilket led inom branschen man befann sig. Om man ägde skog, fanns ett långsiktigt problem som gällde hushållningen med råvara. Med kraftiga prisfluktuationer var det svårt att göra hållbara planer för avverkningen. Om priserna var höga, avverkade man mycket skog. Då priserna plötsligt föll blev de stora lagren ett problem och risken för dumpning blev stor. På lång sikt var skogsägarna oroliga för hur ett stort virkesuttag skulle påverka den långsiktiga tillgången till råvaran. Denna oro fanns även på internationell nivå. Den var ett av motiven för Nationernas Förbund att diskutera reglering av marknaden.

Trävaruindustrins aktörer hade sina mest akuta problemen med lönsamhet under 1930-talet. Det ledde till försök att sänka kostnaderna genom rationalisering och effektivisering. Dessutom försökte man vidga sortimentet, bland annat genom produktion av monteringsfärdiga trähus. Massaindustrin försökte snabbt genomföra rationaliseringar för att ta vara på skalfördelar. Dessutom ansågs det nödvändigt att utöka samarbetet för att minska prisvariationerna. Även pappersindustrin ansåg att det stora problemet vara överkapaciteten i förhållande till efterfrågan. Inom denna del av branschen hade samarbetsformerna redan på 1930-talet gått långt. Inom skogsindustrin som helhet försökte man stärka samarbetet genom att bilda Skogsindustriernas samarbetsutskott (SISU). Utskottet bildades år 1933 och hade till avsikt att koordinera intressena för sågverk, massa- och pappersindustri.³¹ Det fanns en stark motvilja mot statlig inblandning i samarbetet och därför var det viktigt att samarbetet var frivilligt, inom branschen. Valet stod inte mellan att ha en fri marknad eller en reglerad marknad. Reglering av marknaden sågs som helt nödvändig men det skulle ske genom att företagen själva skötte regleringen. I hög grad fick de svenska producenterna som de ville i detta avseende under 1930-talet.

Tysk planhushållning och skogsindustrin

I Tyskland hade man redan före det nazistiska maktövertagandet haft en positiv inställning till karteller. Under nazitiden uppmuntrades kartellbildning och i många fall användes kartellerna av staten, för att styra den ekonomiska utvecklingen. Skogsindustrin var inget undantag. Den tyska skogsindustrin var dock i betydligt högre grad en hemmamarknadsindustri än den svenska, vilket medförde större möjligheter att kunna lösa problemen inom nationen. Tyskland var till exempel praktiskt taget självförsörjande med mekanisk massa, som främst an-

vändes för tidningspappersproduktion.³² Tyskland hade också en omfattande produktion av sulfatmassa. Den cellulosa som importerades var följaktligen främst sulfatmassa och en del pappersved för att täcka råvarubehovet.³³ Tyskland hade ingen nämnvärd import av mer förädlade produkter som papper i olika kvaliteter³⁴ och den tyska pappersindustrin uppfattades som en svår konkurrent av svenska exportörer.³⁵

Den nazityska skogspolitiken gick ut på att skapa högsta möjliga självförsörjningsgrad för att i möjligaste mån undvika det importbehov som gradvis blev ett bekymmer.

.....
Tysk virkesimport i milj ton
1928-1938. Källa: Tysklands trä
och malmproblem, Affärsvärlden
12 januari 1939, s 56.
.....

	rundvirke	sågat virke	pappersved	summa
1928	3,89	2,96	2,23	9,08
1932	0,69	0,55	1,19	2,43
1935	1,72	1,18	2,91	5,81
1936	1,43	1,25	2,49	5,18
1937	1,27	1,18	1,59	4,04
1938	1,17	1,60	1,67	4,43

1933	83
1934	105
1935	124
1936	126
1937	133
1938	143

.....
Virkesavverkningen 1927-1938
i Tyskland. Avverkningen
1927=100. Källa: Rubner s 115
.....

För att kompensera bristen på råvara genomfördes stora överavverkningar under 1930-talet.

Någon fullständig självförsörjning på skogsråvara förverkligades emellertid inte. Tyskland fortsatte att importera, främst från Ryssland, Finland och Tjeckoslovakien.³⁶ Denna import utvecklades som en del av den generella tyska handelspolitiska strategin och gick ut på att knyta vissa producentländer närmare, för att försäkra sig om tillgång till råvara.³⁷ I samband med den intensifierade upprustningen blev det svårare att producera tillräckligt och den tyska regeringen ville rationalisera verksamheten. För att åstadkomma detta fördes skog- och trävarusektorerna år 1935 samman, administrativt. Avsikten var att sluta samman ägare, producenter och handelsmän och att fastställa generella priser.³⁸ Den tyska skogsindustrin var alltså statligt styrd i mycket hög grad än den svenska.

»Judisk spekulation«

Det fanns en del beröringspunkter mellan svensk och tysk skogspolitik. I båda länder var de ansvariga bekymrade över den långsiktiga tillgången på virke. De uppfattade också de kraftiga prissvängningarna som ett stort problem och såg det som angeläget att reglera marknaden. De var därför positiva till internationellt samarbete i syfte att reglera produktion och priser och skapa balans mellan utbud och efterfrågan. Det fanns också betydande skillnader, där den viktigaste var den tyska raspolitiken som på skogsområdet tog sig uttryck i åtgärder mot judiskt ägande och så kallad judisk spekulation.

Dessutom fanns en viktig skillnad när det gällde marknadsinriktning. Svensk skogsindustri var i hög grad exportinriktad och hade för avsikt att förbli så. Tysk skogsindustri var inriktad på hemmamarknaden och tvingades till stora överavverkningar i syfte att höja graden av självförsörjning. Den tyska staten hade betydligt större inflytande över skogsindustrin än den svenska. Det framgick inte minst då det gällde försöken till internationellt samarbete, där de svenska branschorganisationerna var skeptiska till samarbete med kontinental skogsindustri med hänvisning till att staten där i allt för hög grad lade sig i produktionen. Svensk skogsindustri ansåg, som tidigare framgått, att marknaden borde regleras av branschorganisationerna själva.

Möjligheterna till förståelse för de nazistiska idéerna då det gällde skogen låg i att man, åtminstone delvis, definierade de långsiktiga problemen på samma sätt. Den långsiktiga tillgången borde planeras, priserna måste stabiliseras och marknaden regleras. Även i Sverige fanns lagar som reglerade utlänningars ägande av naturtillgångar men de riktades aldrig specifikt mot judiskt ägande. Den stora skillnaden i problematik låg i inriktningen på export respektive hemmamarknad.

Att planera skogsproduktion

Vid andra världskrigets utbrott var den svenska skogsindustrin inledningsvis inriktad på att fortsätta sin export så normalt som möjligt. Detta visade sig svårt och när Skagerackspärren lades ut i april 1940 blev det omöjligt. De västliga marknaderna var praktiskt taget stängda för svensk export. För skogsindustrin var detta ett större problem än för många andra näringsgrenar, eftersom största delen av produktionen exporterades och eftersom denna export främst gick till Storbritannien och USA.³⁹ Om man ville hålla produktionen igång var man tvingad att söka andra marknader. De enda marknader som stod till buds var Tyskland och de länder som stod under tysk ockupation.

Det handelsavtal som slutits i december 1939 måste revideras efter Skagerackspärren. De tyska förhandlarna hade knappast intresse av att öka importen av trävaror. Ändå erbjöd de sig att hjälpa de svenska trävaruförädlare industrierna genom att köpa såväl trävaror som cellulosa och papper⁴⁰ När det gällde trävaror var Tyskland främst intresserat av att importera mer råvara, dvs rundvirke snarare än sågat virke.⁴¹ Tyskarna ville också köpa pappersved, som både var råvara för massa-industrin och en potentiell bränslereserv. Svenska massa- och pappersproducenter ville inte sälja sin råvara till Tyskland, men denna export var ett tyskt villkor för att ta emot svensk

massa och svenskt papper.⁴² De svenska bruken tvingades därför sälja pappersved för att få avsättning för massa och papper i Tyskland. Detta blev under krigsåren en större belastning, när veden i allt större utsträckning behövdes som bränsle.

Kriget gjorde det också nödvändigt med ett ökat samarbete mellan regering och företag. För den svenska regeringens del var det en fördel att kunna diskutera handelsvillkoren med representanter för branschen, istället för att diskutera med varje enskilt företag. I handelsförhandlingarna kom regeringarna överens om hur mycket valuta som skulle ställas till förfogande för varje varugrupp. Sedan var det branschorganisationens sak att besluta vilka företag som skulle producera. Det fanns alltså starka incitament att vara ansluten till branschorganisationen och anslutningsgraden ökade kraftigt.

Det var emellertid inte alltid som de olika branschorganisationerna hade identiska intressen. När det gällde ökad virkesexport till Tyskland var exempelvis Skogsägarförbundet relativt positivt. Ökad export och ökad efterfrågan på ved från statens sida gav skogsägarna en stark förhandlingsställning. För sågverk och massaindusti var detta inte lika positivt, eftersom det innebar ökad konkurrens om råvaran med risk för prishöjningar. Skogsägarna ansåg att ytterligare reglering av exporten var nödvändig och att skogsägare och trävaruindustri måste samarbeta.⁴³

Att komma överens om handelns storlek var dock inte det största problemet för svensk skogsindustri. Betydligt värre var att det nu stod klart att man från tysk sida tänkte göra allvar av försöken att inlemma Sverige i sitt ekonomiska storrum. Trävaruproduktion ansågs av de tyska ekonomerna vara särskilt lämplig för långsiktig planering, bland annat på grund av att den långa återväxttiden gjorde det svårt att anpassa sig till kortfristiga svängningar i efterfrågan. Efterfrågan översteg den löpande återväxten och planhushållning skulle ge möjlighet att lösa detta problem genom trävarubesparande produktionsmetoder och att hålla utbud och efterfrågan i jämvikt med varandra. Frågan om Europas trävaruförsörjning var därför en lämplig utgångspunkt för ett närmare europeiskt samarbete.⁴⁴

Precis som inom den generella diskussionen om Grosswirtschaftsraum, betonades alltså från tysk sida att det inom skogsområdet var nödvändigt att komma ifrån den instabilitet och oordning som kännetecknade den liberala marknadsökonomi. Osäkerheten ledde till återkommande kriser. Tillfredsställelse av egenintresset ledde inte till motsvarande samhällsnytta. De ständigt fluktuerande priserna gynnade spekulanterna och inte folket. Inom skogs- och träområdet ledde kampen mellan intressegrupperna till instabilitet.

	Tyskland
1938	2,0
1939	1,1
1940	12,7
1941	11,9
1942	6,6
1943	7,5
1944	4,4

.....
 Sveriges export av pappers-
 ved till Tyskland 1938-1944,
 milj kr. Källa: SOS Handel

Ibland rådde överutbud och ibland hölls produkterna från marknaden. En reglering av skogsproduktionen var därför en angelägen uppgift. Priserna skulle stabiliseras, skogsskötseln intensifieras, transporterna förenklas, avsättning och konsumtion säkras. Dessutom måste förädlingen planeras så att kapital och arbetskraft inte förspilldes i onödan. De handelspolitiska hindren skulle kunna undanröjas då trävaruförsörjningen planlades i gemensamt intresse. Tysklands strävan var en enhetlig marknadsreglering för hela det europeiska storrummet som skulle ersätta partikularismen och samla alla krafter till att bevara, förädla och utveckla skogsbeståndet till bästa möjliga produktionsresultat.⁴⁵

För att lösa dessa problem måste, enligt tysk uppfattning, en internationell organisation skapas. Det var inte tillräckligt att skapa ett förbund mellan olika länders skogsavdelningar eftersom dessa i sin tur var underordnade respektive länders ekonomi. Man måste sluta att tänka nationellt och istället lösa problemet genom samarbete. Detta samarbete skulle äga rum mellan de länder som i ekonomiskt avseende var hänvisade till varandra. I planerna ingick att överskotts- och förbrukarstater skulle komma fram till en jämvikt inom det bestämda rummet för att överskottsproducenter skulle kunna vara säkra på att få avsättning för sina produkter, och att mottagarländerna skulle få säkra och jämna leveranser. Träöverskottet skulle transporteras den kortaste vägen, alltså inga »sightseeingturer« för träet. Det var också nödvändigt att planera nya fabriker gemensamt. Att starta många nya fabriker kunde leda till brist på råvara, vilket innebar att kapital investerats på fel sätt. En målsättning var också att arbetskraften hade sysselsättning och att priserna kunde regleras, för att undvika valutasvårigheter. Handel med övriga världen skulle inte uteslutas, bara komma in i ordnade banor. Ett steg i denna utveckling var att bilda en internationell kommission som kunde förmedla förslag till regeringsutskotten och vidare till regeringarna.⁴⁶

Svensk skogsindustri visade viss förståelse för de tyska struktureringsplanerna för branschen. Det var uppenbart att prisfluktuationer kunde leda till slöseri. Hastigt stigande priser kunde stimulera stor avverkning som sedan inte kunde säljas, vid plötsliga prisfall. Skogsindustri var tveklöst en verksamhet där det fanns rationella argument för långsiktig planering. Även i USA fanns liknande tankegångar hos representanter för massa- och pappersindustrin som ansåg att industrin var känd för sitt slösaktiga och kortsiktiga exploaterande av naturresurserna, osäkra ekonomiska villkor och spekulation. För att uppnå sunda villkor inom denna industri krävdes internationellt samarbete.⁴⁷

Trävaruutskottet

Handeln mellan Tyskland och Sverige förhandlades mellan regeringskommissioner som slöt ett ramavtal om handelns omfattning. År 1938 kom ett tyskt förslag om att bilda ett svensk-tyskt utskott för träfrågor. Utskottet skulle vara underordnat regeringskommissionerna och bedöma valutatilldelning och prisregleringar. Om Sverige accepterade en sådan prisreglering kunde Tyskland tänka sig att införa vissa tulllättnader.⁴⁸

Den svenska regeringen lät Kommerskollegium utreda frågan, som i sin tur lät frågan gå till branschorganisationerna. Det blev då tydligt att skogsägarnas ekonomiska intressen delvis stod i motsats till trävaruproducenternas. Skogsägarna kunde gynnas av åtgärder som innebar ökade exportmöjligheter. Det innebar ökad efterfrågan och möjlighet till höjda priser. Detta var positivt för skogsägarna, men inte för de sågverk och mas-safabriker som behövde köpa träråvara. Skogsägarföreningen var positiv till att ett utskott bildades. Men inom Svenska Trävaruexportföreningen såg man mer negativt på det tänkta trävaruutskottet. Föreningen ansåg att man inte borde exportera en råvara som behövdes för de industrier som i sin tur exporterade färdiga produkter till Tyskland.⁴⁹ Den förädlade industrin ville inte ha en dyrare råvara. Kommerskollegium tillstyrkte inte heller bildandet av ett utskott utan tyckte att problemen kunde tas upp under enklare former.⁵⁰ Handelsdepartementet ansåg därför inte att det fanns någon anledning att vidta någon åtgärd.⁵¹

Tyskland återkom dock till frågan i december 1939 och önskade förnyad prövning, med hänvisning till ändrade förhållanden.⁵² Man tänkte sig ett utskott av samma karaktär som de som redan fanns mellan Tyskland och länder som Lettland, Litauen, Rumänien, Jugoslavien, Ungern och Italien. Den tyska uppfattningen var att man inte löste problem bäst genom att rösta om beslut. I stället försökte man klara av svårigheter genom ingående diskussioner. Främst ville tyskarna diskutera frågan om fördelningen mellan råvara och bearbetad vara i den svenska exporten. Utskottet kunde också diskutera försäljningsvillkor, sortiment, transporter, skeppningar osv.⁵³

Den drivande kraften bakom samarbetsförslagen var ministerialdirektören Parchmann vid Reichsforstamt. Han var partimedlem med mycket lågt partinummer och medlem i riksdagen för nazisterna redan före år 1932. Parchmann stod Göring personligen mycket nära och hade även nära personliga förbindelser med Hitler.⁵⁴ Vid kontakter med det tyska utrikesdepartementet uppgav han att »ledande personer i skogskretsar« i Sverige stödde ett närmare ekonomiskt samar-

bete med Tyskland. Inom skogsområdet skulle det innebära en överenskommelse om reglering av produktion och behov för ett antal år. Detta skulle möjliggöra att det tyska importbehovet säkrades för flera år. Tyskland skulle prioriteras som marknad för den svenska skogsexporten. De nordiska länderna skulle komma under tysk ledning i en skogsekonomisk statsgrupp och bilda utgångspunkt för en skogsekonomisk marknadsordning. Tyska utrikesdepartementet meddelade Parchmann att det inte fanns några handelspolitiska eller politiska betänkligheter. Det var lämpligt att diskutera saken med respektive regeringar.⁵⁵ Därigenom hade Parchmann fått politisk legitimitet för sina strävanden.

Efter Skagerackspärrens införande var tiden mogen. Parchmann uppvaktade svenska ambassaden i Berlin och föreslog ett utvidgat samarbete i produktions- och avsättningsfrågor rörande skogshushållningen för Tyskland, Sverige, Norge, Finland, Estland, Lettland, Danmark och eventuellt Holland och Belgien.⁵⁶ Den svenska ambassaden i Berlin föreslog att den svenska regeringen snarast skulle utse ett svenskt utskott och eventuellt låta detta förhandla om ett utvidgat samarbete.⁵⁷

Inom svenska utrikesdepartementet fanns emellertid en hel del skepsis till ett utvidgat samarbete. Gunnar Hägglöf tyckte att det föreslagna samarbetet var av en helt annan och mer vittgående karaktär än det svensk-tyska trävaruutskott som tidigare hade diskuterats. Parchmanns tankegångar gick långt i riktning mot planhushållning inom det stortyska »livsrummet«. Det var angeläget att inta en avvaktande hållning. Hägglöf ansåg också att det vore lämpligt att söka stöd hos ministerialdirektör Walter, Hägglöfs motpart i handelsförhandlingarna med Tyskland. Med sin »nyktra och praktiska läggning« kunde Walter bli en nyttig motvikt mot de planhushållningstendenser som man nu väntade sig från olika tyska nazistinstanser.⁵⁸

Svenska eftergifter – trävaruutskott och trävarukommission

Den svenska regeringens ovilja mot planhushållningstendenserna kunde inte hindra bildandet av ett trävaruutskott. Utrikesdepartementet försökte dock se bildandet av ett utskott som ett sätt att begränsa samarbetet. De framstötter som gjorts om ytterligare utökad samarbete kunde avvisas med att man först skulle bilda ett trävaruutskott. I juli 1940 enades regeringskommissionerna om hur trävaruutskottet skulle utformas. Båda sidor skulle företrädas av var sin ordförande och tre till fem sakkunniga. Uppgiften bestod i att diskutera de frågor rörande trävaror som kom upp i regeringskommissio-

nera, för att pröva dessa och framställa förslag.⁵⁹ Bildandet av det tysk-svenska trävaru- och forstekonomiska utskottet blev officiellt och omnämndes exempelvis i Svensk Trävarutidning. Utskottet trädde i verksamhet 27 augusti 1940. De svenska sakkunniga kom från Trävaruexportföreningen och Sveriges Skogsägares Riksförbund.⁶⁰

När utskottet väl var bildat kunde dess inflytande begränsas på olika sätt. Svenska Trävaruexportföreningen var fortfarande inte entusiastisk inför planerna på utökat samarbete. Föreningen ansåg sig emellertid, efter Skagerackspärrens införande, inte längre kunna vara uttalade motståndare till ett utskott. Om en planhushållning med Tyskland var nödvändig av politiska eller handelspolitiska skäl, var det knappast möjligt för föreningens styrelse att motsätta sig en sådan.⁶¹ Dock ville man begränsa samarbetet till diskussioner om dagsaktuella frågor. Föreningen ville inte delta i överläggningar om en mer långsiktig planering av produktion och försörjning. Det ansågs vara alltför många okända faktorer inblandade för att man skulle kunna diskutera annat än dagsaktuella frågor.⁶²

Att samarbeta inom ett utskott, i samband med handelsförhandlingar, var emellertid bara ett av flera steg på vägen mot en mer utbyggd samordning. I september 1941 föreslog tyskarna tillsättandet av en internationell kommission för utredning av vissa frågor inom trävaruområdet. Svenska utrikesdepartementet försökte förhålla frågan, men ställde sig i princip positivt till samarbete, för att stabilisera trävarumarknaden. Dock trodde inte den svenska regeringen att skapandet av en internationell kommission var bästa sättet att åstadkomma stabilisering. Dessutom föreföll det tänkta samarbetet alltför teoretiskt. Tyskarna förklarade då att de var villiga att tillmötesgå svenska krav på att kommissionen fick en mer praktisk prägel.⁶³ Tillsammans med den danska, tyska och finska regeringen förklarade sig Sverige då berett att delta i en gemensam Skogs- och Träkommission. Uppgiften var att undersöka förutsättningarna för ett ordnat utbyte av träöverskottet.⁶⁴ I den tyska pressen sågs Sveriges deltagande i kommissionen som principiellt viktigt. Sverige ansågs därmed ha anslutit sig till den tyska ekonomiska planeringen.⁶⁵

Den 23 januari 1942 undertecknades ett avtal rörande tillsättandet av en dansk-tysk-svensk-finsk kommission för gemensam reglering av träbehovstäckningen. Parchmann framhöll avtalets politiska betydelse som ett exempel på den framtida strukturen av samarbetet i Europa på det ekonomiska planet. »Einen grösseren Raum im Sinne der Bedarfdeckungswirtschaft«. ⁶⁶ Utgångspunkten för arbetet var, enligt

Parchmann, att skapa ett samarbete som, på den tyska hemmamarknaden, täckte såväl producenter som konsumenter och som hade det »nya« ekonomiska målet att ordna behovstäckningen. Inom det europeiska storrummet måste sedan, på ett reglerat sätt, skapas balans mellan länder som hade överskott respektive underskott av trä. Priserna skulle regleras och skogsindustrins utbyggnad planeras. Dessutom var avsikten att handelsutbytet skulle underlättas genom enhetliga bestämmelser och sänkning av tullmurarna. Tekniskt utbyte var också angeläget liksom att transportmöjligheterna planerades noggrant.⁶⁷

Av dessa storslagna planer märktes inte mycket i den konkreta avtalstexten. Där betonades att arbetet skulle inriktas på en undersökning av förutsättningarna för ett ordnat utbyte av trävaruöverskotten och för gemensamma överläggningar i skogsvårds- och trävaruindustriella samt skogsvetenskapliga frågor. Kommissionen kunde väcka förslag som sedan måste underställas regeringskommissionerna som handlade handelsavtalen.⁶⁸ Den svenska delegaten i överläggningarna om den internationella kommissionen hade lyckats driva igenom att ordet »Grossraum« skulle uteslutas från avtalstexten.⁶⁹ För svensk del var det viktigt att kommissionen fick en rådgivande funktion, och inte en beslutande. Det fanns då fortfarande möjlighet från regeringarnas sida att stoppa förslag som väcktes inom kommissionen.

Det är ingen tvekan om att skapandet av det internationella samarbetsorganet i Tyskland uppfattades som ett viktigt steg mot ett europeiskt storrum. Sverige kunde nu knytas till det sammanhang som, enligt tysk uppfattning, svarade mot Sveriges geografi och historia och slippa ifrån den konstlade anknytningen till områden som var ekonomiskt främmande för Europa. Överenskommelsen på skogsområdet sågs som en början till det organiska rum som skulle skapas.⁷⁰ Det var alltså tydligt att överenskommelsen på skogsområdet var tänkt att utgöra ett mönster för samverkan även på andra områden.

Om man från tysk sida hade intresse av att överdriva den politiska betydelsen av avtalet, hade den svenska sidan intresse av att tona ned den. De tyska planerna för skogsprodukterna kommenterades i Svensk Trävarutidning. Där refererades hur tyska tidskrifter beskrev det framtida samarbetet. Den tyska principen för affärsorganisation skulle nu tillämpas på Europa. I förgrunden stod ordnandet av marknaderna för de viktigaste råvarorna. Europa skulle delas i två storrum Nordsjö/Östersjörummet och Donau/Medelhavet/Adriatiska havet. I det nordliga rummet skulle man arbeta med vetenskapligt

skolade skogs- och trävarusammanslutningar. Handel, avverkning, export, transport, priser och anläggningar skulle regleras enhetligt. Stabila priser och avsättningsgarantier skulle bli möjliga. Transporterna skulle bli kortast möjliga och fabrikerierna fördelas likformigt. Trävarutidningen kommenterade syrligt »Vi äro säkra om att vi, tillhörande det nordliga rummet, klara vår trävaruindustri utan hjälp och organisation utifrån.«⁷¹

Svenskarna lämnar trävarusamarbetet

Kommissionen skulle sammanträda minst en gång per år. Om kommissionen skulle föreslå regeringsutskotten något måste den vara enig och varje land skulle ha en röst. Om den inte var enig kunde den ändå föreslå, men redovisa minoritetens ställningstagande. Arbetet organiserades i ett antal arbetsgrupper. Arbetsgruppen »Holzbedarfdeckung und Holzbilanz« skulle exempelvis undersöka möjligheterna att öka råvaruproduktionen och spara på träförbrukningen i Europa. Länder som hade möjlighet att stegra sin träproduktion borde vidta de nödvändiga åtgärderna och behovsländerna garantera avsättningen.⁷² En enorm organisation för hushållningen med skogsprodukter skisserades. Från svensk sida gjordes fortsatta ansträngningar att begränsa samarbetet. Exempelvis ansåg den svenska regeringen i augusti 1942 att det kunde räcka med att bilda ett arbetsutskott medan tyskarna tänkte sig åtta eller nio.⁷³ Under år 1943 uppfattades sammanträdena från svensk sida som »farsartade och utan verklighetsförankring«.⁷⁴

I juli 1943 diskuterades bland annat samordning av produktion av träplattor. Man ville undersöka möjligheterna att försörja befintliga sågverk med råvara för att sedan kunna öka produktionen. Kommissionen beslöt att sammanställa uppgifterna från de olika staterna och göra upp en plan för att åstadkomma produktionsstegring.⁷⁵ Ett frågeformulär skickades ut, för att kartlägga produktionen av plywood, träplattor och sågat virke. Uppgifter skulle lämnas om hur många verk som var igång, hur många som var under byggnad och hur många som planerades. Dessutom önskades uppgifter om utbildning för att kunna utforma gemensamma kurser för skogsarbetare, sågverksarbetare och trävaruhandlare.⁷⁶

De svenska organisationerna vägrade att svara. De ville inte lämna detaljerade uppgifter från de enskilda sågverken, träplattefabrikerierna och plywoodfabrikerierna om fabrikationsprocesser, råvarutillgång, maskinell utrustning, arbetskraft, produktionskapacitet och faktisk produktion. Svenskarnas vägran blev föremål för diskussion inom tyska utrikesdepartementet, där det svenska agerandet faktiskt fick stöd. Det

tyska utrikesdepartementet ansåg inte att frågeformuläret var nödvändigt för kommissionens arbete. Dessutom gick det långt utöver ramarna för vad de främmande länderna kunde begäras bidra med.⁷⁷

För svensk del hade intresset för kommissionens arbete gått från svalt till iskallt. Den 17 november 1943 sade Sverige upp avtalet. Orsaken uppgavs vara att arbetet där varit alltför teoretiskt och inte kunde förväntas leda till resultat av verklig betydelse för svensk trävaruindustri. Det stora problemet för svensk trävarumarknad var bristen på betalningsmedel för åstadkommande av export. Detta problem behandlades ändå inte av den internationella kommissionen utan av det svensk-tyska utskottet, varför det inte fanns anledning till fortsatt samarbete.⁷⁸

Från tysk sida uppfattades inte hänvisningen till den teoretiska inriktningen som den verkliga förklaringen till uppsägningen av avtalet. Dock var tyskarna inte förvånade. Det svenska engagemanget hade redan från början uppfattats som svagt. Den svenska kommissionsdelegaten hade inte deltagit i sammankomsterna under åren 1942 och 1943 utan skickat en legationssekreterare. Sverige hade inte heller deltagit i underutskottens praktiska arbete. Hänvisningen till den teoretiska inriktningen uppfattades enbart som ett svenskt svepskäl. Den verkliga orsaken var enligt tysk uppfattning att svenskarna ville framstå i positiv dager inför den anglo-amerikanska gruppen och att de ville ha handlingsfrihet inför tiden efter kriget och få fortsatt avsättning för sina varor i England och Amerika.⁷⁹ Den tyska förklaringen ägde säkert giltighet. Även den svenska förklaringen har dock betydelse. Av rapporteringen från kommissionens arbete framgår att det som beskrivs som »alltför teoretisk inriktning« i själva verket var en omskrivning för att arbetet sköttes av dilettanter. Bristen på kompetens hos de tyska representanterna i kommissionen innebar att dess arbete inte kunde tas på allvar.

Samarbete inom massaområdet

Den tyska regeringen ville också få till stånd samarbetsformer inom massa- och pappersområdena. Här användes emellertid inte den officiella vägen, via regeringskommissioner. Istället eftersträvades utbyggnad av samarbetet på branschnivå. En av orsakerna var att det redan fanns samarbetstraditioner inom branschen att bygga på. Detta gällde inte minst inom massaområdet, vilket tidigare framgått.⁸⁰

Avskärningen av Sverige i april 1940 medförde stora problem för cellulosatillverkarna, eftersom den viktigaste

delen av deras exportmarknad var borta. Situationen innebar emellertid också möjligheter att få till stånd en fungerande reglering av produktionen. Tyskarna ville uppnå en marknadsöverenskommelse som innebar att parterna förpliktade sig att avpassa sin verksamhet på ett sätt som var i överensstämmelse med deras gemensamma intressen. För att uppnå detta skulle överenskommelser om exporten göras. Arbetsutskott för massa respektive papper skulle upprättas.⁸¹

Branschföreträdarna stod i nära kontakt med UD och fattade inga avgörande beslut förrän man överlagt med departementets företrädare. På samma sätt som när det gällde trävaror går det att urskilja en svensk strategi i form av undanflyktande svar och förhållningar. En del i taktiken var att göra principuttalanden som förpliktade till så lite som möjligt. I fallet med massa- och pappersindustrins samarbete med tyska organisationer kom UD och företrädarna för massa- och pappersindustrin överens om att man var tvungen att uttala sitt principiella accepterande. Detta gällde dock bara i princip och på lång sikt. På kort sikt gällde det att få till stånd exportmöjligheter för massa och papper som stängts av från marknaderna i väst. Dessa överläggningar försökte man från utrikesdepartementets sida att skilja från diskussionen om långsiktigt samarbete. Regeringen ville inte befatta sig med någon eventuell kartellöverenskommelse utan diskussionerna hänvisades till näringslivets företrädare.⁸²

Det tidigare samarbetet mellan tyska och svenska branschorganisationer underlättade krigstidens förhandlingar på så sätt att diskussionerna snabbt fördes över på tekniska problem. Det handlade inte så mycket om att oro sig över eventuellt inordnande i storummet. Istället anknöts till tidigare diskussioner om reglering av produktion och priser och eventuell ökad samordning. Frågan var snarast hur man på bästa sätt skulle kunna ordna samarbetet. En viktig fråga var om regleringen skulle ske med hjälp av produktionskvoter, eller om regleringen skulle gälla endast exporten. En möjlighet som diskuterades var att dela upp marknaderna så att varje land fick en viss kvot på dessa marknader. Kvoterna kunde sedan fördelades internt inom varje land mellan producenterna. Produktionskvoter med kontroll genom månatliga rapporter från varje fabrik troddes kunna bli effektiv, under förutsättning att respektive massafabrik var med i avtalet.⁸³

Diskussionerna inom cellulosaoområdet ledde fram till en överenskommelse i september 1940 då ett kartellavtal mellan svensk, norsk, finsk och tysk cellulosaindustri slöts. Avtalets ratificering uppsköts först för att man från svensk sida ansåg

att Domänstyrelsens ställning inom organisationen måste undersökas. Regeringen framhöll dock att man »givetvis inte hade något att invända mot det internationella samarbetet som sådant«. Tvärtom tyckte regeringen att det var önskvärt, att ett organiserat samarbete kom till stånd på den internationella cellulosamarknaden.⁸⁴ En del uppgifter om kartellens tänkta organisation läckte ut till pressen.⁸⁵ I januari 1941 var parterna i princip överens men avtalet ratificerades inte från tysk sida.⁸⁶

Papperssamarbetet

Inom pappersindustrin fanns, som tidigare framgått, lång tradition av samarbete i kartellform. De tyska förslagen om utökat och reglerat samarbete möttes emellertid inte med någon entusiasm av svenska branschorganisationer. Istället försökte man inledningsvis tillämpa förhållningstaktik. De tyska förslagen om samarbete inom pappersindustrin besvarades med att förhållandena var olika för producenter av olika papperssorter. Det var därför omöjligt för industrin i sin helhet att ta generell ställning. Samarbetet måste bli föremål för vidare förhandlingar.⁸⁷

Från tysk sida ville man skapa en överkartell – Vereinigung internationaler Papier- und Pappenkartelle (VIP). Den var tänkt som en samordnande organisation för de många kartellerna för olika sorters papper och papp. Formellt var organisationen tänkt att få en rådgivande karaktär men avsikten var, enligt svensk uppfattning, att den skulle få ett avgörande inflytande över produktion och export.⁸⁸

För att förstå diskussionen kring hur en sådan överkartell skulle utformas är det viktigt att ha klart för sig hur den svenska pappersindustrins samarbete var organiserat. Det fanns karteller för de flesta pappersslag och eftersom det fanns så många olika pappersslag så fanns det många karteller. De flesta svenska karteller samarbetade också på nordisk basis i de så kallade Scan-kartellerna. Tyskland hade dock ännu fler karteller. Då de första förslagen till utformandet av en överorganisation för internationella pappers- och pappkarteller kom, kritiserades dessa hårt av Svenska Pappersbruksföreningen. Kritiken utgick i hög grad från hur stort det svenska inflytandet skulle bli. Det fanns en stark oro för att tyska intressen skulle dominera. De svenska intressena företrädde ju i många fall inte direkt utan via den nordiska kartellen. Detta kunde innebära problem om man exempelvis från svensk sida ville lämna kartellen. Om exempelvis svenska kraftpapperstillverkare skulle vilja utträda, måste man övertyga den nordiska kartellen Scankraft om att detta var nödvändigt.⁸⁹

För att kunna möta de tyska kraven ansåg branschföreträdarna att fullständigt samarbete mellan producenterna inom landet var nödvändigt. För att övertyga de pappersbruk som fortfarande stod utanför branschsamarbetet kunde Svenska Pappersbruksföreningen dra nytta av att den tyska organisationen förklarade att man i fortsättningen endast skulle köpa papper och papp via Svenska Pappersbruksföreningen.⁹⁰

De svenska branschorganisationerna ansåg det också nödvändigt att bygga vidare på sitt tidigare samarbete med de nordiska ländernas branschföreningar. Eftersom Tyskland ville ha med såväl Sverige som Norge och Finland fanns vissa möjligheter att bilda gemensam front mot de tyska kraven. De tyska branschföreträdarna ville ha överläggningar med de nordiska länderna i augusti 1940. Innan dessa överläggningar ägde rum, träffades de nordiska representanterna för att komma överens om gemensamma principer inför diskussionerna med tyskarna. De lyckades också ena sig om att:

- nordiska sammanslutningar för alla exportkvaliteter skulle skapas
- alla tillverkare måste samarbeta om exporten. Om detta inte gick måste kontroll ske via licensgivningen
- de nordiska delegaterna måste först ta ställning gemensamt innan de åtog sig något mot Tyskland
- avtalet med Tyskland inte fick hindra utvidgning eller rationalisering
- hemmamarknaderna måste hållas utanför avtalet.⁹¹

Samarbetsorganisationer för de nordiska pappersindustrierna fanns för de flesta papperskvaliteter. Nu bildades motsvarande organisationer även för de kvaliteter som hittills inte organiserats. Dessa nya organisationer berörde produktionen av finpapper, papp och pergamyn – Scanfin, Scanpapp och Scanpergamyn.⁹²

De nya organisationerna sågs med skepsis från tyskt håll. I november 1940 sade sig tyskarna endast vara beredda att samarbeta med organisationerna Scangreaseproof, Scankraft och Scansulfit. De nybildade Scanfin, Scanpapp och Scanpergamyn ville tyskarna inte erkänna som parter i det internationella samarbetet. De ville istället att karteller skulle bildas där de tre nordiska länderna framträdde var för sig utan någon gemensam nordisk basorganisation. Beträffande tidningspapper ville tyskarna att en internationell kartell i form av ett överordnat aktiebolag skulle bildas i Berlin. Även här skulle de nordiska länderna individuellt ansluta sig.⁹³

Bakom de tyska kraven på att de nordiska ländernas organisationer skulle uppträda var för sig låg bland annat en oro för att de nordiska organisationerna skulle bli alltför starka inom kartellen. Tyskarna använde sig av familjebilder – istället för en organisation av tre bröder och en kusin, där de tre bröderna hade lätt för att komma överens, ville man ha en organisation bestående av fyra jämställda bröder.⁹⁴ De tyska ansträngningarna till centralisering och styrning från Berlin motverkades alltså av att de nordiska länderna var stora producenter och var vana att samarbeta inbördes.

Till dessa problem kom att de nordiska branschföreträdarna ibland kände obehag inför vad som uppfattades som politiska påtryckningar. Mitt under en överläggning mellan de nordiska branschrepresentanterna kallades den norske delegaten till sammanträde med de tyska myndigheterna. Dessa uttalade förvåning över att det ockuperade Norge ansåg sig kunna ingå i nordiska karteller utan att inhämta uttalande från de tyska myndigheterna.⁹⁵ Det är troligt att denna typ av påtryckningar bidrog ytterligare till den nordiska sammanhållningen.

Vid överläggningar i januari 1941 enades tyskar och skandinaver om VIP:s uppgifter och samarbetsformer. De bestod i att behandla frågor som gällde såväl produktion som avsättning och ordna en gemensam marknad. För att genomföra dessa planer behövdes marknadsöversikter och statistik. Riktlinjer för kartellerna måste fastställas beträffande kontingentering, prisbestämning, leveransbestämmelser, och framtagande av produktionsplan. Det fanns ett råd som bestod av minst en representant för samtliga medlemmar, det vill säga samtliga karteller. Viktigare var dock länderutskottet, där Tyskland, Norge, Finland och Sverige skulle ha två medlemmar var. Beslut i rådet, såväl som i länderutskottet skulle fattas med 3/4 majoritet. Varken den tyska eller den skandinaviska gruppen kunde ta beslut mot den andra gruppens vilja. Dessutom fanns rätt till utträde ur kartellen med sex månaders frist.⁹⁶

De nordiska representanterna fick igenom en del av sina krav, vilket inte minst framgick i en paragraf där den tyska och den skandinaviska gruppen ställdes mot varandra. De skandinaviska länderna lyckades försäkra sig om att den tyska gruppen inte skulle kunna genomföra åtgärder som stod i strid med skandinaviska intressen. Överenskommelsen kom emellertid aldrig att ratificeras eller att förverkligas. Dess främsta betydelse låg i att branschsamarbetet inom Sverige och mellan de nordiska länderna stärktes.⁹⁷

Skogsindustrin och krediterna

Den långsiktiga planeringen av skogsproduktionen under nazitysk ledning förverkligades aldrig. Det betydde emellertid inte att den svenska exporten av skogsprodukter till Tyskland avbröts. Den svenska skogsindustrin var mycket intresserad av att få avsättning i Tyskland. Under år 1941 blev detta allt svårare eftersom Tysklands möjligheter att betala minskade. Handelsavtalet var utformat så att Tyskland skulle exportera mer än vad man importerade. Orsaken till detta var att Tyskland därigenom skulle ha möjlighet att betala av på skulder som skapats i Sverige under 1930-talet.⁹⁸ När Tyskland angrep Sovjetunionen år 1941 blev det allt svårare att avstå varor till Sverige. För att export ändå skulle vara möjlig ville tyskarna få handla på kredit.

Den svenska regeringen var inte villig att bevilja en rent statlig kredit. Istället ville man diskutera om inte de industrier som själva hade stort exportintresse, kunde erbjuda krediter. Det gällde bland annat skogsindustrin.⁹⁹ Företrädarna för skogsindustrin kunde i och för sig tänka sig att ge kredit men ansåg att staten då måste bära en stor del av risken genom att lämna exportkreditgaranti. Torsten Hernod, VD för SCA, argumenterade att det var nödvändigt att upprätthålla exporten till Tyskland, inte främst för skogsindustrierna själva utan för den allmänna folkförsörjningen. Staten borde därför medverka genom att ge exportkreditgarantier. Andra industrigrenar som exporterade till Tyskland borde också, av hänsyn till allmänintresset, bidra till att Tysklandshandeln upprätthölls genom viss kreditgivning med självrisk.¹⁰⁰ Det är uppenbart att de olika branscherna ställdes mot varandra i denna fråga. Företrädarna för järnmalmsutvinning, järn- och stålindustri var inte intresserade av att lämna krediter. Exempelvis uppgav Martin Waldenström, VD för Grängesbergbolaget, att bolaget alltid fått kontant betalt för järnmalmen, och att det inte fanns något som helst intresse av generell kreditgivning. Det samma gällde företrädarna för sjöfarten.¹⁰¹

Branschföreträdarnas argumentering var helt rationell om man utgår från deras ekonomiska egenintresse. De branscher, vars produkter mötte stark efterfrågan i Tyskland, såg ingen anledning att försämra sina betalningsvillkor genom att ge krediter. De branscher där det tyska köpintresset var svagt men säljintresset desto större kunde förstås tänka sig att leverera på kredit. Orsaken var att man nästan till varje pris ville hålla produktionen uppe. En nedläggning av produktionen skulle kunna leda till försämrade möjligheter att hävda sig i konkurrensen då kriget var över. Det intressanta

är att företagsrepresentanterna i så hög grad använde sig av samhällsekonomiska argument. Samhället borde ha intresse av att arbetskraften sysselsattes och att industrin hölls igång. Exportkontingenterna borde fördelas, inte efter hur efterfrågan såg ut, utan efter hur utbudet såg ut. Andra branscher borde ställa upp för skogsindustrin och dela kreditbördan, inte för att det var företagsekonomiskt motiverat utan för att man borde ta samhällsansvar. Representanter för järnmalm och rederier såg dock inget skäl att av något samhällsintresse ta på sig kostnader för krediter som inte behövdes för att tillfredsställa deras egna ekonomiska intressen.

Skogsindustrin hade stort egenintresse av att betona samhällsnyttan. Det framstår emellertid som tydligt att samhällsintresset var graderat. De svenska myndigheterna uppmuntrade export i första hand för att den var nödvändig för att säkra livsviktig import. Detta var det prioriterade samhällsintresset. Det fanns förstås även andra samhällsintressen som att bevara sysselsättningen eller att ge svensk industri möjlighet att behålla sin konkurrenskraft. Dessa var betydligt lägre prioriterade, vilket innebar att skogsindustrin inte fick något gehör för sina krav. Det första kreditförslaget innebar 30 procent statlig kreditgaranti. Dessa villkor var emellertid för dåliga för att svenska skogsproducenter skulle våga ingå affärsavtal. Efter ingripande från den tyska regeringskommissionen gav den svenska regeringen efter och ökade statens kreditgarantinivå från 30 till 35 procent.¹⁰² Denna eftergift gjorde det möjligt för de svenska branschorganisationerna att komma överens med sina tyska motsvarigheter. Skogsindustrin kom att stå för den störst andelen av de krediter som lämnats. Fördelningen framgår av nedanstående tabell.

Det tyska importöverskottet förblev dock stort och Tyskland tvingades verkställa betalningar för svensk export i fria valutor och guld under andra halvåret 1942 till ett värde av ca 50 milj kr. Under år 1943 avvecklades kreditgivningen, trots starka tyska protester. Även skogsindustrin var bekymrad över avvecklingen, eftersom det kunde leda till ökade exportsvårigheter.¹⁰³ Skogsindustrins representanter jämförde sina villkor med de som gällde för järnmalmsexporten och kände sig då klart missgynnade. De ansåg att regeringen borde medverka till förskottsbetalningar för skogsindustrin så att man inte kom i sämre läge i betalningshänseende än malmen. Om man inte kunde få till stånd en balans borde man överväga reglering med guld. Det var visserligen inte lika önskvärt som varuleveranser, men hellre detta än att exporten av skogsprodukter inställdes.¹⁰⁴

Trävaror	27,9
Pappersmassa	25,6
Papper och papp	9,5
Kullager	8,9
Maskiner	2,0
Separatorer	1,8
Verktyg	1,4
Granit	1,0
Diverse varor	0,4
Summa	78,5

Svenska exportörers kreditgivning till Tyskland mars-oktober 1942, fördelade på varugrupper (milj kr). Källa: PM angående omfattningen av svenska exportörers kreditgivning inom ramen för 1942 års svensk-tyska varuutbytesavtal, 11 november 1942, HP 2457

De tyska importörerna utnyttjade inte att fullt ut möjligheter som kreditramarna erbjöd. Endast 38 procent av den totala kreditramen kom till användning. Orsakerna var förmodligen dels att de varor som erbjöds på kredit inte var de mest begärliga, dels att priserna ansågs för höga. Krediterna återbetalades under år 1944, medan kriget fortfarande pågick.¹⁰⁵

Sammanfattning

Den svenska regeringen, såväl som den svenska skogsindustrin, delade de tyska önskemålen om en stabilare marknad. Den delade däremot inte de tyska önskemålen om att inordna Sverige och den svenska skogsindustrin i ett stortyskt ekonomiskt område. Då kriget gjorde exporten västerut praktiskt taget omöjlig blev emellertid den svenska skogsindustrin allt mer beroende av Tyskland. Detta beroende gjorde att det var svårt att stå emot tyska krav på planering av skogsindustrin. På trävaruområdet skedde samordningsförsöken via regeringens organ. Ett trävaruutskott skapades. Från svensk sida lyckades man begränsa dess funktion till att vara enbart rådgivande. Tyskarna drev sedan igenom skapandet av en internationell trävarukommission. Dess arbete kom emellertid att bli mycket ineffektivt och Sverige lämnade kommissionen under år 1943. På massa- och pappersområdena gick tyskarna inte via regeringsorganen utan ville att branschen själv skulle reglera produktionen. Avtal om karteller förhandlades fram på såväl massa- som pappersområdet. De kom dock aldrig att träda i kraft.

Det är uppenbart att den svenska regeringen, såväl som branschorganisationerna var motvilliga till samarbetet. Trävaruorganisationerna var särskilt motsträviga eftersom samarbetet där var statligt styrt. Inom massa- och pappersområdet där överläggningarna skedde på branschnivå, fanns dock större möjligheter till förståelse. Diskussionerna fördes där på ett betydligt mer praktiskt och tekniskt sätt. I detta sammanhang kunde också de nordiska organisationerna dra nytta av sin storlek och samordna sitt motstånd mot tyska krav. Försöken till planhushållning på skogsområdet genomfördes inte. Den svenska skogsindustrin var dock angelägen att fortsätta exporten till Tyskland, eftersom det inte fanns någon annan avsättningsmarknad. Dessa önskemål var så starka att skogsindustrin fick bära den tyngsta bördan när det gällde kreditgivningen till Tyskland.

Noter

- * Denna artikel utgör en del av en större forskningspublikation; Karlsson Birgit, Nazityskland och svensk skogsindustri 1933–1945 (opublicerat manus).
- 1 SOU 1935:51 Butler Harold, Den ekonomiska och sociala utvecklingen under år 1934 (Stockholm 1935).
 - 2 Detta program var av alltför begränsad omfattning för att lösa den ekonomiska krisen. Det refererade inte heller uttalat till Keynes utan till den så kallade Stockholmskolan. För debatten kring sysselsättningsprogrammet se Landgren, Karl-Gustav, Den »nya ekonomien« i Sverige; J. M. Keynes, E. Wigforss, B. Ohlin och utvecklingen 1927–39 (Stockholm 1960) och Unga, Nils, Socialdemokratin och arbetslöshetsfrågan 1912–1934; framväxten av den »nya« arbetslöshetspolitiken (Stockholm 1976).
 - 3 Leif Lewins arbete Planhushållningsdebatten (Stockholm 1967) har ställning av standardverk i diskussionen. Det är i hög grad utformat som ett svar på Herbert Tingstens provokativa tes om ideologiens död. Lewin skiljer på diskussionen av sakinnehåll och ideologisk motivering i politiska frågor som 1930-talets arbetslöshetsprogram eller 1940-talets branschrationaliseringsfråga. Han finner att ideologierna alls inte är döda utan i hög grad lever vidare bland annat i form av borgerlighetens uppfattning om statliga ingrepp som frihetsberövande.
 - 4 Sammanträde den 20 november 1934, Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1934 (Stockholm 1934).
 - 5 Lewin, L., Planhushållningsdebatten (Stockholm 1967).
 - 6 SOU 1940:35 s 149–151.
 - 7 Dahlgvist, H., Fri att konkurrera, skyldig att producera (Växjö 2003) s 113.
 - 8 Ilstedt, Bruno, En analys av prisutvecklingen på den svenska exporten av pappersmassa samt papper och papp på Europamarknaden, Institutionen för skogsekonomi, Skogshögskolan (Stockholm 1976) s 28.
 - 9 Trävarumarknaden under det gångna halvseket, s 21, Jubileumsnumret, Svensk Trävarutidning 1935.
 - 10 Söderlund, E., (red) Svensk trävaruexport under hundra år (Stockholm 1951) s 288–291.
 - 11 Rapport de la délégation du comité économique a la suite de la réunion d'experts en matière de bois (25–27 avril 1932), HP vol 2142, UD:s arkiv, 1920 års dossierordning, RA.
 - 12 Söderlund, E., (red) Svensk trävaruexport under hundra år (Stockholm 1951) s 288–291.
 - 13 Söderlund s 324–327.
 - 14 Svenska Trävaruexportföreningen (Ekman) till UD:s handelsavdelning 25 oktober 1933, HP vol 2142, UD:s arkiv 1920 års dossierordning, RA.
 - 15 PM ang. arbetet på den europeiska trävarumarknadens sanering under 1930-talet och bildandet av ETEC, Samarbetsrådet för Nordens skogsindustrier 10 nov 1943, H 997, UD:s arkiv.
 - 16 Trävarumarknaden, Svensk Trävarutidning s 1040, nr 22 1935.
 - 17 Omkring Köpenhamnsavtalet, Svensk Trävarutidning s 1105–1106 nr 23 1935.
 - 18 SOU 1938:53 s 36–39.
 - 19 Anstrin, Hans, Papper och massa i svenskt folkhushåll, Stockholm, 1949.
 - 20 PM angående sammanslutningar inom den svenska cellulosaindustrin, 15 nov 1943, H 997, UD:s arkiv och PM angående sammanslutningar inom den svenska sliperiindustrin 15 nov 1943, H 997, UD:s arkiv.
 - 21 PM angående internationellt samarbete inom den kemiska och mekaniska massaindustrin, 15 nov 1943, H 997, UD:s arkiv.
 - 22 Dahmén, Erik, Svensk industriell företagarverksamhet, Stockholm, 1950.
 - 23 SOU 1938:53 Skogsnäringens ekonomiska läge s 31–35.
 - 24 Anstrin s 190–191.
 - 25 Anstrin s 225.
 - 26 SOU 1938:53 s 36–39.
 - 27 Världshandeln med papper och Nordens länder, Svensk Pappersmassetidning s 260, nr 14 1940.
 - 28 Pappersmassaindustrins första halvsekel, s 27, Jubileumsnumret, Svensk Trävarutidning 1935.
 - 29 PM angående sammanslutningar inom den svenska pappers- och pappindustrien 16.11.1943, H 997, UD:s arkiv.

- 30 PM angående sammanslutningar inom den svenska pappers- och pap-
pindustrin 16.11 1943, H 997, UD:s arkiv.
- 31 Melander Anders, Industrial wisdom and strategic change, The Swe-
dish pulp and paper industry 1945–1990 (Jönköping 1997) s 94–95.
- 32 Utländsk invasion i svensk industri, Affärsvärlden 22 april 1937 s
465–466.
- 33 Tysklands cellulosaindustri, Affärsvärlden 8 december 1938 s 1290.
- 34 Tysklands malm och trä, Affärsvärlden 8 juni 1939 s 634–636.
- 35 Pappersmarknaden 1935, Jubileumsnumret 1936, Svensk Trävarutid-
ning s 70.
- 36 Rundschreiben Nr 9 Enl, Fachunterausschuss Nordische Länder des
Fachausschusses Holz, 1 sept 1938, R 901 nr 68197, Bundesarchiv,
Berlin.
- 37 Beskickningen i Finland till Bagge, UD, 12 juni 1934, H 1025, UD:s
arkiv, RA.
- 38 Rubner, Heinrich, Deutsche Forstgeschichte 1933–1945. Forstwirt-
schaft, Jagd und Umwelt im NS-Staat, St Katharinen, 1997, s 121.
- 39 Cellulosaindustriens exportmöjligheter, Affärsvärlden 30 maj 1940 s
486.
- 40 PM angående exportlicenser för osågade trävaror till Tyskland 24 febru-
ari 1940, HP 2440, UD:s arkiv, RA.
- 41 Kungl svenska beskickningen i Berlin till utrikesministern 5 juni 1940,
HP 2442, UD, RA.
- 42 PM angående sammanträde mellan de svenska och tyska regerings-
kommissionerna tisdagen den 2 juli 1940 kl 16.30, HP 2442, UD, RA.
- 43 PM (Sveriges Skogsägares förening) angående exporten av rundvirke
från Sverige till Tyskland, 4 nov 1940 H 1027, UD:s arkiv, RA.
- 44 Richert till utrikesministern 25 juni 1941, E1a vol 36, Utrikeshandels-
avdelningen Folkhushållningsdepartementet, RA.
- 45 Richert till Undén om artikel i Frankfurter Zeitung, Berlin den 25 juni
1941, H 995 UD:s arkiv, RA.
- 46 Protokoll der Tagung über eine Zusammenarbeit der Länder des
Nord- und Ostseeraumes in der Forst- und Holzwirtschaft 14 Aug 1940,
Botschaft Stockholm Band 665, Auswärtiges Amt Berlin.
- 47 Review of industry problem, Ossian Anderson, Presiden Puget Sound
Pulp & Timber Company, October 1940, Cellulosaindustri, Direktion-
ens dossier, serie III, SFEHF:s arkiv.
- 48 PM förande sammanträde mellan svenska och tyska intressenter för
dryftande av förslag att bilda ett svenskt-tyskt utskott för träfrågor 5 juli
1938, H 1026, UD:s arkiv, RA.
- 49 PM (Ekman) angående svenskt-tyskt utskott för trävarufrågor, 12
september 1940, Korrespondens 1940 Hernod, SCA.
- 50 Kommerskollegium till handelsministern 12 april 1939, H 1026, UD:s
arkiv, RA.
- 51 Kumlin till statssekreteraren i Folkhushållningsdepartementet 10
januari 1940 HP 2440, UD, RA.
- 52 Kumlin till statssekreteraren i Folkhushållningsdepartementet 10
januari 1940 HP 2440, UD, RA.
- 53 Forst- und Holzwirtschaftliche Ausschüsse, Bilaga till skrivelse Richert
till utrikesministern, 3 januari 1940, HP 2440, UD, RA.
- 54 Bågenholm till Hägglöf 10 juni 1940, HP 2442, UD, RA.
- 55 Aufzeichnung Wiehl 1 April 1940, R 106242, Auswärtiges Amt Berlin.
- 56 Bågenholm, ambassaden i Berlin till utrikesrådet Hägglöf 8 juni 1940,
HP 2442, UD, RA.
- 57 Bågenholm till Hägglöf 10 juni 1940, HP 2442, UD, RA.
- 58 Hägglöf till Richert 12 juni 1940, HP 2442, UD, RA.
- 59 PM angående sammanträde mellan de svenska och tyska regerings-
kommissionerna torsdagen den 4 juli 1940, HP 2442, UD, RA.
- 60 Svensk-tyska trävaru- och forstekonomiska utskottet, Svensk Trävaru-
tidning, s 46, Jubileumsnumret 1941.
- 61 Ekman till Hägglöf 13 juni 1940, HP 2442, UD, RA.
- 62 Trävaruexportföreningen (Ekman) till UD:s handelsavdelning 11 okt
1940, H 1027, UD:s arkiv, RA.
- 63 Odaterat, H 997, UD:s arkiv.
- 64 Hägglöf till expeditionschefen i jordbruksdepartementet 22 december
1941, H 996, UD, RA.

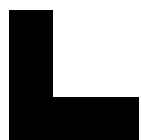
- 65 Wittmann, Klaus, Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933–1945, München, 1978, s 227.
- 66 Grafström till Sohlman 24 jan 1942, H 1028, UD:s arkiv, RA.
- 67 Grundlagen und Gedanken zur praktischen Durchführung einer europäischen Grossraumwirtschaft auf dem Gebiete der Forst- und Holzwirtschaft 25.1.43, Botschaft Stockholm Band 663, Auswärtiges Amt, Berlin.
- 68 Avtal januari 1942, H 996, UD:s arkiv, RA.
- 69 PM angående kommissionens för överläggningar i skogs- och trävarufrågor sammanträde i Königsberg den 15 och 16 juli 1942, H 996 UD:s arkiv, RA.
- 70 von Post till utrikesministern 26 juni 1942, E1a vol 37. Utrikeshandelsavdelningen, Folkhushållningsdepartementets arkiv, RA.
- 71 Organisationen av Europas trävaruhandel, Svensk Trävarutidning, s 287–288, nr 17 1941.
- 72 Protokoll über die zweite Tagung der »kommission zur gemeinsamen Behandlung der Holzbedarfsdeckung in den Ländern Europas«... 10–12 Mai 1943, Botschaft Stockholm Band 663, Auswärtiges Amt Berlin.
- 73 Memorandum 26 augusti 1942 och Richert till Hägglöf 27 aug 1942, H 996, UD:s arkiv, RA.
- 74 Nylander till Ihre 20 jan 1943, H 996, UD:s arkiv, RA.
- 75 Kommission zur gemeinsamen Behandlung der Holzbedarfsdeckung in den Ländern Europas till Schulenburg 27 Juli 1943, Botschaft Stockholm Band 663, Auswärtiges Amt Berlin.
- 76 Schulz till Kuylenstierna 25 Sept 1943, Botschaft Stockholm Band 663, Auswärtiges Amt Berlin.
- 77 Aufzeichnung (Tannenbergs) 4 November 1943, R 113914, Auswärtiges Amt Berlin.
- 78 Odaterat, förmodligen 1944, H 997, UD:s arkiv, RA.
- 79 Aufzeichnung betr. Schwedischen Austritt aus der europäischen Holzkommission, 22 November 1943, R 901 nr 68813, Bundesarchiv, Berlin.
- 80 PM angående internationellt samarbete inom den kemiska och mekaniska massaindustrin, 15 nov 1943, H 997, UD:s arkiv.
- 81 PM angående Tysklandsförhandlingar 28–29 juni 1940, F3c:7, SPF, Stockholms företagsminnen.
- 82 PM (Lundquist) angående Dresdenförhandlingarna 18.6.1940, bilaga till protokoll 26 juni 1940, SPF A2 a vol 10, Stockholms Företagsminnen.
- 83 PM Asplund 2 augusti 1940, , Korrespondens 1940 Hernod, SCA, Merloarkivet, Sundsvall.
- 84 PM Hägglöf 20 sept 1940, H 1077, UD:s arkiv, RA.
- 85 Cellulosakartellen i stöpsleven, Nya Dagligt Allehanda 16/11 1940.
- 86 Svenska trämassföreningen. Styrelsen och revisorernas berättelser för år 1941.
- 87 PM för konferens med Utrikesdepartementet den 27.6.1940, SPF F3 c:7, Stockholms Företagsminnen.
- 88 PM med vissa påpekanden.. 22.10.1940, bilaga 1 till styrelseprotokoll SPF 23 okt 1940, Stockholms företagsminnen, SPF protokoll A2 a vol 10, Stockholms företagsminnen.
- 89 PM med vissa påpekanden i anledning av ett upprättat förslag till bildandet av en förening av internationella pappers- och pappkarteller (VIP), SPF protokoll A2 a vol 10, Stockholms Företagsminnen.
- 90 Svenska Pappersbruksföreningen till Statens Industrikommission 1 okt 1940, SPF F3 c:7, Stockholms Företagsminnen.
- 91 PM från sammanträde med de svenska delegerade för Tysklandsförhandlingarna onsdagen den 21 augusti 1940 i Stockholm, SPF A7 vol 1, Stockholms företagsminnen.
- 92 Svenska Pappersbruksföreningen till utrikesrådet Hägglöf 28 sept 1940, SPF F3 c:8, Stockholms Företagsminnen.
- 93 Bilaga 4 till Rapport över nordisk-tyska förhandlingar i München 13–14 november 1940, SPF protokoll A2 a vol 10, Stockholms Företagsminnen.
- 94 Rapport över nordisk-tyska förhandlingar i München den 13–14 nov 1940, SPF protokoll A2 a vol 10, Stockholms Företagsminnen.
- 95 Rapport över nordisk-tyska förhandlingar i München den 13–14 nov 1940, SPF protokoll A2 a vol 10, Stockholms Företagsminnen.

- 96 Gesellschaftsvertrag der Vereinigung internationaler Papier- und Pappenkartelle 11.1.1941, SPF A7 vol 1, Stockholms företagsminnen.
- 97 Heikinen, Sakari, Papper ut i världen. Finnpap 1918–1996, Helsingfors, 2000, s 189–190.
- 98 Se Hedberg, Peter.
- 99 PM Hägglöf 22 sept 1941, F3 c:8, SPF, Stockholms Företagsminnen.
- 100 PM (Hernod) angående kreditgivning vid export under 1942 på Tyskland, STF F1 A vol 354, Stockholms Företagsminnen.
- 101 Uppteckning från sammanträde i utrikesdepartementet den 15 oktober 1941, HP 2450, UD:s arkiv.
- 102 SPF till Hägglöf 11 mars 1942, F3 c:8, Stockholms Företagsminnen.
- 103 Se Hedberg Peter, Handeln och betalningarna mellan Sverige och Tyskland 1934–1945 (Uppsala 2003).
- 104 PM angående skogsindustrins fordringar i Tyskland, 4 september 1943, HP 2462.
- 105 Hedberg s 203. Se också SOU 1952:50 s 938.

Nazityskland

Svensk järnmalm

SVENSKA GRUVOR I TYSK **ÄGO UNDER ANDRA VÄRLDSKRIGET**¹

av *Martin Fritz*

Den svenska järnmalm och Tyskland

Exporten av järnmalm till Tyskland har varit en av de mest uppmärksammade och omdiskuterade frågorna när det gäller svensk neutralitet under andra världskriget. Ett bortfall av svensk malm hade utan tvekan fått betydande konsekvenser för den tyska krigsekonomin. Ett avbrott eller störningar i leveranserna hade sannolikt kunnat innebära kraftfulla tyska motåtgärder gentemot Sverige. Kanske rentav en invasion? Så även om det många gånger förekom varningar om vad avskurna malmleveranser skulle innebära för tyskt näringsliv, blev de tyska stålverkens försörjning av järnmalm aldrig hotad på allvar.

Tveklöst medförde tyskt ägande av ett antal järnmalm-gruvor i Sverige att Nazityskland hade en alldeles särskild möjlighet till att utöva inflytande över en viktig del av svenskt näringsliv. Gruvorna som framförallt låg i Mellansverige var direkt ägda av tyska stålverk och levererade huvuddelen av den brutna malmen till sina ägare.

Ända sedan sekelskiftet 1900 har malmen från svenska gruvor spelat en viktig roll för tysk stålindustri.² Under 1930-talets sista år svarade den svenska malmen för drygt 40 procent av konsumtionen i det dåvarande Tyskland. Under krigsåren 1941–1943 blev andelen lägre, drygt 25 procent, eftersom den inhemska produktionen ökade och då Tysklands råvarubas breddades genom tillgång till de så kallade minettmalmen i Frankrike. I ton räknat låg ändå kvantiteterna från Sverige på ungefär samma nivå under kriget, som de hade gjort under 1930-talets senare del.

Men för att förstå den svenska malmens betydelse för det krigförande Nazityskland räcker det inte med att se till kvantiteterna malm, i ton räknade. Den svenska malmen, som hade en ovanligt hög järnhalt, medförde möjligheter till optimeringar på flera områden för Tyskland. Järnmalmen från Sverige hade i allmänhet en järnhalt på 60–65 procent – det gäller även de produkter som levererades av tyskgruvorna – medan järninnehållet i de tyska och franska malmen endast uppgick till hälften (ca 30 procent). Genom att utnyttja svensk malm med högt järninnehåll sparade de tyska stålverken även arbets-

kraft och masugnskapacitet vid malmens nedsmältning och den omfattande besparingen av kol och koks, som importen medförde, innebar också ett minskat behov av arbetskraft i kolgruvorna. Därmed vidgades två flaskhalsar, bristen på arbetskraft och dåligt fungerande transporter.

Importen av svensk malm minskade dessutom behovet av framför allt inhemsk järnmalm med sämre kvalitet.

Ytterligare en fördel med att använda svensk järnmalm var att vissa mer kvalificerade produkter, t ex inom krigsmaterielltillverkningen, krävde speciella malmkvaliteter med låg fosforhalt. Samtidigt som några av Tysklands tidigare leverantörer av dessa malmkvaliteter föll bort under kriget, kunde Sverige snarast öka sina.

Storleken på exporten av malm med låg fosforhalt ska dock inte överdrivas, huvuddelen av den svenska malmexporten bestod av fosforhaltiga kvaliteter som bara var lämpliga för framställning av ordinärt stål.

Bara tio procent av den svenska järnmalmsproduktionen, i slutet av 1930-talet, stannade på hemmamarknaden. Den totala produktionen uppgick till cirka 14 miljoner ton, varav 90 procent exporterades och det mesta av exporten gick till Tyskland.

De gruvföretag som dominerade, både i fråga om både produktion och export, var svenskägda TrafikAB Grängesberg-Oxelösund, med de stora gruvorna i Kiruna och MalMBERGET i nordligaste Sverige samt i Grängesberg i Mellansverige. Gruvorna i nordligaste Sverige ägdes till hälften av svenska staten, sedan år 1907. Av den totala malmbrytningen i landet svarade lapplandsgruvorna för drygt två tredjedelar, medan något mindre än en tredjedel bröts i Mellansverige. All malm från Kiruna och Gällivare gick på export. Av produktionen i Mellansverige exporterades drygt hälften. Av denna export stod Grängesbergsgruvan för ca en tredjedel, »bruksgruvor«, dvs. gruvor ägda av ett eller flera svenska järnbruk, för en tredjedel och tyskägda gruvor för den återstående tredjedelen. Tyskgruvornas malmproduktion gick nästan oavkortad på export. Under kriget svarade dessa tyskgruvor för ca tio procent av den svenska exporten.

Tyskgruvorna var vare sig okända eller hemliga, utan samtidigt uppfattade dem som en normal verksamhet. De drevs i form av svenska aktiebolag och produktionen redovisades offentligt i kalendrar och annat material.

Varför var då tyska stålverk verksamma med gruvdrift i Sverige? En viktig orsak var att malmmarknaden kännetecknades av stora variationer och stålverken ville säkra sin tillförsel, om

det skulle uppstå brist på malm. Under åren närmast före andra världskriget förbättrades konjunkturen och malmpriserna steg, vilket bidrog till en ökad rädsla för malmbrist och gjorde att frågan om malmförsörjningen hettade till. Svensk Bergskalander 1936/37 gjorde följande notering:³

Järnkonsumtionen i världen är för närvarande enorm, såsom vanligen är fallet, när en högkonjunktur varat några år. Den forcerade upprustningen kräver även avsevärda kvantiteter stål... trots att järngruvorna på de flesta ställen arbeta för fullt, råder nu malmbrist... Europa får måhända med tiden ordna sin malmförsörjning på litet annorlunda sätt än vad som hittills varit fallet. De järnfattigare malmerna synas, trots ökade kostnader vid brytning och smältning, alltmer komma till användning, särskilt i Tyskland.

Det var därför man i Tyskland startade brytning i egna, mycket järnfattiga gruvor. Mot denna bakgrund blir också det tyska intresset att förfoga över egna gruvor Sverige begripligt. Tyskgruvornas export, liksom hela den svenska järnmalmsexporten, var under kriget inordnad i ett större sammanhang. Omfattningen av den svensk-tyska handeln avtalades i förhandlingar mellan regeringsrepresentanter från de båda länderna, vilka inför varje nytt kalenderår möttes för att avtala kvantiteter och priser. Helt klart prioriterades importen i dessa förhandlingar, från svensk sida särskilt av kol och koks. Svensk järnmalm och tysk kol och koks utgjorde basen i handeln.

I följande artikel undersöks dessa tyska investeringar i svenska gruvor. Frågor som blir belysta är bland andra: Hur stark var kopplingen mellan de tyska ägarna och verksamheten i Sverige? Hur skedde styrningen och kontrollen från tysk sida? Blev gruvorna förtyskade och spelade den nazistiska ideologin någon roll i verksamheten? Var investeringarna i Sverige ett utslag av tyska imperialistiska strävanden, en förberedelse till att integrera Sverige i ett tyskt ekonomiskt storrum, ett Grosswirtschaftsraum?

Med krigsslutet ändrades förutsättningarna radikalt för de då närmast herrelösa tyskgruvorna. Hur hanterades denna situation? Vilka intressen gjorde sig gällande i detta läge?

Bland tyskgruvorna hade Koskullskullegruvan i Norrbotten en alldeles särskild historia. Denna avvek så kraftigt från gruvorna i Mellansverige, att den ges en särskild framställning.

Malmhungern inför första världskriget och mellankrigstidens lågkonjunktur

Att tyska stålverk ägde egna gruvor i Sverige under andra världskriget var inget nytt fenomen. Även inför det första världskriget med den motsvarande starka malmkonjunkturen under dessa år, hade också en känsla av »malmhunger« uppstått, och de tyska stålverken gjorde sina första inbrytningar i den svenska gruvnäringen. Det intressanta här är att samma bevekelsegrunder och orsakssammanhang kan spåras vid det utländska intresset för svenska gruvor inför båda världskrigen.

När det gäller förvärv av järnmalmgruvor i Sverige, var 1900-talets första årtionde och åren fram till första världskriget en mycket aktiv period där man även spårade upp mindre gruvor i Mellansverige. Deltagare i denna offensiv var malmimporterande stålverk, såväl tyska som österrikiska men också engelska.

Även vid denna tid gällde det för både grossister och malmkonsumenter att försöka jämna ut marknaden och framförallt undvika att bli utsatta för häftiga prishöjningar, under en högkonjunktur. Viktig var också, som nämnts, rädslan för en kommande malmbrist. De som inte var garderade med leveranser från egna gruvor riskerade att drabbas hårt.⁴

I Sverige fanns inga juridiska hinder för utländska förvärv av gruvor. Först 1916 kom en lagstiftning, som förbjöd utlänningar förvärva gruvegendom. En viktig teknisk nyhet som stegrade förvärvsintresset efter sekelskiftet 1900, var de nya anrikningsmetoderna. De medförde att även brytning av järnfattigare malm kunde bli lönsam, då malmen kunde vidareförädlas till högre järnhalt genom anrikning till slig och briketter. Innovationen medförde att gruvor, som tidigare betraktats som ointressanta, kunde bli värda att bryta

År 1913 uppskattas de utlandsägda gruvornas andel av den totala produktionen till 13 procent av exporten, d v s en något högre andel än under andra världskriget. Huvuddelen (85 procent) av malmerna var – till skillnad från de gruvor, som ägdes av svenska bruk – fosforhaltiga och därmed inte lämpliga för svensk kvalitetstillverkning, utan för mer ordinärt stål.⁵

För det sista hela fredsåret, 1913, kan följande redovisning lämnas över utlandsägda gruvor i Sverige:

Under mellankrigstiden inträdde däremot en svagare malmkonjunktur, där kriserna både i början av 1920-talet och i början av 1930-talet slog hårt mot den svenska gruvindustrin. Konjunkturavmattningen minskade det utländska intresset för järnfattiga gruvor i Sverige. Endast ett fåtal tyskgruvor drevs därför under mellankrigstiden och på sparlåga.

Gruva	Bolag	Ägare	Nationalitet
Blötberget	BergverksAB Vulcanus	Wm H. Müller	H
Idkerberget	GrufAB Dalarne	L. Possehl & Co	T
Håksberg	Nya Håksbergs GrufAB	Witkowitz	Ö
Ickorbotten	Ickorbottens GrufAB	Österreichische	Ö
Iviken	GrufAB Stark	Eisenwerk Kraft	T
Lekomberg	GrufAB Lekomberg	Hoesch AG	T
Stollberg	Stollbergs GrufAB	Hemckel von D	T
Stråssa	Stråssa GrufAB	Österreichische	Ö
Intrånget	Stora Långviks GrufAB	Bochumer Verein	T
Norberg	GrufAB Stark	Eisenwerk Kraft	T
Nartorp	Stora Långviks GrufAB	Bochumer Verein	T
Koskullskulle	BergverksAB Freja	Witkowitz	Ö

.....
 Utlandsägda gruvor i Sverige 1913. Källa: Fritz, Martin, Svensk järnmalmsexport 1883-1913, 1967, s. 99ff.

Vid de allra flesta gruvor lades driften ner och en del blev till och med vattenfyllda. Den maskinella utrustningen såldes, byggnader revs, anrikningsverken demolerades och arbetarstammen skingrades. Några mindre gruvor övergick i svensk ägo.

Med de förbättrade konjunkturerna under 1930-talets senare hälft uppstod ett förnyat intresse för svenska gruvor, från tysk sida. Och ju närmare kriget kom desto mer stegrades intresset, på grund av rädslan för en kommande malmbrist.

Andra världskriget – tyska gruvföretag i Mellansverige

Lekomberggruppen

I den så kallade Lekomberggruppen ingick ett antal gruvor, främst i Ludvikatrakten. Formellt bestod gruppen av ett antal fristående företag i aktieföretagsform. De hölls samman genom ett delvis gemensamt ägande, men också genom gemensam ledning och samdrift i olika avseenden. I allmänhet höll inte den brutna malmen från gruvorna i gruppen tillräckligt hög järnhalt för att vara lönsam, utan måste anrikas och säljas som slig. Den allra största delen av produktionen gick på export, eftersom malmen genom sin fosforhalt inte var lämpad för inhemsk kvalitetstillverkning.

Ägare till dessa gruvor var ett antal stora tyska järnverk i Ruhr, tillsammans med den holländska malmagentfirman Wm H. Müller i Rotterdam. Det sammanlagda aktiekapitalet uppgick till 9 180 000 kr.

	Wm Müller	N.V Rollo	Hoesch	Krupp	Gutehoff-nungshütte
	Haag	Haag	Dortmund	Essen	Oberhausen
Lekomberg			100		
Vulcanus	25	25	25	25	
Stollberg		32	32	32	
Håksberg			33	33	33
Nya Noragruvorna		33	33	33	

.....
 Ägarintressen i Lekombergsgruppen under andra världskriget (procent). Källa: PM av P.O. Öhrlings revisionsbyrå, FKB vol. 408, RA.. Anm. 1. Utöver de ovan nämnda fanns några övriga svenska aktieägare (t.ex. vd, platschef) med ett fåtal poster. Anm. 2. Rollo var starkt knutet till Gutehoffnungshütte. Anm. 3. I Håksberg inkluderar gruvorna Ickorbotten och Stark, vilka formellt ingick i Håksberg från 1941.

Den viktigaste gruvan i Lekombergsgruppen var Blötberget nio km söder om Ludvika. Brytningen i Blötberget startade kring sekelskiftet 1900 av BergverksAB Vulcanus, ett bolag som vid starten ägdes av malmagenten Wm H. Müller i Rotterdam. Blötberget skilde sig från de övriga gruvorna i gruppen genom att huvuddelen av den fosforhaltiga malmen hade hög järnhalt, ca 60 procent, att den var användbar direkt, utan anrikning. År 1936 exporterades 240 000 ton malm över Oxelösund. Samma år arbetade 270 man vid gruvan.

År 1927 överlät Müller 25 procent av aktierna i Vulcanus på vardera de båda stålverken Hoesch AG och Krupp i Ruhr samt på Rollo i Haag. Den senare firman var knuten till Gutehoffnungshütte – också det ett stålverk i Ruhr. Under lågkonjunkturen år 1932 måste aktieägarna gå in med ett tillskott av kapital, 3,4 miljoner kronor, för nedskrivning av aktiekapital och täckande av förlust. Vid det andra världskrigets slut uppgick bolagets skuld till de tyska aktieägarna till 4,3 miljoner kronor.⁶

Lekombergsgruvan vid Sörvik fem kilometer nordväst om Ludvika ägdes sedan år 1910 av Hoesch, som bildade GrufAB Lekomberg. Sedan Hoesch även blivit delägare i Vulcanus år 1927, förelåg dock möjligheter till viss samkörning mellan de båda bolagen. Dessutom bröt företaget under kriget malm i två mindre gruvor nära Håksberg, Sörvik och Källbotten, som höll fosforfattig malm, vilken transporterades till Lekomberget i linbanor. År 1936 bröts i Lekombergsgruvan 70 000 ton malm och anrikades 34 000 ton slig av 140 arbetare. Malmen skeppades över Gävle, Värtahamnen och Västerås.

Stollberggruvan nordost om Ludvika hade under första världskriget förvärvat av Krupp men delades år 1927 mellan Krupp, Hoesch och Rollo. Transaktionen hängde samman med den tidigare uppdelningen av Vulcanus samma år och ökade möjligheterna till samarbete gruvorna emellan. Malmen från Stollberggruvan var tämligen järnfattig, och först under de allra sista åren av 1930-talet togs driften upp igen. I slutet av andra världskriget fick gruvan ett särskilt intresse genom sina bly- och zinkmalmsförekomster.

Håksbergsgruvan strax norr om Ludvika med järnfattig och fosforrik malm ägdes sedan år 1937 ägd av Krupp, Hoesch och Gutehoffnungshütte. En nystart i de vattenfyllda gruvorna skedde år 1938, vilken uppenbarligen var ett led i den planerade samordningen och utvidgningen inom Lekombergsgruppen. Att utlänningar fick köpa Håksberg liksom Ickorrbotten (se nedan) berodde på att dessa gruvor redan före 1916 års lag varit i utländsk ägo och därmed fria att åter kunna förvärfas av utländska medborgare. Malmen från Håksberg exporterades över Gävle.

År 1937 förvärvade de tyska stålverken också den mycket närbelägna Ickorrbottengruvan, som formellt blev ett dotterbolag till Lekomberg. I likhet med Håksberg gjordes en nystart i de vattenfyllda gruvorna år 1938.

Håksberg, Ickorrbotten och Iviken utgör ett sammanhängande malmområde norr om Ludvika. Iviken förvärvades år 1937 av Hoesch, Krupp och Gutehoffnungshütte. Härmed kan man säga att slutstenen i bygget Lekombergsgruppen var på plats.

Att gruvorna hade gemensamma ägare medförde möjligheter till samordnad drift och till vissa rationaliseringar. Vissa variationer mellan gruvornas malmtyper medförde också att de kunde komplettera varandra, vid skiftande efterfrågan. Man strävade mot en sammanlagd årsproduktion om ca 800 000 ton, men den kvantiteten uppnåddes endast år 1941.

Vid dessa gruvor arbetade sammanlagt 1 350 personer i oktober år 1940. Att man inte förmådde öka produktionen under kriget berodde framför allt på att gruvarbetare blev inkallade till försvaret. Lekombergsgruppens produktion kunde därför inte motsvara gruvornas egentliga kapacitet.⁷ Den sammanlagda malmbrytningen kulminerade redan år 1941. För den största gruvan, Vulcanus, nåddes höjdpunkten redan år 1937, därefter gick produktionen nedåt. I en ekonomisk översikt från krigets senare del, som gjordes av en av ägarna; Fr. Krupp AG, förklaras den ringa brytningen främst med brist på arbetskraft men också som ett resultat av svensk ovilja att exportera malm vid den här tiden.⁸

Med tanke på det dåliga utgångsläget i slutet av 1930-talet, med såväl nedlagda som vattenfyllda gruvor krävdes omfattande investeringar för att åter kunna starta brytningen. Bland annat byggdes moderna arbetarbostäder, den tekniska standarden i gruvorna höjdes och företagen bedömdes som väl underhållna och välskötta.⁹

Lekombergsgruppens huvudkontor låg i Håksberg och chef för dessa gruvor var den tyskfödda bergsingenjören Hermann Hennemann (1887–1957). Redan före första världskriget hade han på uppdrag av sin arbetsgivare gjort en resa till Sverige

År	Vulcanus	Lekomberg	Stollberg	Håksberg	Iviken	Summa
1935	200	99				299
1936	218	103				322
1937	301	116	16			433
1938	299	129	54	1	5	488
1939	283	151	72	72	43	621
1940	222	189	67	141	80	700
1941	298	209	83	137	115	842
1942	244	202	80	108	126	760
1943	219	174	84	99	138	714
1944	148	77	51	123	75	473
1945	52	31	3	43	16	145

Malmproduktionen i Lekombergsgruppen 1935-1945 (1 000 ton). Källa: Lekombergsgruppens gruvföretag, Statsgruvors arkiv, 10 054, ArkivCentrum, Örebro län. Anm. Stollbergs produktion 1945 avser bly- och zinkslig.

för att undersöka vissa gruvfyndigheter. I början av 1920-talet återvände han till Sverige, fick svenskt medborgarskap och blev chef för Lekomberg som då ägdes av Hoesch AG. Efterhand utvidgades hans uppdrag, genom samordningen av gruvföretagen. Hermann Hennemann identifierades starkt med Lekombergsgruppens gruvor, och ibland kallades företagsgruppen för »Hennemannkoncernen«.

Stora Långvik med underbolag

Den andra grupperingen av tyskgruvor i Mellansverige var Stora Långviksgruppen som under andra världskriget ägdes av den stora stålkoncernen Vereinigte Stahlwerke. Stora Långvik, som bildades år 1911, bröt malm i Intrångets gruvor i Garpenbergs socken, tolv kilometer nordost om Hedemora. Frånsett att gruvorna stod stilla under lågkonjunktursens år 1931-1934 hölls produktionen igång under mellankrigstiden, till skillnad från många andra tyskägda gruvor. Malmen var intressant från kvalitetssynpunkt med cirka 50 procent järn och låg fosforhalt. År 1936 hade gruvan 160 arbetare som bröt knappt 30 000 ton malm och anrikade drygt 50 000 ton slig. Fyndigheten vid Intrånget var däremot inte så stor och hade bara begränsade möjligheter till produktionsökning. Malmen skeppades över Värtan.

Bolaget Stora Långvik ägde också några andra, mindre gruvor, exempelvis Nartorp i Östergötland, där viss brytning gjordes på 1920-talet. Den lilla, fattiga gruvan låg emellertid outnyttjad under andra världskriget. För att försöka öka Stora Långviks produktion tog bolaget på försök upp brytning i några mindre fyndigheter i Mellansverige, bland annat Askö i Södermanland.

Slutligen ägde Stora Långvik 40 procent av aktierna i Taberg i Småland, som bildades år 1939 och började brytning

1935	32
1936	82
1937	82
1938	91
1939	88
1940	87
1941	79
1942	75
1943	67
1944	74

Malm- och sligproduktionen i Intrånget 1935-1944 (1 000 ton). Källa: Stora Långviks Gruf AB, vol. 407, FBKs arkiv, RA. Anm. Cirka hälften av produktionen utgjordes av slig.

år 1940. Gruvan hade legat obearbetad sedan sekelskiftet år 1900. Malmen kunde brytas i dagbrott sydväst och väst om toppen på berget. Järnhalten var låg, bara kring drygt 30 procent, ändå exporterades den som styckemalm till Tyskland.¹⁰

Vereinigte Stahlwerkes aktiekapital i Stora Långvik uppgick till 400 000 kronor. Moderbolaget fick göra ett flertal kapitaltillskott för avskrivningar och för att täcka förluster, som uppgick till 5,5 miljoner kronor efter kriget.¹¹

Chef för Stora Långvik under större delen av kriget var Algot Goldkuhl (1879–1957), läkarson från Växjö och utbildad till bergsingenjör vid KTH. Efter praktik vid olika gruvor i Sverige och Kanada blev han år 1914 platschef i Nartorp och år 1928 blev han chef för Stora Långviks GruvAB.

Övriga försök till tysk exploatering av svenska gruvor

Under krigsåren förekom en otyglad och en, i backspegeln sett, märklig spekulation kring svenska gruvfyndigheter, utöver mer officiellt kända etableringar av tyskägda gruvor i Sverige. Uppgifter om frågan finns framförallt i Allmänna Säkerhetstjänstens arkiv.¹² Inom denna hemliga polisorganisation var man mycket intresserad av att spåra upp och undersöka eventuella tyska intressen och förvärv av gruvor, till och med slagglager och varphögar, »som legat i århundraden på gruvbackarna«. ¹³ Affärerna initierades oftast av svenskar som såg möjligheter att tjäna pengar på att sälja sina inmutningar till tyskarna, genom att inge orealistiska förhoppningar om gruvornas malmtillgångar. Materialet från Allmänna Säkerhetstjänsten är fullt av sådana rapporter. I dessa ärenden samarbetade tyska legationen i Stockholm med svenska och tyska affärsmän.¹⁴

Orsaken till att dessa aktiviteter i efterhand fått ett löjets skimmer, är det högst orealistiska i att försöka aktivera dessa skräpfyndigheter och i att Säkerhetstjänsten kunde ägna dem så stort intresse. Information om kommunikationen fick Säkerhetstjänsten framför allt genom att öppna, granska, registrera och fotografera försändelser från svenska företagare och privatpersoner till tyska spekulanter. Misstänksamheten hos Allmänna Säkerhetstjänsten berodde på »med vilken energi dessa affärer drivits från svensk sida. Man har icke lämnat någon möda osparad, då det gällt att finna en laglig form för de tyska intressenternas medverkan vid exploateringen av fyndigheterna.«¹⁵

Man kan också betrakta frågan ur ett tyskt maktpolitiskt perspektiv, där ekonomisk rationalitet fick ge vika för starkare politiska ambitioner. I en utredning inom Allmänna Säkerhetstjänsten hette det:¹⁶

År	Taberg	Askö
1937	4,4	-
1938	43,3	6,5
1939	3,5	17,9
1940	55,3	17,3
1941	162,9	19,9
1942	178,2	18,1
1943	212,6	19,4
1944	67,9	21,8
1945	15,9	11,6
1946	5,9	2,5
1947	12,4	-

.....
 Produktion vid Taberg (malm) och Askö (slig) (1 000 ton).
 Källa: SOS, Bergshantering

Allteftersom tiden framskred och nya brev belyste dessa affärer blev det tydligt, att det här icke endast var fråga om enstaka gruvförvärv utan att de tyska strävandena måste betraktas som ett mera allmänt försök till infiltration av den svenska gruvnäringen.

Uppgifter om möjliga brytningskvantiteter och malmens kvalitet, som lämnades till de tyska spekulanterna, var så gott som alltid starkt överdrivna. För att komma runt den svenska lagstiftningen, som förbjöd utländska gruvförvärv, skulle man anlita bulvaner. Det fanns också andra möjligheter att stärka inflytandet för utlänningar, t.ex. genom överenskommelse med inhemska aktieägare att mot hjälp med finansieringen sälja malmen till de utländska intressenterna eller bli agent för en längre period för gruvbolagets försäljning.¹⁷ Det var också vanligt med avtal om förskottsbetalningar för kommande leveranser.¹⁸

Både Goldkuhl i Stora Långvik och Hennemann i Lekombergsgruppen med deras stora kunskaper utnyttjades av sina huvudmän för att undersöka möjliga gruvförvärv. Allmänna Säkerhetstjänsten kunde utifrån Goldkuhls korrespondens, som »är många gånger svår att följa på grund av affärernas invecklade art« konstatera Goldkuhls »expansionssträvanden, vilka indirekt också befrämja den tyska kontrollen av svenska gruvor.«¹⁹ Allmänna Säkerhetstjänsten fann visserligen ingen anledning att gå in på Hennemanns offentliga verksamhet, som chef för Lekombergsgruppen, men konstaterade däremot att »Hennemann för sina huvudmäns räkning befattat sig med andra svenska gruvor, och därvid utnyttjat sin ställning i syfte att utvidga det tyska inflytandet inom den svenska gruvnäringen...och hans betydelse som stödjepunkt för en tysk expansion inom den tyska gruvnäringen torde icke kunna överskattas.«²⁰ Hennemann uppgav själv, att han sedan år 1937 »direkt från Tyskland« fått 29 000 kr om året »såsom ersättning för bevakande av det tyska bolagets malmintressen i Skandinavien«.²¹

Inte ett enda av fallen om erbjudanden att förvärva gruvor, som Allmänna Säkerhetstjänsten undersökte ledde till att någon ny gruva tog upp brytning och inledde malmexport till Tyskland.

En lönsam investering?

En utgångspunkt för bedömningen av en gruvas eventuella lönsamhet är förutom storleken järnmalmens kvalitet, främst med avseende på järninnehåll. Tyskgruvorna var i allmänhet järnfattiga och egentligen bara brytvärda under en högkonjunktur. När det gäller de tyska stålforetagens förvärv av

gruvor, var det uppenbarligen därför inte främst för att få god avkastning på det nedlagda kapitalet som investeringarna gjordes. Det ser ut som om tryggheten i försörjningen av malm var viktigare än ett eventuellt överskott av verksamheten. Omvänt kan sägas, att en garanterad avsättning av den brutna malmen var en förutsättning för fortsatt drift vid gruvorna.

När brytningen återupptogs i slutet av 1930-talet, var tyskgruvorna i allmänhet nedkörda och krävde omfattande nyinvesteringar. »Högst avsevärda belopp« investerades i teknisk utrustning, maskinpark och arbetarbostäder. Summan för tyska investeringar i Lekombergsgruppens gruvor har uppskattats till 40–50 miljoner kronor.²² Detta kan jämföras med det slutgiltiga priset – dessutom i ett betydligt sämre penningvärde – 7,9 miljoner som slutligen betalades för dessa gruvor.

En värdering, som gjordes våren 1946 av bolagen fick som resultat att frånsatt Vulcanus (Blötberget) hade ingen av dessa gruvor något egentligt värde. Skuldsidan dominerade fullständigt, då de tyska ägarna plöjt ned stora belopp.²³

Aktiekapital och fonder:	
Vulcanus	3 752
Håksberg	3 000
Stollberg	1 030
Lekomberg	1 000
Noragruvorna	400
	<hr/>
	9 182
Förluster	1 160
Tillskjutet av ägarna i form av lån, förskott och dylikt efter avdrag av återbetalade belopp, inklusive upplupna ej betalda räntor	17 865
	<hr/>
Summa	28 207

.....
 Lekombergsgruppens finansiering 1946. Källa: Sammandrag av tyska och holländska intressenters kapitalinsatser 15.10 1946. Håksbergs GrufAB, 12-01, Kopparbergs Länsarkiv.

I en senare utredning angavs Stora Långviks skuld – utöver aktiekapitalet om 400 000 kr – till Vereinigte Stahlwerke uppgå till 5,1 milj. kr.²⁴ En kännare har uppskattat tyskarnas totala investering till cirka 80 miljoner kronor, »en kapitalförstoring av rent förbluffande omfattning».²⁵ Dessa investeringar hade gjorts för en planering på mycket lång sikt – inte för att

få igång någon kortsiktig brytning för att tömma gruvorna. Bolagen redovisade regelmässigt förluster. Hennemann sammanfattade år 1946:²⁶

»Mot bakgrunden av driftens inriktning på lång sikt torde vidare bedömas det faktum, att Lekobergsgruppens företag aldrig lämnat sina nuvarande aktieägare någon utdelning...Lekobergsgruppen har av sina intressenter väl krävt kapitaltillskott i olika former i och för uppbyggnaden av företagen till deras nuvarande skick, men hittills inte lämnat den avkastning på det nedlagda kapitalet, som intressenterna beräknat att med tiden kunna erhålla.«

Relationer till de tyska ägarna

Den alldeles övervägande delen av den brutna malmen exporterades till de tyska ägarna. Vad gäller tysk kontroll skickades rutinartade, månatliga rapporter beträffande produktion och ekonomi, till ägarna. De tyska ägarna hade visserligen en egen styrelseledamot i bolagen, men närvaron på styrelsemöten och bolagsstämmor var inte särskilt frekvent – ägarna i Lekobergsgruppen representerades av Hennemann.²⁷ I Stora Långviks styrelse fanns ingen representant för ägaren Vereinigte Stahlwerke.

Tyska legationen i Stockholm rapporterade däremot flitigt till Berlin om både stort och smått från den svenska gruvnäringen. Den tyska handelsattachén besökte även flera tyskägda gruvor i Ludvikatrakten.²⁸

Alla gruvföretag – svenska som tyskägda – var underordnade de övergripande, årliga tysk-svenska handelsavtalen.²⁹ Inga förmåner tillförsäkrades de tyska ägarna på grund av deras aktieinnehav. De tog inte heller ut någon vinst vid sina köp av malm, utan betalade marknadspris: »Vid jämförelse med från annat svenskt gruvbolag erhållen prisuppgift har ingen anmärkningsvärd avvikelse kunnat konstateras« noterades det i Flyktkapitalbyråns senare granskning.³⁰ I stället blev stora kapitaltillskott från Tyskland nödvändiga. Endast i undantagsfall betalades viss ränta på lånen, och ingen utdelning skedde på aktiekapitalet.

Av vissa promemorior från Hennemann framgår att de tyskägda företagen uppenbarligen hade stora friheter att fatta beslut, att de var oberoende av sina ägare, att ägarna inte tillskansade sig några förmåner och att gruvbolagen i princip fick sälja till vem man ville:³¹

I detta sammanhang bör framhållas att bolagen varit fullt oberoende av intressenterna i sin försäljningspolitik. Dessa hava sålunda erlagt gällande marknadspris för malmen... Ledningen

har även i övrigt haft fria händer att planlägga driften och samarbetet mellan företagen, vilket varit till stor fördel för deras utveckling.

Efter kriget gjordes undersökningar inom Flykttkapitalbyrån rörande »Eventuella utbetalningar för tysk underrättelsetjänst eller dylikt«. Några anmärkningar beträffande exempelvis spioneri eller annan olaglig verksamhet kunde över huvud inte påvisas vid någon enda av gruvorna.³² Någon »förtyskning« eller nazifiering av bolagen synes inte ha förekommit. De agerade som svenska företag i en normal svensk miljö.

Det förekom inte heller någon rovdrift vid dessa gruvor, även om exporten var betydande i förhållande till gruvornas storlek.³³ Svenska statsmaktens fullständiga kontroll över malmexporten omöjliggjorde sådana försök. Ett annat skäl till att gruvorna inte kunde öka sin brytning särskilt mycket var bristen på arbetskraft, särskilt den yrkesskickliga.

Relationer till facket

Den internationella efterfrågan på malm medförde att gruvarbetarna vid exportgruvor var bättre betalda än arbetare vid bruksgruvorna, eftersom svenska bruk inte tyckte att de kunde betala lika bra för sin egen malm.³⁴ Av fackligt material från gruvarbetareförbundet framkommer inga särskilda aktioner eller synpunkter från anställda vid tyskgruvorna.³⁵ Den socialdemokratiskt ledda gruvfackliga verksamheten var helt solidarisk med regeringens politik, inklusive den omfattande malmexporten till Tyskland.³⁶

Protester och begäran om blockad av malmexporten till »fascistiska stater« kom i stället från syndikalistiska organisationer inom gruvfacket som våren 1938 sände följande skivelse till bland andra LO:³⁷

Vi representanter för de syndikalistiskt organiserade gruvarbetarna vid elva malmexportfält, rikta en flammande maning till de reformistiskt organiserade gruvarbetarna att gemensamt med oss se till, att malmexporten från Sverige till de nazistiska staterna förhindras. Vi är fullt medvetna om, att vi därmed träffa oss själva genom driftsinställelser och arbetslöshet, men dessa offer måste tagas för att därmed bidra till att förhindra att mänskligheten indrages i ett nytt världskrig.

Förbundsstyrelsen för Gruvfacket lade skrivelsen »till handlingarna«.³⁸ Den socialdemokratiska pressen var enstämmigt negativ till förslaget och bedömde det som alltför verklighetsfrämmande för att kunna lyckas.

Låt Hitler betala om han vill ha malmen

Dilemmat var, att det starka behovet av svensk malm skapade efterfrågan på arbetare, vilket ökade möjligheterna till höjda löner. »En underlig form av dubbelmoral hängde över alla diskussioner kring löner, arbetsvillkor och bolagets ekonomi« står det i en historik över Gruvs Avdelning 1.³⁹ I samma historik talas emellertid också om en lokal bojkott av tyska varor i Grängesberg, vilket visar att arbetarrörelsen var splittrad i frågan.⁴⁰

Samtidigt som många tog starkt avstånd från nazismen, medverkade man till en kraftfull export: »Vill Hitler ha Grängesbergs malm, ska han också betala för den.«⁴¹

Krigsslut och efterkrigsår

Under krigets senare del pressades svenska regeringen av de allierade att begränsa exporten av järnmalm till Tyskland. För år 1944 blev den avtalade kvantiteten sju miljoner ton som ska jämföras med de tio miljoner ton, som var tidigare års avtalade kvantiteter. Genom fortsatta allierade påtryckningar kom exporten under år 1944 i själva verket att stanna vid 4,5 miljoner ton. Under det följande året blev situationen ännu värre för den svenska gruvindustrin. Tyskland var då borta som mottagare av svensk malm. År 1945 exporterades bara 1,2 miljoner ton, varav en obetydlig del från tyskgruvorna.

Framtiden för de tidigare tyskgruvorna var både oviss och mörk. Permitteringar verkställdes och arbetslösheten bland gruvarbetare blev allvarlig.⁴² Viss försäljning av malmen till svenska järnverk förekom emellertid och under de följande åren ökade den svenska exporten av järnmalm återigen. Åren kring och efter 1950 blev framgångsrika år för svensk gruvindustri.

Till följd av minskad efterfrågan och kaos i Tyskland blev tyskgruvornas situation allt mer oklar. Företagen sattes på de allierades »svarta lista«.⁴³ Sommaren 1944 hävdade de allierade en skyldighet för de neutrala länderna att omhänderta och kontrollera tyska tillgångar och utlämna dessa till de allierade. De dubbla syftet var att krossa Tyskland som industriell stormakt och utnyttja de tyska utlandstillgångarna som delbetalning för skadeståndskraven på Tyskland. En ny myndighet, Flyktkapitalbyrån, blev svenska regeringens motdrag mot de allierades krav. Myndigheten skulle kontrollera och administrera de tyska tillgångarna i Sverige.⁴⁴ Genom Flyktkapitalbyrån ställdes i december år 1945 de tyskägda gruvorna under offentlig administration och statliga ämbetsmän övertog bolagens ledning och fick stora befogenheter.

Genom Flyktkapitalbyrån påbörjades en planering för avveckling men det tog flera år innan en försäljning av tyskgruvorna genomfördes. En lång rad utredningar och utvärderingar av lönsamhet, soliditet och likviditet genomfördes av experter – allt mot bakgrund av den lamslagna malmförsäljningen, som särskilt drabbade de små exportgruvorna. Situationen präglades av de ovissa framtidsutsikterna

Tyskgruvekommittén

I de dåliga malmkonjunkturerna var det inget gynnsamt läge att försöka sälja dessa gruvor, men efter hand förbättrades läget. Vissa järnverk anmälde intresse, och från statens sida tillsattes sommaren 1948 en Tyskgruvekommitté, som skulle utreda förutsättningarna för ett eventuellt statligt förvärv av gruvorna.

Efter hand svalnade intresset hos de privata spekulanterna. Även inom Tyskgruvekommittén förekom skilda meningar om det meningsfulla i en fortsatt drift av gruvorna.⁴⁵

Gruvornas historia var ju inte särskilt uppmuntrande. Man visste ju, att dessa gruvor genom sin begränsade storlek och malmens låga järninnehåll låg på marginalen till lönsamhet eller snarast under. Dessutom måste en ny ägare vara beredd att ta på sig vissa förpliktelser i socialt avseende gentemot anställda vid gruvorna.⁴⁶ Med de förbättrade malmkonjunkturerna föreslog dock Tyskgruvekommittén till slut ett värde på tolv miljoner kronor och att ett aktiebolag skulle bildas med svenska staten som ägare.⁴⁷

År 1950 föreslog också regeringen ett statligt ägt aktiebolag för Håksberg, Lekomberg, Stollberg, Stora Långvik, Stark för 9,3 miljoner kronor, men prutat till 7,9 miljoner vid tillträdet den 1 april år 1950. Gruvorna skulle fortsättningsvis hålla ihop som en enhet, d v s samma tanke Hennemann tidigare ivrat för. Den 1 april år 1950 bildades AB Statsgruvor och dess förste VD blev den tyskfödde Hermann Hennemann, tidigare chef för Lekombergsgruppen.

Stora Långviks aktieinnehav i Taberg såldes till de övriga svenska aktieinnehavarna.⁴⁸ Inte heller Vulcanus med Blötberget, den mest värdefulla av tyskgruvorna i Mellansverige, följde med i övergången till Statsgruvor utan förvärvades av Stora Kopparberg.

Sammanfattning

I den tyska krigsekonomiideologin spelade föreställningen om ett ekonomiskt storrum, ett Grosswirtschaftsraum, en stor roll. Planen var ett Europa dominerat av ett avancerat tyskt näringsliv omgivet av leverantörsländer, vars roller skulle vara att exportera råvaror till den tyska industrin. I detta större mönster kan tyskgruvorna sägas passa in – men det gjorde då också den övriga svenska malmexporten till Tyskland. Någon tydlig särbehandling av tyskgruvorna i detta avseende kan inte spåras.

De tyskägda gruvföretagen i Mellansverige var ingen lönsam affär för ägarna, och deras andel i den tyska malmförsörjningen måste betraktas som marginell, även om det innebar i viss trygghet i tillförseln. Bristen på gruvarbetare i Sverige begränsade brytningens omfattning, och exporten var dessutom t ex i fråga om kvantiteter och priser inordnad i de allmänna handelsavtalen med Tyskland. De svenska exportörerna kunde inte höja sina priser särskilt mycket, men de tyska stålverken fick heller inte sin malm billigare härigenom än annan malm. Man kan inte heller påstå, att denna export på något avgörande sätt bidrog till den tyska krigsekonomin. Den fosforhaltiga malmen i tyskgruvorna var inte lämplig för tillverkning av krigsmateriel. Verksamheten var nästan genomgående förlustbringande. Man kan därför snarare betrakta företeelsen som en gigantisk felinvestering från tysk sida.

Från tyskgruvornas sida var det närmast ett livsvillkor med det tyska ägandet, som garanterade avsättning av malmen. Kontrollen från tyskarna var inte särskilt omfattande. Bolagen var svenska, företagsledningarna var svenska. Gruvorna drevs som normala svenska företag. Ingen olaglig verksamhet kunde påvisas. Det är betecknande, att den tyskfödde, verkställande direktören Lekobergsgruppens företag under många år, blev VD för det nya företaget Statsgruvor.

Affärsmässigheten i relationen mellan tyska ägare och gruvföretagen i Sverige är det dominerande intrycket. Några politiska övertoner finns inte i det material från företagets verksamhet som granskats.

Företagen var välskötta och kännetecknades av hög teknisk standard och moderna arbetarebostäder. Sverige fick vissa fördelar av tyskarnas insatser i form av arbetstillfällen och löner, leveranser av maskinell utrustning, transporter och arbete i hamnar. Enligt en uppskattning tillfördes Sverige 115 miljoner kronor, enbart genom den så kallade Lekobergsgruppens försäljningar mellan åren 1927 och 1945. Beloppet fördelades

på 37,5 miljoner till järnvägstransporter, 41,5 till löner och 20 till materiel.⁴⁹

Efter 1950-talets goda malmkonjunktur kom svårare tider för dessa mindre gruvor. Verksamheten vid Intrånget upphörde år 1969. Med stålkrisen och kraftigt sänkta malmpriser under senare hälften av 1970-talet drabbades den svenska gruvnäringen hårt, som bland annat år 1979 medförde en (definitiv?) nedläggning av de sista »tyskgruvorna« Blötberget och gruvorna i Håksbergsområdet.⁵⁰

Koskullskullegruvan i stormaktspolitikens kraftfält

Järnmalmgruvan Koskullskulle, strax nordöst om Malmberget i Norrbotten, ägdes ursprungligen av ett österrikiskt järnverk. Under andra världskriget kom gruvföretaget formellt i engelsk ägo och gruvan blev en bricka i den internationella storfinansens läggspele. För att rädda ekonomiska värden undan kriget blev gruvan också en komponent i kampen mellan England och Tyskland, där företaget kom i kläm mellan stormakternas intressen. Efter kriget uppkom en motsvarande kraftmätning om ägandet till gruvan, mellan tre parter: de internationella ägarna, den nya, kommunistiska tjeckoslovakiska staten och samverkande nationella svenska intressen.

Ägare till Koskullskullegruvan var BergverksAB Freja, grundat år 1897. Frejabolaget i sin tur ägdes av Witkowitz Bergbau und Eisenhütten-Gewerkschaft, ett stort integrerat järnverk med tillhörande kolgruvor och 30 000 anställda. Järnverket låg i Ostrava, Mähren, som fram till första världskrigets slut hörde till dåvarande kejsardömet Österrike. Witkowitz i sin tur ägdes sedan 1840-talet av den judiska finans- och bankfamiljen Rothschild i Wien.⁵¹

Koskullskulles malm var av god kvalitet med hög järnhalt och låg fosforhalt. Efter de tre stora exportgruvorna Kiruna, Malmberget och Grängesberg var exporten från Koskullskulle den största i landet. Under senare delen av 1930-talet exporterades uppemot 300 000 ton malm årligen. År 1938 uppgick antalet arbetare till drygt 300 man. Järnvägsförbindelse fanns fram till malmbanan vid Gällivare och utskeppningshamn var Luleå. Ungefär en tredjedel av leveranserna under 1930-talet gick till moderbolaget i Tjeckoslovakien. Återstoden exporterades främst till Tyskland. Den holländska firman N.V. Nederlandsche Maatschappij voor den Import en Export van Machines en Ertsen hade från år 1937 ansvaret för försäljningen på kontinenten.⁵²

Under mellankrigstiden införlivades Mähren i den nybildade tjeckoslovakiska nationen vilket inte påverkade ägandeförhållandet utan Witkowitz utvecklades till den klart ledande koncernen inom järn- och stålområdet i det industriellt avancerade Tjeckoslovakien. Med en tackjärnskapacitet om 800 000 ton per år fick Witkowitz en tätposition i Europa.

Banden till Sverige och Freja var nära. Chefen för Witkowitz, som titulerades, »Generaldirektor«, var från år 1933 Oskar Federer. Han var också VD i Freja, medan styrelsen i Frejabolaget på 1930-talet utgjordes av några advokater på Stockholmsbyrån Themtander, Wetter och Philipson Advokatbyrå, där Sune Wetter år 1936 blev ordförande i Freja och tog en stark ledning över verksamheten. Från år 1939 bar byrån namnet Sune Wetters advokatbyrå med bl a Carl Swartling och Jochum Sjövall som biträdande jurister. På advokatkontoret ombesörjdes företagets administration och ekonomi men också malmförsäljningarna. Erik Almin som var platschef i Koskullskulle under dessa år, hade ansvar för själva gruvsdriften. Wetters advokatbyrå erhöll ekonomisk ersättning från Freja. När Oskar Federer i samband med krigsutbrottet måste lämna Tjeckoslovakien, fick Sune Wetter även ta på sig uppdraget som VD.⁵³ Varken Federer eller någon annan utländsk ledamot deltog emellertid i ett enda styrelsemöte eller vid någon av bolagsstämmorna mellan åren 1937 och 1950. Ägarna var i stället genomgående representerade med fullmakter utställda på advokaterna vid byrån.

Tyska anspråk på Koskullskulle

Under slutet av 1930-talet blev det nazistiska hotet mot Österrike och Tjeckoslovakien allt starkare och sattes successivt i verket. Den 11–13 mars 1938 införlivades Österrike, »Anschluss«, och i Münchenöverenskommelsen den 29 september samma år godkände västmakterna den tyska annekteringen av Sudettyskland, den tyskspråkiga delen av västra Tjeckoslovakien.

Familjen Rothschild som var ägare till Witkowitz hade anledning att oro sig över en förväntad tysk aggression. Den 15 mars 1939 marscherade också tyskarna in i Tjeckoslovakien, och landet styckades. De välutvecklade industriregionerna Böhmen-Mähren, som redan före kriget hade Tyskland som främsta marknad, blev därmed ett tyskt protektorat under en tysk riksprotektor, först Konstantin von Neurath, senare Reinhard Heydrich, och protektoratet betraktades som en integrerad del av det tyska riket.⁵⁴

Med den militära erövringen förenades en stark tysk ambition att komma åt och behärska den viktiga tjeckoslovakiska gruv- och järnindustrin. I denna aktion involverades inte privata tyska stålverk, utan aktionen styrdes av Hermann Göring, befullmäktigad för den tyska fyraårsplanen, som skulle göra landet självförsörjande bland annat på järn och stål. Hans verktyg blev den statliga, genompolitiserade jättekoncernen inom gruv-, järn och stålområdet, Reichswerke Hermann Göring som, liksom tidigare i Österrike, med maktspråk försökte tvinga till sig landets järn- och stålverk.⁵⁵ I en del fall var det fråga om ren konfiskation genom arisering av styrelser och ledning, i andra kom man över företagen till mycket låga priser efter att ha utsatt ägarna för utpressning eller hot, som t ex krigsmaterieltillverkaren Skoda-verken. I andra bolag tvingade man fram en nyemission med förmånsrätt för Reichswerke, som därmed nådde 51 procent av aktiekapitalet.⁵⁶

När det gällde att lägga beslag på Witkowitz⁵⁷, prövade nazisterna en alldeles speciell metod, som bland annat har uppmärksammats i biografier över släkten Rothschild. Ledaren för den österrikiska grenen av släkten, Louis Rothschild, fängslades redan i samband med Anschluss och sattes i arrest i Gestapos högkvarter i Wien men skulle kunna bli frisläppt på villkor att Witkowitz överfördes till tyskarna.⁵⁸ I detta läge kunde emellertid Rothschild spela ut ett tidigare okänt trumfkort. Genom att utnyttja sina omfattande internationella kontakter hade han redan i maj år 1937 i det fördolda genomfört en transaktion med den tjeckoslovakiska regeringens och riksbankens goda minne.⁵⁹ Vad saken gällde var att säkra familjens aktieinnehav i Witkowitz genom att via schweiziska och holländska institut föra över samtliga aktier till ett bolag i London i utbyte mot certifikat. Detta bolag, Alliance Assurance Co Ltd, behärskades av släkten Rothschild, och en medlem i den engelska grenen av familjen satt som ordförande.⁶⁰ Rothschild kunde därför med emfas hävda, att hans familj inte längre ägde Witkowitz. Hela makten över detta jätteföretag, liksom över dess dotterbolag, tillkom sålunda det engelska bolaget – inte innehavarna av certifikaten.⁶¹ Manövern skulle på sikt också få stor betydelse för Freja.

Under våren år 1939 utsattes den fängslade Louis Rothschild för fortsatt press men blev frisläppt efter några månader, sedan man kommit överens om villkoren för en försäljning till tyska intressen. Den 13 juli 1939 undertecknades ett villkorligt avtal om försäljning av Witkowitz för 2,9 miljoner £, där också Freja i en särskild avtalsparagraf förklarades tillhöra Witkowitz.⁶² Enligt uppgift motsvarade denna summa endast

ca tio procent av anläggningens verkliga värde.⁶³ Detta förvärv skulle bli möjligt genom att annullera aktierna i London och ge ut nya, som var utställda på Reichswerke.⁶⁴

På grund av krigsutbrottet kunde det preliminära och villkorade avtalet inte förklaras giltigt, och som engelskt bolag kunde inte heller Witkowitzverket formellt exproprieras av tyskarna. Riksprotektor von Neurath som inte var övertygad nazist erkände för sin del det engelska ägandet. Avgörandet fick skjutas upp till efter krigets slut.⁶⁵

För Frejas del innebar situationen att Koskullskulle inte blev en tyskgruva i egentlig mening – d v s med ett tyskt järnverk som ägare. Å andra sidan satt företaget fast i det tyska skruvstället, med begränsad handlingsfrihet. Från tysk sida sågs å andra sidan Freja med Koskullskulle som tysk egendom och som ett tyskt bolag. I olika sammanställningar över koncernen Reichswerke Hermann Göring klassificerades Freja som ett dotterbolag i denna koncern.⁶⁶

Koskullskulle som tyskgruva och Freja som spelbricka

Enligt egen uppfattning kunde sålunda tyskarna hävda överhöghet till Freja. Med etablerande av protektoratet Böhmen-Mähren hade de omedelbart satt Witkowitz under kommissarisk förvaltning. Framträdande medarbetare till Göring tog plats i den nya styrelsen.⁶⁷ Oskar Federer, som var jude, lämnade sin chefsbefattning vid Witkowitz i samband med ockupationen och flydde till Paris några dagar senare. Han ersattes som chef av en kommissarie, Karl Kuschinka. Det blev sålunda ett de facto förvärv, och stora tyska investeringar gjordes under krigsåren i Witkowitz för att stärka produktionskraften. Alltifrån den tyska ockupationen i mars 1939 utgjorde stålverket en del av Reichswerke och inordnades därmed i den tyska fyraårsplanen och industriproduktionen. Under krigsåren svarade detta verk för inte mindre än en tredjedel av Reichswerkes råstålsproduktion.⁶⁸ Verkets försäljning under krigsåren låg på ca 250 miljoner RM,⁶⁹ vilket kan jämföras med värdet på hela den svenska exporten till Tyskland om ca 500 miljoner RM.

Bolaget Freja fick kännbar påverkan av utvecklingen på kontinenten inför och under andra världskriget. Rothschildägarna å sin sida vidtog en rad åtgärder för att gardera sina intressen, och hade god nytta av det lönsamma svenska bolaget i sin strategi. Som en följd av överförandet av aktierna i Witkowitz till England ansågs det lämpligt att Freja i december 1937, genom förmedling av Witkowitz, skulle förvärva hela aktiekapitalet i den holländska agenturfirman

N.V. Nederlandsche Maatschappij voor den Import en Export van Maschines en Ertsen, benämmt Maschinerts.⁷⁰ Av säkerhetsskäl flyttades depån senare till USA, i Federers namn. Då dessa aktier förlorade i värde på grund av kriget, måste Freja göra nedskrivningar på innehavet, vilka balanserades genom avsättningar av vinstmedel till en värderegleringsfond, som år 1943 uppgick till 1 149 000 kronor.

Året därpå, år 1938, fick Freja gå i borgen för Wikowitz pensionsåtagande gentemot Oskar Federer, eftersom han och hans styrelse befarade, att järnverket till följd av den politiska utvecklingen inte skulle kunna stå för sina förpliktelser. Förhågorna besannades då den nya ledningen av Witkowitz inte ville kännas vid tidigare pensionsavtal.⁷¹ Liksom Maschinerts-transaktionen gav pensionsåtagandet anledning till mångårigt juridiskt utredningsarbete och diskussioner, men medförde också stora kostnader för Freja. År 1945 fick Federer 317 000 kronor av Freja.⁷²

Men Frejas styrka utnyttjades även på annat sätt. För Rothschilds blev företaget en intressant bricka i deras vidlyftiga internationella finanstransaktioner. En dryg månad före den tyska inmarschen i Tjeckoslovakien sammanträffade Wetter med företrädare för familjen Rothschild – Louis Rothschild var fortfarande fängslad – och Witkowitzverket. Mötet resulterade i att Freja fick utfärda en garantiförbindelse till ett bolag benämnt Elgana S.A. i Montreux i Schweiz för dess fordringsanspråk på ett annat bolag, som också uppenbarligen hörde till Rothschildsfären, H.V Comfin Financierings Mij. i Amsterdam. Enligt Federer förelåg ingen risk för Frejas del att ta på sig betalningsansvaret. Men framför allt var det »ett ofrånkomligt koncernintresse« att Freja lämnade en sådan förbindelse, som innefattade borgen för Comfins utbetalningar till Elgana under åren 1940–1944 om 850 000 dollar. Rothschilds fick också förbinda sig att inte sälja Freja så länge garantin kvarstod.⁷³ Freja erhöll också borgen från några mindre koncernbolag i Östeuropa, en borgen som förstås inte blev särskilt mycket värd under kriget.⁷⁴ Genom krigsutbrottet kom inte oväntat Comfin i svårigheter och konkurs väntade. Freja fick träda in som räddare och inte bara borgensåtagandet löstes ut, utan även utbetalningarna till Elgana höjdes.

I slutet av år 1940 fick även Witkowitz – som då leddes av tyskar – kännedom om Elganaförbindelsen, vilken man karakteriserade som en valutasvindal, eftersom Comfins skuld till Elgana var fiktiv. Vid denna tid hade Freja hunnit betala ut nära 1 350 000 kr. Även svenska riksbanken anade oråd och avslog vidare transfereringar fr o m månadsskiftet juni/juli.

Riksbankens misstänksamhet mot det rimliga i dessa transaktionen växte alltmer.⁷⁵

I början av april 1939 hade ytterligare en viktig preventiv åtgärd vidtagits från Rothschilds sida, för att undgå de tyska ambitionerna. Samtliga aktier (utom fyra) i Freja överflyttades i denna transaktion från Witkowitz till ett särskilt engelskt bolag, Metal Industries Investments Ltd, som därmed formellt blev Frejas ägare.⁷⁶ För att inte belasta Frejas kassa allt för mycket fick Metal Industries i samband med Elgana-Comfinaffären förbinda sig att inte göra anspråk på utdelning av Frejaaktierna för år 1938. Med konstaterandet, att Freja förfogade över 6,5 miljoner kronor i banktillgodohavande, såg sig Frejas styrelse tvungen att godkänna arrangemanget.⁷⁷ När Federer återkom i början av januari 1940 med en begäran om ytterligare åtaganden, avslogs dock denna propå av Frejas styrelse.⁷⁸

De påtvingade engagemangen medförde att Freja också nödgades att, förutom att skriva ner sitt aktieinnehav i Maschinerts, göra utbetalningar till Elgana. Å andra sidan kan konstateras att aktieägarna inte fick några utdelningar under krigsåren.

Elganaaffären levde kvar under flera år. Efter långa och invecklade förhandlingar kände Frejabolaget sig tvungna att sommaren 1943 betala ytterligare drygt 2,2 miljoner kronor till Elgana, för att infria sitt borgensåtagande.⁷⁹ Beloppet överfördes i dollar till amerikansk bank.⁸⁰ Även engagemanget i Maschinerts medförde som nämnts stora förluster.⁸¹

Freja i korskelden

Det var sålunda ingen enkel situation som Frejas ledning skulle bemästra. Å ena sidan ville de ta hänsyn till de tidigare ägarna, med vilka de också kände stark lojalitet, å andra sidan kom självmedvetna framstötter från de nya tyska ledarna för Witkowitz som ett resultat av de politiska och militära framgångarna. Redan 14 dagar efter inmarschen i Tjeckoslovakien kom det krav från dem på finansiell information om Freja.⁸²

I en promemoria senhösten 1939 konstaterade Sune Wetter inte utan ett visst understatement: »...ha helt naturligt uppfattningarna och önskemålen i frågor berörande Freja understundom divergerat hos vederbörande i Witkowitz, å ena, och Paris/London å andra sidan«.⁸³ Något senare förklarade styrelsen, att dess beslut inte alltid kunnat tillfredsställa de båda stridande parterna i kriget.⁸⁴ Frejas ledning försökte på olika sätt vidmakthålla ett slags modus vivendi i korskelden från »intressenter« och »pretendenter«.

Koskullskulle var en »tyskgruva« i den meningen, att Witkowitz under sin nya regim gjorde anspråk på inflytande över driften och fortfarande var största kund. Å andra sidan kan konstateras, att Freja som engelskt, Rothschildägt bolag var ett företag, som exporterade värdefull järnmalm till fiendens rustningsindustri. Gentemot tyskarna uppkom en konflikt redan våren 1939 rörande vinstens storlek i bokslutet för år 1938, där styrelsen intog en formell ståndpunkt och hävdade att ställningstagandet till styrelsens förslag tillkom aktieägarna vid bolagsstämman.⁸⁵

Olika åsikter om betalningsvillkor

Vidare hade Witkowitz och Freja olika åsikter om malmleveranser och betalningsvillkor sommaren 1939. Frejas linje segrade, sedan Freja ståndaktigt vägrade att fortsätta leveranser om inte betalning inflöt.⁸⁶ En annan fråga gällde ett »studiebesök« i Koskullskulle våren 1940 av en Witkowitzanställd ingenjör, vilken även tidigare under Federers ledning besökt gruvan vid ett flertal tillfällen. Frejas styrelse avböjde och ansåg ett besök vara »av ömtålig beskaffenhet ur skilda synpunkter« och ansåg sig inte ha behov av den tjeckiske ingenjörrens kunskaper.⁸⁷

Med krigsutbrottet skärptes motsättningarna ytterligare, och Rothschilds önskade, att leveranserna till just Witkowitz skulle stoppas enligt den engelska »Trading with Enemy Act«, vilket avvisades, då en sådan åtgärd skulle komma i konflikt med det övergripande svenska intresset som syftade till »normal handel«. Å andra sidan försökte en representant för Göring och Reichswerke vid ett besök i Stockholm i september 1939 utöva tryck på Wetter i avsikt att ta kontroll över Freja eller åtminstone få inflytande över dess förvaltning.⁸⁸

Dessa diskussioner blev emellertid avbrutna, då Witkowitz öppnade en process vid Stockholms Rådhusrätt, om överföring av aktier. Bolagets advokat hävdade, att Frejaaktierna olagligen förts över till Metal Industries i England och att bolaget otvetydigt var ett dotterbolag till det nu av tyskar förvaltade Witkowitz. Wetter lyckades emellertid få Rådhusrätten att förklara rättegången vilande i avvaktan på att kriget skulle ta slut.⁸⁹

Frågor om arisering uppstod också. Frejas dotterbolag Maschinerts i Holland, som inte längre bedrev någon verksamhet, önskade efter uppmaning från en tysk »generalkommissarie« där ersätta icke-ariska styrelseledamöter och direktionsmedlemmar med ariska personer. Freja anförde praktiska nackdelar med förslaget och menade att en fråga av sådan

principiell natur måste man skjuta på till efter kriget. Man hade också svårt att se någon nytta med en förändring när företaget inte hade någon egentlig verksamhet.⁹⁰ Ariseringsförsöken avvisades sålunda.

Ett intryck av det tillgängliga materialet är att Frejas ledning lyckade hålla en konsekvent självständig linje genom att hävda, att bolaget var ett svenskt bolag och hade att agera utifrån främst svenska intressen. Vintern 1940 uttalade styrelsen:⁹¹

Inom styrelsen framhölls vidare med styrka angelägenheten av att bolaget under nuvarande förhållanden administrerades på ett sätt, som framstode såsom oklanderligt såväl ur nationell svensk som affärsekonomisk synpunkt.

I en skrivelse i april 1941 till rådhusrätten i Stockholm konstaterade styrelsen:⁹²

De avgörande, som styrelsen därvid haft att träffa, ha ej alltid helt tillfredsställt utländska intressen med anknytning till den ena eller andra av de krigförande staterna. Det torde emellertid ha varit oundvikligt med hänsyn till att styrelsen ansett det vara sin skyldighet att – oavsett de krigförandes intressemotsättningar – tillrättalägga bolagets förvaltning under skäligt hänsynstagande till såväl affärsmässiga synpunkter som bolagets egenskap av svenskt företag.

I detta avseende avviker inte Frejas förhållningsätt från mönstret vad gällde tyskgruvorna i Mellansverige, vilka också främst agerade som svenska företag. Under krigsåren inordnades även Freja liksom övriga exportgruvor i de övergripande handelsförhandlingarna rörande malmexporten, som genomfördes i det svenska utrikesdepartementets regi. Även för Freja var handlingsutrymmet begränsat.

Produktion, export och ekonomiskt resultat

Bolagets faktiska utveckling efter krisen i början av 1930-talet var positiv både för brytning och export av Koskullskullemalm. Kulmen nåddes redan år 1937 med 377 000 ton bruten malm. Witkowitz andel av de skeppade kvantiteterna förstärktes snarast under krigsåren. Liksom för tyskgruvorna i Mellansverige innebar krigsslutet en kraftig nedgång. Till skillnad från de tyskägda gruvorna i Mellansverige var Freja ett välkonsoliderat och lönsamt företag. Överskottet på malmförsäljningen under krigsåren låg årligen på två till tre miljoner kronor, d v s lika stort som bolagets aktiekapital.

År	Produktion	Export	Varav till i procent		
			Witkowitz	Tyskland	Övriga
1935	195	190	26	74	
1936	249	237	19	81	
1937	377	373	40	60	
1938	320	303	20	80	
1939	328	367	32	68	
1940	342	319	33	67	
1941	304	303	31	69	
1942	270	273	32	68	
1943	234	255	26	74	
1944	195	130	16	84	
1945	133	35			100
1946	178	267	42		58
1947	234	252	36	27	37

.....
Tabell 5.1. Koskullskulle, brytning och export av järnmalm (1 000 ton och procent). Källa: Bergverks AB Freja, Total bergbrytning i Koskullskulle, Tekniska årsberättelser, Ämnesordnade handlingar, LKAB:s arkiv, Malmberget

Från och med 1938 års resultat – trots de goda vinsterna – gjordes inga utdelningar. I stället användes överskottet dels till att ytterligare konsolidera bolaget genom avsättningar till fonder, dels till att fullgöra de garantier och de nedskrivningar av värdet på aktier om sammanlagt nästan fyra miljoner kronor. Härigenom erhöll ägarna – Rothschilds – viss kompensation för uteblivna utdelningar och Freja gick ur kriget som ett urstarkt företag.

Koskullskulle åter i internationell diskussion

Krigsslutet och de första efterkrigsåren innebar en svår tid för Koskullskulle och dess anställda. Ledningen i Stockholm försökte på olika sätt få nya försäljningskontrakt, sedan Witkowitz och de tyska verken försvunnit som kunder. Redan år 1946 återkom emellertid Witkowitz som stor köpare och 1950 såldes 150 000 ton till denna kund, av en total export på 318 000 ton. Det verkade alltså som om gruvbrytningen och exporten åter var i stark expansion och det gamla mönstret var på väg att finna sina tidigare former. Även lönsamheten förbättrades successivt. Utvecklingen bidrog givetvis till ett ökat intresse för ägarfrågan.

Efter kriget genomförde den nya kommunistiska regimen i Tjeckoslovakien en nationalisering av företagen. Nationaliseringen omfattade även utlandsägd egendom i landet, som man ansåg sig ha rätt till. Det gällde också det stora järnverket Vitkovice, tidigare Witkowitz. Förhandlingar om ersättning till de gamla ägarna till företaget startade i London i slutet av augusti 1949, i samband med de brittisk-tjeckoslovakiska förhandlingarna om handelsavtal och om kompensation för nationaliserad engelsk egendom i Tjeckoslovakien.

»Kommunistiskt« inflytande skrämde

I dessa diskussioner aktualiserades också frågan om äganderätten till det svenska gruvbolaget Freja. I ett brev från legationen i Prag, den 16 september 1949, uppmärksammades svenska utrikesdepartementet på dessa pågående engelsk-tjeckoslovakiska förhandlingar. I brevet meddelades också, att Rothschilds inte längre var intresserade av att driva industriell verksamhet, utan i stället ville familjen och andra ägare mot en rejäl ersättning låta aktierna i Freja ingå i den förväntade ersättningen för moderbolaget. Tjeckerna å sin sida uppgavs vara särskilt intresserade av den förträffliga Frejamalmen. Redan i denna ambassadör Winthers första skrivelse antydde de svårigheter som ett tjeckoslovakiskt ägande skulle kunna få i samband med kommande förhandlingar om malmförsäljning, »ett handelspolitiskt vapen«, men framför allt risken att företaget skulle komma⁹³

»under kommunistiskt inflytande och bilda en effektiv och svårkontrollerad organisation. Det är väl heller inte otänkbart att tjeckerna skulle önska att vid gruvan upprätta en kommunistisk mönsteranläggning och att bolagets intäkter kan komma att användas för icke önskvärd politisk verksamhet.«

Några dagar senare kom ett telegram från Winther med innebörden att tjeckerna köpt gruvan för tre miljoner dollar. Brevet och telegrammet fick Dag Hammarskjöld, som då var kabinetssekreterare i utrikesdepartementet, att kontakta Sune Wetter som ordförande i Frejas styrelse, för att orientera sig i frågan. Wetter som hade varit i London och diskuterat med företrädare för familjen Rothschild kunde bekräfta att en uppgörelse var aktuell. För egen del trodde Wetter att det var möjligt »att schacka ut tjeckerna« genom att ge ett motsvarande bud från svensk sida och binda sig för ett långtidsavtal rörande malmleveranser med tjeckerna. Grängesbergsbolaget vore den naturliga köparen, men man måste handla snabbt. Svenska myndigheter måste också ge sitt stöd, menade Wetter.⁹⁴ Ärendet var uppe vid en allmän beredning i svenska regeringen den 20 september, varvid »man bekräftade sin avsikt att gå så långt som krävdes för att förhindra att gruvan gick över i tjeckoslovakiska statens hand«.⁹⁵

Under tiden hade Winther i en ny skrivelse till UD antytt en lösning genom att hänvisa till statens just avslutade förvärv av tyskgruvorna i Mellansverige. Det »borde väl vara ett bra prejudikat för en expropriation av Frejabolaget«.⁹⁶ Yttrandet kan förefalla lite märkligt, då Freja inte var tyskägt.

Sedan följde under hösten 1949 en livlig aktivitet från

svensk sida för att förhindra att gruvan skulle gå över i det sovjetkontrollerade Tjeckoslovakiens ägo. I detta arbete samverkade regeringen, främst Dag Hammarskjöld, och LKAB, granne till Koskullskulle och naturlig köpare av gruvan.

De engelska förhandlingarna tog hänsyn till de svenska synpunkterna och drog ut på diskussionerna med tjeckerna, för att de svenska intressena skulle få tid på sig. Det nya läget hemlighölls också för tjeckerna. Representanten för Rothschilds var otålig över att förhandlingarna drog ut på tiden, då familjen behövde pengarna.

I Sverige arbetades en ny lagtext fram, som presenterades i en regeringsproposition i slutet av november, med syftet »att trygga ett svenskt inflytande över gruvföretag, som innehavas av utländska rättssubjekt«. ⁹⁷ Därmed kunde engelsmännen avbryta förhandlingarna med tjeckerna, som förgäves protesterade mot de svenska åtgärderna. Då den svenska lagstiftningen var ett faktum, kom i stället diskussionen i de engelsk-tjeckiska förhandlingarna att handla om hur de mellan sig skulle fördela det penningbelopp de skulle få ut av LKAB, för att därefter diskutera med LKAB om beloppets storlek. Den svenska sidan stod stark – om man inte kom överens om priset, skulle gruvan exproprieras enligt den nya svenska lagstiftningen.

På våren 1950 blev en uppgörelse klar. LKAB betalade 33 miljoner kronor varav något över hälften gick till Tjeckoslovakien, delvis i form av svenska exportvaror som järnmalm och kullager. För LKAB var affären gynnsam. Freja hade ett banktillgodohavande om tio miljoner kronor och ett stort malmlager. ⁹⁸ I den goda malmkonjunkturen under 1950-talet blev Frejas malm efterfrågad. År 1976 upphörde dock brytningen till följd av den sämre konjunkturen. Då hade också den fosforfattiga malmen brutits ut. ⁹⁹

Sammanfattning

Utvecklingen för BergverksAB Freja med Koskullskullegruvan avvek i flera avseende från de tyskägda gruvorna i Mellansverige. Den var större, den innehöll malm av högre kvalitet, den hade en avsevärt bättre ekonomisk och finansiell stabilitet. Å andra sidan kan sägas, att detta gruvföretag på ett mer hårdhänt sätt än de mellansvenska, vars ägare behandlade sina dotterbolag på ett affärsmässigt sätt, blev utsatt för de tyska ekonomisk-politiska maktanspråken. Genom att luta sig mot formalia – det engelska aktieägandet – lyckades emellertid ledningen för företaget hävda en tydlig svensk linje.

Hävdandet av svenska intressen blev återigen alldeles påtagligt några år efter kriget, då Frejagruvan riskerade att hamna i händerna på en sovjetisk vasallstat. Gemensamma svenska krafter såg då till att det sista utländska intresset i en svensk järnmalmgruva eliminerades.

Slutsatser

I inledningen till denna undersökning ställdes frågan om i vilken utsträckning de så kallade tyskgruvorna under det andra världskriget kan betraktas som i huvudsak tyska eller svenska företag. Frågan har relevans, då just under dessa år det tyska inflytandet i Sverige och över svenskt näringsliv var särskilt starkt.

Undersökningen ger vid handen, att de svenska intressena var starka, och gjorde sig gällande inte bara i formellt avseende utan också i realiteten. Inga särskilda eftergifter gjordes åt de tyska ägarna eller åt något nazistiskt inflytande. Ägarna tillskansade sig inte heller några särskilda fördelar utan totalt sett förlorade de i stället stora pengar på sitt engagemang i svensk gruvbrytning. Gruvföretagen försökte hålla en konsekvent svensk linje med hävdandet av de svenska intressena, och i denna fråga framträder egentligen ingen skillnad mellan krigets inledning, då den tyska maktpositionen var särskilt påtaglig, och under krigets senare del, då den försvagats. Intressant nog förefaller det som om det formellt engelsk-ägda, men av nazikoryféer, styrda Frejabolagets ägare ställde hårdare krav på »sitt« bolag än vad de direktägda företagen i Mellansverige fick känna av. Kanske ett utslag av att de stora stålkoncernerna i Ruhr hade en ledning som inte sympatiserade med nazismen, utan föredrog normala affärsrelationer.

Även i efterdyningarna efter andra världskriget hade de svenska intressena framgångar. Det gällde både gentemot USA, som gjorde anspråk på de tidigare tyskägda gruvorna i Mellansverige, och gentemot den nya kommunistregimen i Tjeckoslovakien, som önskade ta över Koskullskullegruvan i Norrbotten. Samverkande svenska krafter medförde att de tidigare utlandsägda gruvorna år 1950 övergick i svenska händer – i några fall privata, i andra i ett nybildat statligt ägt gruvbolag.

Noter

- 1 Artikeln är ett sammandrag av en bok Tyska eller svenska? De s.k. tyskgruvorna under det andra världskriget, som kommer att publiceras våren 2006.
- 2 Fritz, Martin, German steel and Swedish iron ore, 1974. De följande resonemangen i inledningen bygger på detta arbete.
- 3 Svensk bergskalender 1936–1937, 1937, s. 109.
- 4 Fritz, Svensk järnmalmsexport 1883–1913, 1967, s. 21 och där anförda källor.
- 5 Högbom, Bertil, Något om de utländska intressena i vårt lands järnmalmsbrytning, Teknisk tidskrift 1916, Veckoupplagan, s. 161ff, Fritz, Martin, , 1967, s. 99ff.
- 6 Utredning av P.O. Öhrlings revisionsbyrå 10/12 1948, FKBs arkiv, vol. 402, RA.
- 7 Krupp t. Handelsattaché Behrens 5/2 1940, volym 113909, AAA.
- 8 Friedrich Krupp AG, Geschäftsbericht der Hauptverwaltung des Erzbergbaues für 1943/44, s. 20ff, FD 2459/44, Imperial War Museum, London.
- 9 P.M. rörande de ekonomiska förhållandena vid Håksbergs Nya Grufaktiebolag, FKBs arkiv, vol. 406, RA.
- 10 Vissa uppgifter i Smålands Taberg. Utredning rörande frågan om åtgärder till skydd för Smålands Tabergs naturvärden, SOU 1953:33.
- 11 Protokoll 6/10 1948, Stora Långviks arkiv, 28073, Kopparbergs Länsarkiv, Håksberg.
- 12 Allmänna Säkerhetstjänstens arkiv, RA.
- 13 Affärsvärlden 1944, s. 470.
- 14 Rapport angående försök till tysk kontroll av svenskt näringsliv, Allmänna Säkerhetstjänsten, F2c, vol. 1, RA.
- 15 P.M. över tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Allmänna Säkerhetstjänsten, F2c, vol. 2, RA.
- 16 Tysk infiltration i den svenska gruvnäringen, Allmänna Säkerhetstjänsten, F2c, vol. 2, RA.
- 17 Eilel Löfgren t. Algot Goldkuhl 15/6 1938, Stora Långviks arkiv, F3D, ArkivCentrum, Örebro län.
- 18 Tyska intressen i svenska gruvor, FKBs arkiv, hemliga arkivet, vol. 7, RA.
- 19 Tysk infiltration i den svenska gruvnäringen, Allmänna Säkerhetstjänsten, F2c, vol. 2, RA.
- 20 Tysk infiltration i den svenska gruvnäringen, Allmänna Säkerhetstjänstens arkiv, F2C, vol. 2, RA.
- 21 P.M. rörande granskning av de ekonomiska förhållandena vid Grufaktiebolaget Lekomberg, Sörvik, FBKs arkiv, vol. 405, RA.
- 22 Betänkande angående tyskgruvorna och centralorgan för gruvärenden, SOU 1950:2, s. 63.
- 23 Preliminär värdering 27/5 1946, Tyskgruvekommittén, vol. 1 RA.
- 24 Öhrlings revisionsbyrå 15/11 1948. Statsgruvors arkiv, 10-304, ArkivCentrum Örebro län.
- 25 Henrik Noring: En historik och orientering beträffande de f.d. tyskägda gruvorna i Sverige, Statsgruvors arkiv 10-054, ArkivCentrum, Örebro län.
- 26 P.M. beträffande Lekombergsgruppens gruvföretag 21/1 1946. 20-054, Kopparbergs Länsarkiv, Håksberg.
- 27 BergverksAB Vulcanus bolagsstämmoprotokoll, vol. 1580, Stora Enso arkiv, Falun.
- 28 Behrens till Karl Ludwig 12/6 1939, R113 909, AAA.
- 29 Fr. Krupp AG till Handelsattaché Behrens, Stockholm 5/2 1940, R 113 909, AAA.
- 30 PM rörande granskning av de ekonomiska förhållandena vid Håksbergs Nya Grufaktiebolag, FKBs arkiv, vol. 406, RA.
- 31 P.M. beträffande Lekombergsgruppens gruvföretag 21/1 1946. 20-054, Kopparbergs Länsarkiv, Håksberg.
- 32 FKBs arkiv, granskningar, vol. 406, 407, RA.
- 33 Rutberg, Karl, Malmbaser för Sveriges malmhantering och den svenska mallexporten, Jernkontorets Annaler 1943:12, s. 598, menade dock »att de främmande järnverken pressa sina gruvor i Sverige mycket hårt«. Häremot genmälades vid den efterföljande diskussionen, att brytningens omfattning i relation till malmarean ställde sig annorlunda vid små gruvor. »Att tala om rovbrytning är löjligt.« Ingeniörsklubbens i Falun förhandlingar, 1943, s. 51.

- 34 Holmgren, Per & Serning, Boris, Gruvor i förhandling, 1991, s.18f.
- 35 Svenska gruvarbetareförbundets kongressprotokoll, verksamhetsberättelser och protokoll, Arbetarrörelsen Arkiv.
- 36 Svenska Gruvarbetareförbundet, styrelseprotokoll, 21/7 1943, Arbetarrörelsen Arkiv.
- 37 Johansson, Edvin, LS verksamhet inomgruvindustrin, Meddelande från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek, 14-15, 1980, s. 48.
- 38 Svenska Gruvarbetareförbundet, styrelseprotokoll 8/6 1938, Arbetarrörelsen Arkiv.
- 39 Avdelning 1–100 år, 1993, s. 45.
- 40 Ibid. S. 59.
- 41 Ibid. S. 45. Även LO deltog 1933 i en internationell konsumentbojkott mot tyska varor. Tanken fick inget stöd från regeringen och bojkotten rann efterhand ut i sanden. I september 1940 återkallade LO formellt sitt uppprop om bojkott. Även LO kom att inta en småstatsrealistisk hållning. Dess officiella historik sammanfattar: »Den svenska fackföreningsrörelsen hade lojalt medverkat i kampen mot nazismens kulturnedbrytande krafter på det sätt och med de medel, som anvisats av fackföreningens internationella samarbetsorgan. Det kunde inte begäras att beslutet skulle vidhållas sedan läget förändrats genom våldets triumf över friheten och det internationella oberoendet.« Casparsson, Ragnar, LO under fem årtionden, II, 1951, s. 328.
- 42 Sundström, E.V., Arbetskraftstillgången inom gruvindustrin, 1947, s.3.
- 43 Preliminär värdering 23/5 1946, FBK, vol. 407, RA.
- 44 För denna fråga, se PM 31/3 1949 rörande vissa juridiska synpunkter på dispositionen av tidigare tyskägd egendom i Sverige, Tyskgruvekommittén, vol. 2, yk 1526, RA, Kungl. Maj:ts proposition 1946 nr 367, Sandström, Emil, Omkring Washingtonförhandlingarna rörande den tyska egendomen i Sverige, 1946, och Nordlund, Sven, Skördetid eller maktpolitisk anpassning? De tyska företagen i Sverige efter det andra världskriget, 1988, s. 13ff.
- 45 Särskilt yttrande av Direktören Erik J. Bengtsson, Betänkande angående tyskgruvorna och centralorgan för gruvärenden, SOU 1950:2, s. 60ff.
- 46 P.M. från sammanträden angående tyska gruvor, hållna den 23/2 1949, YK 1084, Utredning rörande dispositionen av företag vari finnas tyska intressen, vol. 3, RA.
- 47 Tyskgruvekommitténs betänkande, SOU 1950:2. Kungl. Maj:ts proposition 1950 nr 63.
- 48 Utredning rörande frågan om åtgärder till skydd för Smålands Tabergs naturvärden, SOU 1953:33, s. 19f.
- 49 P.M. betr. Lekobergsgruppens gruvföretag 21/1 1946, Statsgruvors arkiv, 20-054, Kopparbergs Länsarkiv, Håksberg.
- 50 Dessa hade året innan inordnats under det nybildade SSAB.
- 51 Om Witkowitz, se t.ex. Teichova, Alice, An Economic Background to Munich, 1974, s. 76ff.
- 52 Freja styr.prot. 25/5 1936, LKAB:s arkiv.
- 53 Freja bol.st.prot. 7/10 1940, Avtal 28/8 1945, bilaga till Freja styr.prot. 28/8 1945, LKAB:s arkiv.
- 54 Overy, Richard, Goering: The »Iron man«, 1984, s. 111.
- 55 Overy, Richard, Goering: The »Iron man«, 1984, s. 112.
- 56 Overy, Richard, Goering: The »Iron man«, 1984, s. 113.
- 57 Den vikt tyskarna tillmätte Witkowitz framgår av Hitlers order till general Keitel kvällen före invasionen den 15 mars 1939 att före den militära erövringen av Tjeckoslovakien ockupera Witkowitz för att förhindra Polen att besätta anläggningarna, Teichova, Alice, Instruments of Economic Control and Exploitation: The German Occupation of Bohemia and Moravia, Die »Neuordnung« Europas, 1997, s. 84.
- 58 Morton, Frederic, Rothschilds, En släkts historia, 1963, s. 223.
- 59 Wilson, Derek, Rothschild, Familjen, makten, rikedom, 1988, s. 258, Morton, Frederic, Rothschilds, en släkts historia, 1963, s. 224.
- 60 Ferguson, Niall, The World's Banker. The history of the House of Rothschild, 1998, s. 1000.
- 61 Teichova, Alice, An economic background to Munich, 1974, s. 83.
- 62 Morton, Frederic, Rothschilds, En släkts historia, 1963, s. 226. Det har sagts, att bristen på relevant källmaterial gör det svårt att närmare analysera omständigheterna kring avtalets tillkomst, Teichova, Alice, An economic background to Munich, 1974, s. 92. Om Freja i detta avtal (§12), bilaga till Freja styr.prot. 20/11 1939. Se även Ferguson, s. 1 001.
- 63 Affärsvärlden 1939, s. 560.

- 64 Overy, Richard, Goering: The »Iron man«, 1984, s. 114.
- 65 Overy, Richard, Goering: The »Iron man«, 1984, s. 114. Ferguson, Niall, The World's Banker. The History of the House of Rothschild, 1998, s. 1001.
- 66 Stand: 31 Januar 1942 laut geheimer Beteiligungsliste der Reichswerke Herrmann Göring, Meyer, August, Das Syndikat Reichswerke »Herrmann Göring«, 1986, s. 94, 213.
- 67 Ferguson, Niall, The World's Banker. The History of the House of Rothschild, 1998, s. 1001.
- 68 Overy, Richard, Goering: The »Iron man«, 1984, s. 114.
- 69 Overy, Richard, Göring's »Multinational Empire«, International Business and Central Europe, 1918–1939, 1983, s. 290.
- 70 Freja bol.st.prot. 20/5 1938 med bifogad skrivelse från Eugene Rothschild till Oscar Federer, Freja styr.prot. 13/12 1937 med bilagor, LKAB:s arkiv.
- 71 Freja styr.prot. 21/5 1938 med bilagor, LKAB:s arkiv. Se även PM augusti 1945, bilaga till Freja styr.prot. 28/8 1945, LKAB:s arkiv.
- 72 PM augusti 1945, bilaga till Freja styr.prot. 28/8 1945, LKAB:s arkiv. Frejas styrelseberättelse för 1945.
- 73 Freja bol.st.prot 24/1 1939, styr.prot. 24/1 1939 med bilagor, LKAB:s arkiv
- 74 Freja bol.st.prot. 24/1 1939, LKAB:s arkiv.
- 75 Telegram t. Federer 18/7 1941, bilaga till Freja styr.prot. 17/4 1941. Skrivelse Freja t. Witkowitz 5/10 1942, bilaga till Freja styr.prot.10/11 1942, LKAB:s arkiv.
- 76 Freja styr.prot. 6/4 1939. Första gången aktierna stod registrerade på Metal Industries på en bolagsstämma var 30/11 1939, Freja bol.st.prot. 30/11 1939, LKAB:s arkiv.
- 77 Freja styr.prot. 17/11 1939 med bilagor, LKAB:s arkiv.
- 78 Freja styr.prot. 27/1 1940, LKAB:s arkiv.
- 79 Freja styr.prot. 1/6 1943, LKAB:s arkiv.
- 80 Freja t. Skandinaviska Banken 6/11 1943, bilaga till Freja styr.prot.6/11 1943, LKAB:s arkiv.
- 81 Frejas styrelseberättelse för 1943
- 82 Witkowitz t. Freja 31/3 1939, bilaga till styr.prot. 14/4 1939.
- 83 P.M. bilaga till Freja styr.prot. 20/11 1939, LKAB:s arkiv.
- 84 Skrivelse till Stockholms Rådhusrätt 22/4 1941, bilaga till Freja styr. prot. 22/4 1941, LKAB:s arkiv.
- 85 Freja styr.prot. 14/4 1939, 20/4 1939, 22/4 1939 med bilagor, LKAB:s arkiv.
- 86 Freja styr.prot. 20/11 1939, LKAB:s arkiv. Freja till förvaltningen i Koskullskulle 14/7, 14/8, 28/8, 29/8 1939, ämnesordnade handlingar, LKAB:s arkiv, Malmberget.
- 87 Freja styr.prot. 28/5 1940 med bilagor, LKAB:s arkiv.
- 88 P.M. bilaga till Freja styr.prot. 20/11 1939, LKAB:s arkiv.
- 89 Freja bol.st.prot. 30/11 1939 med skrivelse från Dick Bergman till Stockholms Rådhusrätt 9/11 1939, Freja styr.prot. 20/11 1939, 12/9 1941, LKAB:s arkiv.
- 90 Freja styr.prot. 17/7 1941, 21/12 1943 med bilagor, LKAB:s arkiv.
- 91 Freja styr.prot. 27/1 1940, LKAB:s arkiv.
- 92 Bilaga 2 till Freja styr.prot. 22/4 1941, LKAB:s arkiv.
- 93 Winther t. Belfrage 16/9 1949, RA, UD:s arkiv, H, vol. 2099, RA.
- 94 P.M. Hammarskjöld 28/9 1949, UD:s arkiv, H, vol. 2099, RA.
- 95 P.M., UD 4/10 1949, Hammarskjöld t. Undén 12/10 1949, UD:s arkiv, H, vol. 2099, RA.
- 96 Winther t. Belfrage 26/9 1949, UD:s arkiv, H, vol. 2099, RA.
- 97 Kungl. Maj:ts proposition 219, 1949.
- 98 LKAB årsredovisning 1949–1950.
- 99 LKAB styrelseberättelse 1975, 1976.

AVSLUTANDE DISKUSSION

av *Birgit Karlsson*

Moralisk kritik

Sveriges ekonomiska relationer till Nazityskland har i sina stora drag varit kända allt sedan Gunnar Hägglöf år 1958 publicerade en bok om Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget. Forskningen under 1970-talet tog främst fasta på frågan om hur Sverige lyckades klara sig igenom kriget utan att bli indraget i krigshandlingarna och hur man dessutom kunde klara folkförsörjningen. Under 1990-talet ställdes frågor om Sverige och Nazityskland av en mer moralisk karaktär. Ett flertal journalister framförde stark kritik mot Sveriges agerande under andra världskriget. Kritiken mot regeringen gällde neutraliteten – det ansågs omoraliskt att stå neutral i den kamp mellan diktatur och demokrati som pågick.¹

Många fann det särskilt oacceptabelt att Sverige fortsatte hävda sin neutralitet när regeringen under år 1943 började få kunskap om Förintelsen. Som om detta inte var nog, stod det också klart att Sverige fortsatte att handla med Tyskland ända fram till hösten 1944. Det innebar att bland annat järnmalm och kullager levererades och kunde användas till att stärka den tyska arméns slagkraft. Därigenom bidrog Sverige till krigets och därmed Förintelsens förlängning.

Kritiken var inte till alla delar ny. Den framfördes i sina huvuddrag av de allierade, särskilt USA, redan under år 1944. Om Sverige nu inte ville delta aktivt i kampen för demokrati, så borde vi i alla fall avstått från att gynna demokratins fiender med fortsatt handel. Sverige bidrog, enligt amerikansk uppfattning, till att förlänga kriget och därigenom till att fler amerikaner dog. 1990-talets kritiker var mer intresserade av Förintelsens förlängning än av amerikanska soldaters liv, men i övrigt är argumentationen den samma.

Egenintressets politik

Varför bedrev då den svenska regeringen en politik som i efterhand kunde uppfattas som omoralisk av så många? Frågan kan nog delas upp i två delar; varför bedrev regeringen den politik den gjorde och varför uppfattas denna politik av många i efterhand som omoralisk? Att besvara den första frågan är på ett plan ganska enkelt. Vi vet sedan länge varför den svenska

regeringen hävdade sin neutralitet och vi vet varför den fortsatte att handla med Tyskland under så lång tid. Det berodde på att målet för den svenska utrikespolitiken var att inte bli indragen i stormaktskonflikten, att behålla sitt nationella självbestämmande och att säkra folkets försörjning. Eftersom Sverige i tidigare stormaktskonflikter undgick inblandning, låg det nära till hands att tro att neutraliteten var ett lämpligt medel. Det var inget självklart val – många små länder valde i stället att alliera sig med någon av stormakterna. Vår politik dikterades helt av svenskt egenintresse. Sveriges självständighet stod i fokus och måste försvaras. Det var orimligt att kräva av en liten stat att den skulle ta på sig ansvar för något annat land. Denna egenintressets politik kan låta stötande, men det är viktigt att förstå att detta absolut inte var något som var specifikt för Sverige. Alla länder utformade sin utrikespolitik utifrån det egna landets intressen. Små länder kunde komma till slutsatsen att deras intressen gynnades bäst av att alliera sig med en stormakt, men de kunde också anse att det låg i deras egenintresse att förhålla sig neutrala till stormaktskonflikter. En viktig faktor för att bedöma egenintresset var givetvis om neutraliteten gav möjlighet att upprätthålla utrikeshandeln. Stormakter hade större handlingsutrymme. De kunde välja att förhålla sig neutrala och inaktiva i en konflikt, men de kunde också välja att hävda att de hade ansvar för andra stater eller för idéer och värderingar. Dessa idéer kunde i ett fall vara värnandet om demokratiska värden som till exempel USA gärna togförde. Andra idéer kunde vara kommunistiska – nödvändigheten av att bekämpa förtrycket av arbetarklassen i alla länder. De nazityska värderingar som hävdades var omsorg om »den ariska rasens« överlevnad. Det är viktigt att inse att en stormakt har helt andra maktmöjligheter än en småstat – den kan agera, inte bara reagera. Det är också viktigt att ha klart för sig att dessa idéer i huvudsak syftar till att legitimera stormakternas egenintressen. Stormakter agerar i lika hög grad som småstater utifrån sitt egenintresse, men de definierar det annorlunda. Än i dag kan till exempel en stormakt som USA hävda att det ligger i dess egenintresse att ingripa mot (icke-existerande) massförstörelsevapen i Irak och samtidigt motivera sin närvaro i landet med att den gynnar demokratiska värden. Egenintresse och allmänintresse kombineras.

För att kunna analysera frågan om den själviska svenska neutralitetspolitiken under kriget måste man göra skillnad mellan hur problemet uppfattades då och problemet som vi uppfattar det nu. Man måste också göra skillnad mellan att ifrågasätta målen för den svenska neutralitetspolitiken och de

medel som togs till för att förverkliga den. Då fanns knappast något ifrågasättande av målen för den svenska neutralitetspolitiken. Eftersom målen inte ifrågasattes är det rimligt att anta att den absoluta majoriteten av befolkningen ansåg målet – att försöka hålla Sverige utanför konflikten – moraliskt rimligt. Nu finns många som anser att själva målet var felaktigt – Sverige borde ha tagit tydlig ställning för demokratin, även om det inneburit ökad risk att bli indraget i kriget. Det fanns dock även då de som ansåg att de medel som regeringen tog till för att hålla Sverige utanför kriget var felaktiga och omoraliska. Nu är kritiken mot medlen ännu starkare.

Om vi som historiker försöker analysera hur problemet uppfattades då, så finns det alltså inte mycket som tyder på att vare sig den svenska regeringen ansåg det som omoraliskt att utgå från egenintresset. Stormaktskonflikten kan inte heller enkelt beskrivas som en kamp mellan den goda demokratin och den onda diktaturen. Från och med år 1941 blev det istället tydligt att kampen mot den tyska diktaturen i hög grad fördes av en annan diktatur – Sovjetunionen. Sveriges uppförande var föga unikt – de små stater som deltog i kriget gjorde det inte på eget initiativ utan för att de blev anfallna och ockuperade. Inte heller USA deltog i kriget förrän det blev anfallet. Det är också viktigt att poängtera att demokrati bara kan upprätthållas inom nationens ram. För Sverige var ett viktigt skäl till att försöka bevara den nationella självständigheten då man annars kunde berövas möjligheten att behålla demokratin.

Handlingsutrymmet

Sverige utformade alltså sin politik med utgångspunkt från sitt egenintresse och det fanns demokratiskt stöd för den svenska utrikespolitikens mål. Om man accepterar att detta är moraliskt rimligt, så finns ändå utrymme för en moralisk diskussion om de medel som användes för att nå dessa mål. Det handlar då om att definiera det handlingsutrymme som fanns för dåtidens aktörer och ställa den kontrafaktiska frågan; hade ett annat agerande varit mer moraliskt acceptabelt i ljuset av vad vi nu vet om nazismen och Förintelsen?

Artiklarna i antologin belyser det handlingsutrymme som fanns, när det gällde handel och ekonomiska frågor. Handlingsutrymmet begränsades av regeringens mål att inte bara värna om Sveriges självständighet, utan också att försäkra sig om att det svenska folket fick sin försörjning. Utrikeshandel var nödvändig. Utan kol och gödningsmedel skulle transporterna inte fungera, rustningsindustrin inte kunna byggas upp

och befolkningen skulle frysa och svälta. Problemet var att efter april 1940 fanns det i princip bara en part i stormaktskonflikten att handla med, nämligen Tyskland. Att vägra handel med Tyskland var dessutom under de första krigsåren förknippat med akut risk för tysk ockupation. Den svenska regeringens politik blev att hävda att man hade rätt att utforma sin handelspolitik på ett sätt som tillfredsställde den egna statens intresse av självständighet och folkförsörjning. Moraliskt kunde detta rättfärdigas med att regeringen ansåg sig ha demokratiskt mandat för en sådan politik. Det är viktigt att notera att en nationell demokrati just innebär att regeringen har ansvar inför det folk som valt dem, inte inför något annat folk. Den svenska regeringen ansåg sig ha ansvar inför det svenska folket, inte inför det norska eller finska eller ens för det judiska folket. Ett utslag av denna inställning som är svår att moraliskt försvara är den restriktiva invandringspolitik som fördes mot judar.

Riskbedömning

Handlingsutrymmet fanns, men det var hela tiden fråga om att göra bedömningar, där målsättningarna svensk självständighet och svenska folkets försörjning var prioriterade. Bedömningarna måste väga in de risker som fanns om man gick för hårt fram mot Tyskland. En viktig faktor för att fortsätta handeln var att regeringen var angelägen om att det skulle finnas tillräckliga lager för att försörja medborgarna fram till krigets slut. Bedömningen av hur stora dessa lager måste vara hängde i hög grad ihop med när man trodde att kriget skulle vara slut. Detta är en kunskap som eftervärlden har men som dåtidens beslutsfattare inte hade. Det är dock tydligt att den svenska regeringen inte alltid lade sig platt inför tyska önskemål om handeln utan flera gånger lyckades hålla emot de tyska kraven. Inte minst gällde detta de starka tyska önskemål om krediter som framfördes. Det är också angeläget att påpeka att utrikeshandeln är en ömsesidig process. Sverige tjänade sannolikt lika mycket eller mer på importen från Tyskland som Tyskland tjänade på importen från Sverige. Detta kan givetvis också uppfattas som omoraliskt – att Sverige tjänade pengar på handel med Nazityskland var en viktig punkt i den kritik som amerikanska regeringen under slutet av 1990-talet riktade mot neutrala länder. Det finns dock anledning att fråga sig om det varit bättre att inte tjäna pengar på handeln. Det skulle ju innebära att det istället var Nazityskland som hade fått den största fördelen av handelsutbytet.

På olika nivåer

Artiklarna illustrerar också handlingsutrymmet på olika nivåer. Det var inte bara regeringen som agerade utan också branschorganisationer, företag och individer. Företagare som drabbades av tyska krav på försäkran om att deras företag var judefritt kunde faktiskt vägra att besvara dessa krav. Många företagare valde att besvara frågan och en del använde ariseringskraven som ett medel för att bli kvitt judiska delägare och konkurrenter. Ekonomiska krav som framställdes av nazister i Tyskland som tagit över judiska företag kunde accepteras eller bestridas. Den svenska ordre public var det juridiska verktyg som den svenska staten i vissa fall kunde tillhandahålla för den som ville bestrida kraven. Tyskägda gruvföretag kunde utnyttjas som naziregimens förlängda arm, bedriva rovdrift på naturtillgångar och sprida ideologisk propaganda. Något sådant agerande går dock inte att finna belägg för. Svenska banker kunde välja att bromsa tysk rustningsindustri i Norge genom att inte bidra till återuppbyggnaden av Norsk Hydro. Stockholms Enskilda Bank valde istället att ge återuppbyggnadslån, med den norska exilregeringens samtycke. Svensk skogsindustri kunde välja att avstå från export till Tyskland eftersom Tyskland inte var särskilt angeläget om denna import. Istället valde skogsföretagen att försöka öka försäljningen till Tyskland och tryckte på den svenska regeringen för att få exportera mer. Alternativet hade, för många företag, varit nedläggning av verksamheten.

För företagen handlade det om att, liksom regeringen, definiera vilka man hade ansvar för. Företagen ansåg sig ha ansvar inför sina ägare, sina anställda och sina kunder. De ansåg att de tog sitt samhällsansvar genom att producera och hålla sysselsättningen uppe. De agerade förstås utifrån egenintresse – de ville göra vinst och överleva en svår tid – men de ansåg att de samtidigt gjorde en samhällsinsats. Genom att exportera till Tyskland gjorde de bara vad den svenska regeringen ville att de skulle göra. Exporten var nödvändig för att säkra importen. De ansåg sig uppenbarligen inte ha ansvar för att deras produkter stärkte den tyska ekonomin och därigenom bidrog till krigets och Förintelsens förlängning.

Kan vi lära något av historien?

Ett av de viktigaste motiven till att studera historien är att vi därigenom kan lära oss något om vår egen tid. Många av de frågor som aktualiserades av andra världskriget är lika aktuella i dag. Utrikespolitiskt agerande förklaras fortfarande i hög grad

utifrån vad varje stat definierar som dess egenintresse. Det är fortfarande tydligt att ekonomiskt utbyte försiggår med diktaturer där övergrepp mot mänskliga rättigheter förekommer. Då som nu är det viktigt att ställa frågor om kunskap och ansvarstagande. Vet vi vad som förekommer i många av de länder vi handlar med? Även om det inte förekommer folkmord, är det uppenbart att förtryck av hela folkgrupper såväl som kvinnoförtryck och barnarbete förekommer. Har vi inte skyldighet att då avbryta handeln med dessa länder?

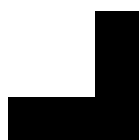
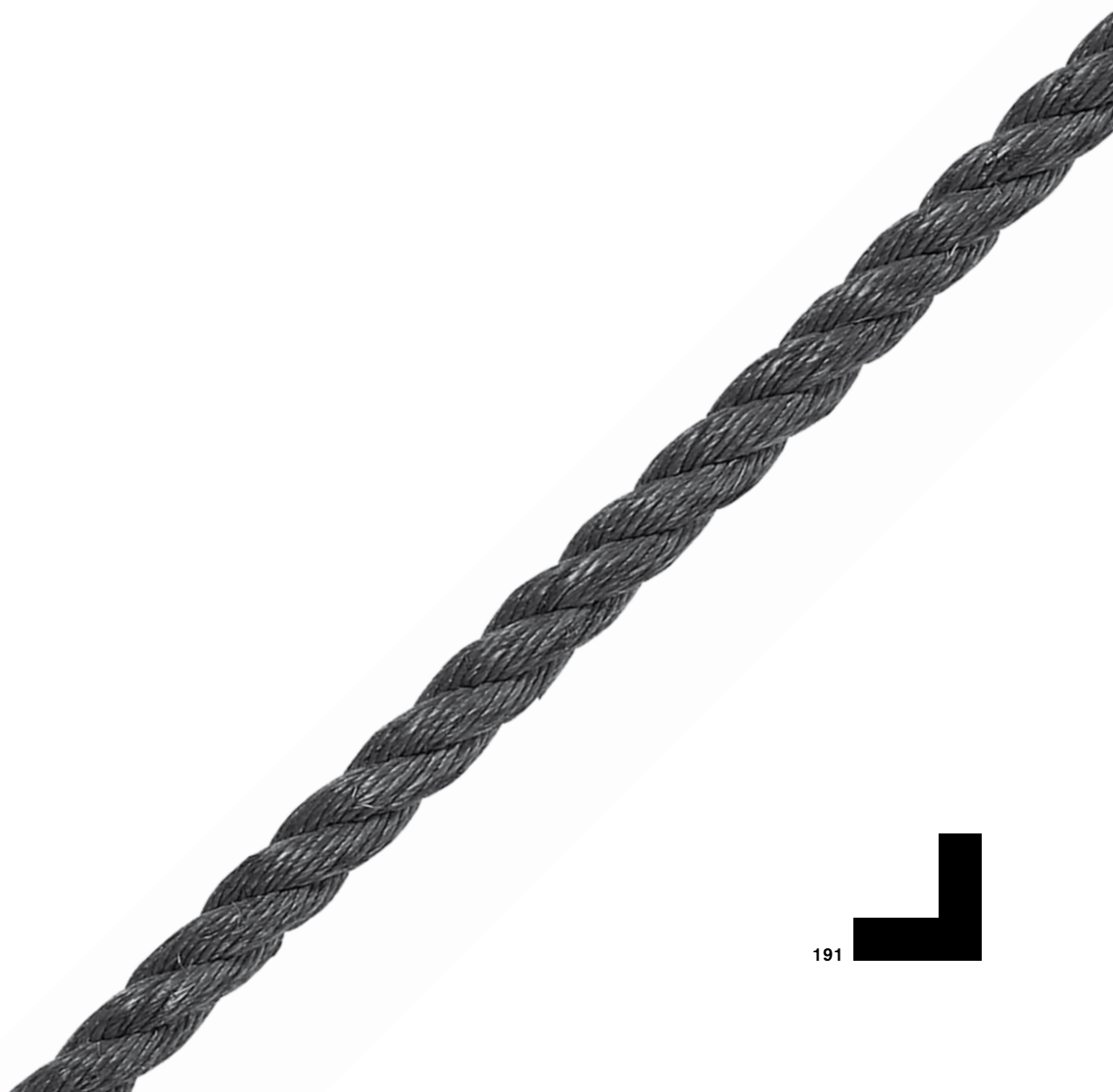
Därmed är vi tillbaka vid en del av eftervärldens moraliska kritik av medlen för neutralitetens upprätthållande. Den går ut på att det var fel av Sverige att handla med Nazityskland och därigenom bidra till krigets och Förintelsens förlängning. Konsekvensen av ett sådant resonemang är att vi bör låta handeln styras av politiska överväganden. Vi bör alltså inte handla med nationer som för en moraliskt förkastlig politik. Detta resonemang är också i hög grad giltigt i dag – det har ju legat bakom de ekonomiska sanktionerna mot länder som Sydafrika under apartheidtiden och under senare tid Irak. Detta är emellertid en annan sak än att kräva att ett enskilt land ska vidta sanktioner – om Sverige ensamt skulle sluta handla med Irak, skulle detta inte ha de önskade effekterna. Det är också angeläget att påpeka att en moraliskt motiverad ekonomisk bojkott innebär att man accepterar att handeln ska styras av politik och moral. Det innebär att man måste ge andra länder och ländergrupper samma rätt att låta moralen avgöra handeln. Om exempelvis några viktiga oljeländer skulle vägra sälja sin olja till västländer som de anser var moraliskt förtappade, så måste vi erkänna deras rätt att låta moralen avgöra vem de handlar med. Det är mycket svårt att hävda att en typ av normativ moral skulle var mer giltig än en annan.² Det är också ett problem att denna typ av moralisk-politisk användning av handeln bara blir effektiv om stora länder eller ländergrupper står bakom den. Små länders möjligheter att föra en »moralisk« handelspolitik är begränsad till den tänkbara symboliska och psykologiska effekt den kan ha, om den inte överensstämmer med den handelspolitik som tillämpas av stormakterna

Handeln med Tyskland under andra världskriget blir, betraktad på detta sätt, betydligt mindre av en historisk engångsföreteelse. Problematiken kan till stora delar kännas igen i dagens värld. Om handel ska bedrivas utifrån »rent« ekonomiska intressen, innebär det indirekt att vi erkänner egenintresset som drivkraft. Den moraliska legitimeringen för denna typ av handel ligger då i att den ökar ekonomisk effektivitet och bidrar till tillväxt och därigenom till bättre materiell

standard. Detta är emellertid ingen garanti för demokrati och mänskliga rättigheter. Om vi å andra sidan anser att handel ska bedrivas med hänsyn till moral och ideologi, innebär det dels att vi måste vara mycket klara över vilka moraliska hänsynstaganden som ska styra, dels att vi måste vara medvetna om små staters begränsade möjligheter och slutligen att vi måste acceptera att andra länder låter sin moral styra handeln.

Noter

1. Se exempelvis Maria-Pia Boethius i Aftonbladet 1995-05-07; »Om priset för neutralitet är att ge upp demokrati, frihet och mänskliga rättigheter – är neutralitet då värd sitt pris?«
2. Ett aktuellt exempel i januari 2006 är bojkotten av Arlas produkter i Mellanöstern, orsakade av karikatyrteckningar av profeten Muhammed i Jyllands-Posten.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Källor

ARBETARRÖRELSENS ARKIV OCH BIBLIOTEK, STOCKHOLM

Handlingar rörande Svenska gruvarbetareförbundet.

ARKIVCENTRUM ÖREBRO LÄN, ÖREBRO

Handlingar rörande diverse gruvbolag.

KOPPARBERGS LÄNSARKIV, HÅKSBERG

Handlingar rörande diverse gruvbolag.

KUNGLIGA BIBLIOTEKET, STOCKHOLM

Eli Heckschers arkiv.

LKAB:S ARKIV, KIRUNA

Handlingar rörande BergverksAB Freja.

LKAB:S ARKIV, MALMBERGET

Handlingar rörande BergverksAB Freja.

MERLOARKIVET, SUNDSVALL

Svenska Cellulosa Aktiebolaget (SCA).

NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM

Judiska Minnen.

RIKSARKIVET, STOCKHOLM (RA)

Allmänna Säkerhetstjänsten.

Clearingnämnden.

Flyktkapitalbyrån (FKB).

Folkhushållningsdepartementet.

Kommerskollegium.

Patent och Registreringsverket.

Statens Handelskommission.

Utrikesdepartementet 1920 års dossiersystem,
serierna H och HP.

Yngre kommittéarkiv, 1084 och 1526.

STIFTELSEN FÖR EKONOMISK-HISTORISK FORSKNING INOM BANK OCH FÖRETAGANDE, STOCKHOLM (SFEHF)

Stockholms Enskilda Bank (SEB).

STOCKHOLMS FÖRETAGSMINNEN, BROMMA

Stockholms Handelskammare.

Svenska Cellulosaföreningen.
Svenska Pappersbruksföreningen.
Svenska Trävaruföreningen.

STORA ENSO ARKIV, FALUN

Handlingar rörande BergverksAB Vulcannos.

UTRIKESDEPARTEMENTETS ARKIV, STOCKHOLM (UD)

Beskickningen i Oslo.

AUSWÄRTIGES AMTS ARCHIV, BERLIN (AAA)

Aktenbestand Stockholm.

Handelspolitische Abteilung VI.

Politisches Archiv des Auswärtiges Amts: Botschaft Stockholm.

BUNDESARCHIV, BERLIN

Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft.

IMPERIAL WAR MUSEUM, LONDON

Foreign Document Centre (FD)

RIKSARKIVET, OSLO (RA, OSLO)

Forsyningsdepartementet.

Handelsdepartementet, Direktoratet for eksport- og import-regulering.

Handelsdepartementet i London 1940–1945.

Handelsdepartementet i Oslo.

Litteratur

Affärsvärlden.

Andersen, Ketil Gjølme, Flaggskip i fremmed eie. Hydro 1905–1945, band 1 av Hydros historie 1905–2005, Oslo, 2005.

Andersson, Lars, En jude är en jude är en jude. Representationer av »juden« i svensk skämtpress omkring 1900–1930, Lund, 2000.

Anstrin, Hans, Papper och massa i svenskt folkhushåll, Stockholm, 1949.

Arnstberg, Karl-Olof & Ehn, Billy, Etniska minoriteter i Sverige förr och nu, Lund, 1980.

Avdelning 1 – 100 år 1893–1993. Ett kalas med förhinder, Grängesberg, 1993.

- Bajohr, F.*, »Arisierung« in Hamburg. Die Verdrängung der Jüdischen Unternehmer 1933–1945, Hamburg, 1997.
- Barth, Boris*, »Norge og Norden i tysk strategi 1914–1945« i Tyskland-Norge. Den lange historien, Oslo, 1999.
- Bauer, Yehuda*, Förintelsen i perspektiv, Stockholm, 2001.
- Bejer, Harald*, Joos Riesel, Stockholm, 1939.
- Berge, Anders*, »Bistånd till ockuperat och blockerat land. Aspekter på de svensk-norska förbindelserna 1940–1945« i Beredskap i väst. Sveriges militära beredskap och gränsen i väster 1940–1945, Stockholm, 1991.
- Berge, Anders*, »Hämmat bistånd. Sverige och den humanitära hjälpen till det ockuperade Norge« i Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig, red. Stig Ekman & Ole Kristian Grimnes, Oslo, 1991.
- Bird, Frederick Bruce*, The muted conscience. Moral silence and the practice of ethics in business, Westport, 1984.
- Björnberg, Arne*, »Andra världskrigets svenska krisförvaltning« i Hur Sverige ordnade folkförsörjningen under andra världskriget. Männen och kvinnorna bakom verket, red. Arne Björnberg, Stockholm, 1946.
- Blomberg, Göran*, Mota Moses i grind. Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943, Stockholm, 2003.
- Boëthius, Maria-Pia*, Heder och samvete. Sverige och andra världskriget, Stockholm, 1992.
- Boheman, Erik*, På vakt. Kabinettsekreterare under andra världskriget, Stockholm, 1964.
- Borkin, Joseph*, Hitler & IG Farben. En skildring av alliansen mellan den tyska krigsmakten och den multinationella kemijätten, Stockholm, 1978.
- Broberg, Gunnar*, Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet, Lund, 1995.
- Böök, Fredrik*, Hitlers Tyskland, Stockholm, 1933.
- Carlgren, Wilhelm M.*, Svensk utrikespolitik 1939–1945, Stockholm, 1973.
- Carlsson, Carl Henrik*, Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920, Uppsala, 2004.

- Casparsson, Ragnar*, LO under fem årtionden, II, 1951.
- Cranston, Maurice*, »Are there any human rights?« i *Daedalus* 1983:4.
- Dahlqvist, H.*, Fri att konkurrera, skyldig att producera, Växjö, 2003.
- Dahmén, Erik*, Svensk industriell företagarverksamhet, Stockholm, 1950.
- Demandt, A.*, »Klassik als Klischee. Hitler und die Antike« i *Historische Zeitschrift* 2002:2.
- Didriksen, Jan*, Industrien under hakekorset, Oslo, 1987.
- Ekman, Stig*, Swedens relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust, Ed. Klas Åmark & John Toler, Stockholm, 2003.
- Ellingsen, Dag*, Krigsprofitørene og rettsoppgjøret, Oslo, 1993.
- Ferguson, Niall*, The World's Banker. The history of the House of Rothschild, London, 1998.
- Friberg, Lennart*, Styre i kristid. Studier i krisförvaltningens organisation och struktur 1939–1945, Stockholm, 1973.
- Fritz, Martin*, Svensk järnmalmsexport 1883–1913, Göteborg, 1967.
- Fritz, Martin*, German steel and Swedish iron ore, Göteborg, 1974.
- Fritz, Martin*, »Economic Warfare« i *The Oxford Companion to the Second World War*, red. I. C. B. Dear, Oxford/New York, 1995.
- Fritz, Martin*, »Ekonomisk neutralitet under andra världskriget – en fråga om praktisk politik« i *Stormaktstryck och småstatspolitik. Aspekter på svensk politik under andra världskriget*, red. Stig Ekman, Stockholm, 1986.
- Fritz, Martin & Karlsson, Birgit*, SKF i stormaktspolitikens kraftfält. Kullagerexporten 1943–1945, Göteborg, 1998.
- Fritz, Martin*, Egennyttan och samhällsnyttan. Sveriges ekonomiska relationer med Nazityskland, Opublicerat manus 2005.
- FRUS (Foreign Relations of the United States), Diplomatic Papers 1943, volume II, Washington, 1964.
- FRUS, Diplomatic Papers 1944, volume IV. Washington, 1967.

- Gihl, Torsten*, Den svenska utrikespolitikens historia IV. 1914–1919, Stockholm, 1951.
- Gloøer, Jonathan*, Humanity, A moral history of the twentieth century, London 1999.
- Grimnes, Ole Kristian*, »The Allied heavy water operations at Rjukan« i The Race for Norwegian Heavy Water 1940–1945, Institutt for Forsvarsstudier Info 4/1995, Oslo.
- Grytten, Ola Honningdal & Hodne, Fritz*, Norsk økonomi 1900–1990, Oslo, 1992.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHT).
- Haffner, Sebastian*, En tysk mans historia. Minnen 1914–1933, Stockholm, 2002.
- Hagen, Ingrid*, Norsk Hydros deltagelse i de tyske lettmetallplanene 1940–1943, Hovedoppgave i historie, universitetet i Oslo, 1996.
- Hansson, Svante*, Flykt och överlevnad. Flyktningverksamhet i mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950, Stockholm, 2004.
- Hayes, Peter*, Industry and ideology. IG Farben in the Nazi era, Cambridge, 1987.
- Hedberg, Olle*, Ut med blondinerna, Stockholm, 1939.
- Hedberg, Peter*, Handeln och betalningarna mellan Sverige och Tyskland 1934–1945. Den svensk-tyska clearingepoken ur ett kontraktsekonomiskt perspektiv, Uppsala, 2003.
- Heikinen, Sakari*, Papper ut i världen. Finnpap 1918–1996, Helsingfors, 2000.
- Hellström, Gustav*, Det tredje riket, Stockholm, 1933.
- Hilberg, Raul*, Täter, Opfer, Zuschauer. Die Vernichtung der Juden 1933–1945, Frankfurt am Main, 1996.
- Hirschmann, Albert*, National Power and the structure of Foreign Trade, Berkeley, 1945.
- Hjerner, Lars A. E.*, Främmande valutalag och internationell privaträtt. Studier i de främmande offentlighetsliga lagarnas tillämplighet, Stockholm, 1956.
- Holmgren, Per & Serning, Boris*, Gruvor i förhandling: En historik över 100 år, Stockholm, 1991.

Hägglöf, Gunnar, Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget, Stockholm, 1958.

Högbom, Bertil, »Något om de utländska intressena i vårt lands järnmalmsbrytning« i Teknisk tidskrift 1916, Veckoupplagan.

Ilstedt, Bruno, En analys av prisutvecklingen på den svenska exporten av pappersmassa samt papper och papp på Europamarknaden, Stockholm, 1976.

Industria

Johansson, Alf W., »Sverige och västmakterna 1939–1945« i Stormaktstryck och småstatspolitik. Aspekter på svensk politik under andra världskriget, red. Stig Ekman, Stockholm, 1986.

Johansson, Britta, (red.) Judiska Minnen –Berättelser från Förintelsen, Stockholm, 2002.

Johansson, Edvin, LS verksamhet inom gruvindustrin, Meddelande från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek, 14–15, 1980.

Karlsson, Birgit, Nazityskland och svensk skogsindustri 1933–1945, Opublicerat manus 2005.

Karlsson, Ingela, Kriget, staten och rederierna. Den svenska handelsflottan 1937–1947, Göteborg, 2003.

Koblik, Steven, Om vi teg skulle stenarna ropa. Om Sverige och judeproblemet 1933–1945, Stockholm, 1987.

Kommersiella meddelanden

Kushner, Tony, The Holocaust and the liberal imagination, a social and cultural history, Oxford, 1994.

Källström, Viking, »Den senaste ekonomiska utvecklingen i Norge III« i Kommersiella Meddelanden 1941.

Landgren, Karl-Gustav, Den »nya ekonomien« i Sverige. J. M. Keynes, E. Wigforss, B. Ohlin och utvecklingen 1927–39, Stockholm, 1960.

Levine, Paul, From indifference to activism. Swedish diplomacy and the Holocaust 1938–1944, Uppsala, 1996.

Lewin, Leif, Planhushållningsdebatten, Stockholm, 1967.

Lindberg, Hans, Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941, Stockholm, 1973.

- Lindgren, Håkan*, Bank, investmentbolag, bankirfirma. Stockholms Enskilda Bank 1924–1945, Stockholm, 1987.
- Lindholm, Rolf H.*, Sveriges neutralitet, Lund, 1987.
- Lund, Joachim*, Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940–43, Köpenhamn, 2005.
- Malmberg, Bertil*, Tyska intryck, Stockholm, 1937.
- Malterud, Otto*, »Norges utrikeshandel under okkupationen« i Svensk utrikeshandel, 1942:3.
- Malterud, Otto*, »Valuta- och clearingpolitiken i det ockuperade Norge« i Svensk utrikeshandel, 1942:6.
- Matz, Håkan R:son*, Ordre Public i svensk internationell privaträtt, Första manus, examensarbete 20 poäng, Handledare Pär Hallström, Stockholm, 1990.
- Medlicott, W. N.*, The economic blockade, volume I, London, 1952.
- Medlicott, W. N.*, The economic blockade, volume II, London, 1959.
- Melander, Anders*, Industrial wisdom and strategic change. The Swedish pulp and paper industry 1945–1990, Jönköping, 1997.
- Meyer, August*, Das Syndikat Reichswerke »Hermann Göring«, Braunschweig, 1986.
- Mikward, Alan S.*, The Fascist Economy in Norway, Oxford, 1972.
- Mikward, Alan S.*, War, Economy and Society 1939–1945, Berkeley/Los Angeles, 1977.
- Molin, Karl*, »Konflikt och samförstånd i svensk inrikespolitik under andra världskriget« i Stormaktstryck och småstatspolitik. Aspekter på svensk politik under andra världskriget, red. Stig Ekman, Stockholm, 1986.
- Morton, Frederic*, Rothschilds. En släkts historia, Vänersborg, 1963.
- Månsson, Olle*, Industriell beredskap. Om ekonomisk försvarsplanering inför andra världskriget, Stockholm, 1976.
- Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1934, Stockholm, 1934.
- Neuman, Bertil*, Något försvann på vägen. En svensk judisk familj-historia, humor och kultur, Stockholm, 1989.
- Niksson, Bengt*, Handelspolitik under skärpt kontroll, Lund, 1983.

- Nissen, Henrik S.*, »Den økonomiske udvikling« i Norden under andra världskriget, Köpenhamn, 1979.
- Nordlund, Sven*, Skördetid eller maktpolitisk anpassning? De tyska företagen i Sverige efter det andra världskriget, Umeå, 1988.
- Nordlund, Sven*, Uppäckten av Sverige. Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895–1945, Umeå, 1989.
- Nordlund, Sven*, »The War is Over – Now You Can Go Home!« Jewish Refugees and the Swedish Labour Market in the Shadow of the Holocaust«, i »Bystanders« to the Holocaust. A Re-evaluation, eds. David Cesarani & Paul A. Levine, London, 2002.
- Nordlund, Sven*, »Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna« i Historisk Tidskrift 2005:4.
- Nordlund, Sven*, »Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta«. Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag.« i Historisk Tidskrift 2005:4.
- Nya Dagligt Allehanda.
- Nyblom, Thorsten*, Motstånd – anpassning – uppslutning. Linjer i svensk debatt om utrikespolitik och internationell politik 1940–1943, Stockholm, 1978.
- Olsson, Sven-Olof*, German coal and Swedish fuel, Göteborg, 1975.
- Olsson, Ulf*, Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under det andra världskriget, Göteborg, 1973.
- Olsson, Ulf*, Att förvalta sitt pund. Marcus Wallenberg 1899–1982, Stockholm, 2000.
- Overy, Richard*, Goering: The »Iron man«, London, 1984.
- Overy, Richard*, »Göring's »Multinational Empire«« i International Business and Central Europe, 1918–1939, Ed. Alice Teichova & P. L. Cottrell, New York, 1983.
- Picard, Jacques*, Die Schweiz und die Juden 1933–1945. Schweizerischer Antisemitismus, jüdische Abwehr und internationale Migrations und Flüchtlingspolitik, Zürich, 1997.
- Picard, Jacques*, Switzerland National Socialism and the Second World War, Zürich, 1997.

- Picard, Jacques*, »Zentrum und Peripherie. Zur Frage der nationalsozialistischen Lebensraumpolitik und schweizerischen Reaktions- und Orientierungsmuster« i Antisemitismus in der Schweiz 1848–1960, Hrsg. Aram Mattioli, Zürich, 1998.
- Riksdagens protokoll 1946, 1949–1950.
- Rockberger, Nicholas*, Göteborgstrafiken. Svensk lejdtrafik under andra världskriget, Stockholm, 1973.
- Rubner, Heinrich*, Deutsche Forstgeschichte 1933–1945. Forstwirtschaft, Jagd und Umwelt im NS-Staat, St Katharinen, 1997.
- Rünitz, Lone*, Danmark og de jødiske flygtninge 1933–1940. En bog om flygtninge og menneskerettigheder, Köpenhavn, 2000.
- Rutberg, Karl*, »Malmbaser för Sveriges malmhantering och den svenska malmexporten« (med efterföljande diskussion) i Ingenjörsklubbens i Falun Förhandlingar, 1943.
- Rutberg, Karl*, »Malmbaser för Sveriges malmhantering och den svenska malmexporten« i Jernkontorets Annaler 1943:12.
- Rønneberg, Joachim*, »Operation ›Gunnarside‹. Reminiscences of a heavy water saboteur« i The Race for Norwegian Heavy Water 1940–1945, Institutt for Forsvarsstudier Info 4/1995, Oslo.
- Sarasin, Philip & Wecker, Regina (Hg.)*, Raubgold, Reduit, Flüchtlinge. Zur Geschichte der Schweiz im zweiten Weltkrieg, Zürich, 1998.
- SCB, Statistisk årsbok för Sverige
- Schröter, Harm*, Aussenpolitik und Wirtschaftsinteresse. Skandinavien im ausserwirtschaftlichen Kalkül Deutschlands und Grossbritanniens 1918–1939, Frankfurt am Main, 1983.
- Sehlberg, Nils*, »Den senaste ekonomiska utvecklingen i Norge I–II« i Kommersiella Meddelanden 1941.
- Skodvin, Magne*, »Den politiske utvikling« i Norden under andra världskriget, Köpenhamn, 1979.
- Sköld, Per Edwin*, »Nordisk handelspolitik« i Finanstidningen, nr. 31 1936.
- SOS, Handel 1935–1944.

- SOU 1935:51, Den ekonomiska och sociala utvecklingen under år 1934, Stockholm.
- SOU 1938:53, Skogsnäringens ekonomiska läge, Stockholm.
- SOU 1940:35, Organiserad samverkan inom svenskt näringsliv, Stockholm.
- SOU 1950:2, Betänkande angående tyskgruvorna och centralorgan för gruvärenden, Stockholm.
- SOU 1952:50, Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget, Stockholm.
- SOU 1953:33, Utredning rörande frågan om åtgärder till skydd för Smålands Tabergs naturvärden. Stockholm.
- SOU 1972:18, Norge och den norska exilregeringen under andra världskriget, Stockholm.
- SOU 1999:20, Slutrapport från Kommissionen om Judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget, Stockholm.
- Stråth, Bo*, Folkhemmet mot Europa. Ett historiskt perspektiv på 90-talet, Stockholm, 1993.
- Sundström, Ernst Vilhelm*, Arbetskraftstillgången inom gruvindustrin, Uppsala, 1947.
- Sunnand, Klaus*, »Den norska fiskerinäringen och fiskexporten under ockupationen« i Svensk utrikeshandel, 1942:9.
- Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias*, Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas Judar 1933–1945, Stockholm, 1997.
- Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias*, I nationalismens bakvatten. Om minoritet, etnicitet och rasism, Lund, 1999.
- Svensk bergskalender 1936–1937, 1937.
- Svensk Pappersmassetidning.
- Svensk Trävarutidning.
- Switzerland National Socialism and the Second World War, Final Report of the Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War, Zürich, 2002.
- Söderlund, E.*, (red.) Svensk trävaruexport under hundra år, Stockholm, 1951.
- Teichova, Alice*, An Economic Background to Munich, London, 1974.

- Teichova, Alice*, »Instruments of Economic Control and Exploitation. The German Occupation of Bohemia and Moravia« i Die Neuordnung Europas. NS Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten, Berlin, 1997.
- Thowsen, Atle*, Handelsflåten i krig 1939–1945, band 1: Norrtorship, Profit og patriotisme, Oslo, 1992.
- Tydén, Mattias*, Svensk antisemitism 1880–1930, Uppsala, 1986.
- Unga, Nils*, Socialdemokratin och arbetslöshetsfrågan 1912–1934, framväxten av den »nya« arbetslöshetspolitiken, Stockholm, 1976.
- Unger, Stig*, »Svensk-norsk samhandel under kriget« i Svensk utrikeshandel, 1942:25.
- Wijk, Johnny*, »Censur och propagandaministeriet – En översikt av Informationsstyrelsens verksamhet 1940–1945 utifrån dess efterlämnade arkiv« i Historisk Tidskrift 1990:1.
- Wittmann, Klaus*, Schwedens Wirtschaftbeziehungen zum Dritten Reich 1933–1945, München, 1978.
- Zetterberg, Kent*, »Det neutrala Sveriges skuld och ansvar: Till frågan om den svenska politiken under det andra världskriget och den svenska debatten efter kriget« i Historia, krig och statskonst, red. Kent Zetterberg & Gunnar Åselius, Stockholm, 2000.

